

Milovan Djilas
Tito – En kritisk biografi

Översättning (från tyska): Sven Åhman

Svensk upplaga Tiden 1981

Innehåll

Förord	1
I. En negativ lärdom och dess magi	1
II. Inga talanger — utom för politik	3
III. En ledare skapas inte, han skapar sig själv	9
IV. Det politiska modet — den högsta formen av mod	14
V. Att hålla fast vid idéer	31
VI. Väldet, rörelsen och folket smälter samman	36
VII. ”En stor man tillhör det land han tjänar” (Stalin)	41
VIII. Ledaren och systemet	47
IX. Palats och hovman	57
X. Personligheten och verket är oskiljbara	69
XI. Lycka och ryktbarhet är två skilda ting	79
XII. Varje gudom har sin ”demon” — varje dogm sin kättare	87
XIII. Tito och eftervärlden	97
Josip Broz-Titos levnadslopp	104
Korta biografier över ledande personer i Jugoslavien	112

Lästips:

Om bokens författare, se Thomas Meaney: [Milovan Djilas – ”En liten gammal farfar”](#)

Mer om Tito:

Ante Ciliga: [Hur Tito tog över Jugoslaviska Kommunistpartiet](#)

Tito m fl.: [Bannlysningen av Jugoslavien](#)

Ernest Mandel: [Tito och den jugoslaviska revolutionen](#)

Läsvärd är även Björn Kumms Tito-biografi *Tito: folkets diktator* (Lund 2009)

Om Jugoslavien: [Jugoslavien](#)

Förord

Som läsaren av denna bok kan inhämta av dateringen i slutet av boken, var den färdigskriven då det den 4 maj 1980 kungjordes att Josip Broz-Tito hade dött. Jag hade just börjat genomgå och korrigera texten. Men på mig och på den text jag arbetat med hade allt som skrevs i samband med Titos död och om Tito inte det ringaste inflytande. Visst har även jag föränletts att författa denna bok av offentlighetens förstärkta intresse och den omåttliga förgudningen av Titos person under hans sjukdom. Men på mina överväganden och på vad jag skrev hade detta inte det ringaste inflytande. Då jag åtog mig uppgiften och författade arbetet utgick jag från mina ständiga bedömningar och uppfattningar.

Sålunda är Titos död inte ämnet för min bok, trots att hans bortgång föränlett ideologiserade, förhärlikande känsloutbrott i Jugoslavien och en spektakulär och intresserad reaktion i omvärlden, som också skulle förtjänat en objektiv och fördjupad diskussion. Men det är ett ämne som vi får hoppas skall tillfalla en annan tid med andra erfarenheter. I denna bok hör det inte hemma, det skulle endast störa dess helhetsbild.

Början av juni 1980

Författaren

I. En negativ lärdom och dess magi

Utslitet, men ändå oemotsagt, är påståendet att människan är en blandning av ”ängel” och ”demon”. Till denna snusföruftiga sanning är jag benägen att göra ett tillägg: människan vet inte om det ena eller andra draget dominerar hos henne, eller att hon på den punkten ofta bedrar sig. Troligen är bägge dragen vanligen i arbete, och detta på så sätt att ”ängeln” utnyttjar ”demonen” och att demonen urskuldar sig med ängeln. Men jag har kunnat konstatera att människan njuter av att segra, vare sig det sker i namn av förvärvade, genomtänkta och teoretiska värden eller i namn av sin egen kluvna, ogripbara och mångfasetterade ”natur”.

I politiken kommer detta starkast och fullkomligast till uttryck. Ty politiken, eller inflytandet på en nations och ett samhälles liv är — även om det inte går att påverka livet självt — den fullständigaste, men också den högst skattade verksamheten av alla. Och detta av det enkla skälet att det i politiken är fråga om livet i koncentrat — om något mera komplett och totalt än den ”koncentrerade ekonomi” Lenin ansåg politiken vara. Till den slutsatsen kom Lenin på grund av lärosatsen om ekonomins dominans, vilket inte hindrade honom att bli en av de mest totalitära gestalterna och därmed också en av de mest totalitära av politiker. Därför är politikern — politikern av kött och blod, för vilken politiken är ett kall och ett offer i namn av högre krafter i tillvaron, ett offer av personliga skapargåvor — varken en ”änglalik” eller ”demonisk” varelse. Det är han inte därför att dessa generaliserande formler om människan inte är tillämpliga på politikern som ”övermänniska” — han är inte alls någon övermänniska, han skiljer sig från andra endast genom en starkare utveckling av den ”politiska” läggning som också alla andra människor är begåvade med. Nej, politikern får varken vara ängel eller demon, varken god eller dålig, om han på ett ansvarigt sätt befattar sig med politik — på liv och död, djärv och försiktig mellan segrar och nederlag.

Jag inbillar mig inte att jag med detta uttrycker nya tankar — om ämnet politik är det svårt att komma med något nytt efter Aristoteles och Machiavelli. Det är heller inte min avsikt att ge mig in på teorier. I stället vill jag ur personliga upplevelser och erfarenheter, ur mina minnen av och tankar om samvaron med Josip Broz Tito, hämta fram och förklara vad som förefaller mig väsentligast både i fråga om hans personlighet och hans politik.

Till detta föranleds jag med nödvändighet redan av att mitt liv varit nära förknippat med

Tito och hans förehavanden. Men jag är också säker på att Titos personlighet var ovanligt stark. Ty vad man än må anse om hans verk och hans personlighet, var han i varje fall en av de mest kompletta, om inte en av de mest komplicerade, och en av de hemlighetsfullaste, bland politiker — och det inte bara i vår tid och under de invecklade och inte fullt utmognade förhållandena på Balkan.

Intresset för Titos ovanlighet som litterärt-politiskt ämne förstärks ytterligare av hans vilda och meteorliknande levnadslopp. Men biografen är endast en del av min analytiska redogörelse. Ty liksom Tito som politisk person framträder på ett ovanligt intressant sätt som kombinationen av en viss personlighet och en viss politik, är hans privatliv lockande endast som funktion av hans väsentliga livsinnehåll.

En litterär uppsplattning och skildring av denna Titos personlighet kan bli lika intressant som lärorik. Detta gäller framför allt i vår tid, där Tito står som symbol både för den kommunistiska resningen och det nationalkommunistiska kätteriet.

Att undersöka rötterna till denna symboliska roll och utröna dess verkliga, opragmatiska, icke ideologiserade roll är för mig sporren att i ett särskilt arbete sammanfatta vad jag personligen vet och vad jag minns. (Och detta har, inte av någon tillfällighet, och inte utan ödmjukhet, kommit att ske just under de dagar, då världen full av spänning och Jugoslavien fullt av oro följde det dramatiska förloppet av Titos sjukdom.)

Men framför allt hade mitt förhållande till Tito inte blivit avbrutet, trots att alla mina personliga förbindelser avskurits för 26 år sedan. Detta är vad som i den kommunistiska rörelsen förstås med ideologisk skilsmässa.

Fastän jag inte anser att jag stannat i skuld till honom — ty allt vad jag har gjort, det har jag gjort av egen övertygelse och i sista hand för min egen skull — är det ändå min skyldighet att framhålla att jag lärt mig det mesta om politik av honom, av Tito. Jag var inte någon ”lärjunge” till honom, som man kan lägga på lit de parade tillsammans med honom på dödsbädden, och alldeles inte någon hovman eller favoritlakej ur hans kammarrilla. Men det var genom Tito som jag lärde känna politikens och det politiska hantverkets väsen, låt vara med motsatta framtidssyner och avsikter: sådana som inriktats på ett öppet samhälle med personliga fri- och rättigheter, med ekonomisk och partipolitisk pluralism. Kort uttryckt innebär detta: att mot ”maktens lag” sätta lagens makt.

På sätt och vis kan man kalla detta negativa lärdomar. Att på detta sätt samtidigt lära sig och förneka, att inrikta tänkandet på förändring och rörlighet i det för närvarande rådande ”titoistiska” tillståndet, är i vårt land förutsättningen för all rörlighet, allt nyskapande. Jugoslavien efter Tito kan därför endast bli ett exempel, låt vara ett i vår tid mycket betydelsefullt sådant. Ty av historiska händelser och historiska personer kan man i allmänhet endast lära sig hur man inte skall bära sig åt — arbetet och nyskapandet lär man sig endast själv. I denna inlärningsprocess är alla andra inslag — teorin, den skrivna historien, vetenskapen, konsten, till och med organisationen — endast hjälpmedel, om också outhärliga som sådana. Detta minskar inte betydelsen av historiska händelser och personligheter, inte heller av Tito och de händelser i vilka han spelade en avgörande roll. Men livet och politiken går oavslutligt vidare och måste ständigt skapas på nytt — om man verkligen vill bjuda motstånd mot förmultning och sönderfall.

Sådana negativa lärdomar framstår som magiska och som en höjdpunkt, kanske inte enbart i politiken. Det kan man också säga om det jag lärde mig av Tito — även om jag endast steg för steg blev medveten om detta, sedan jag brutit med honom. Den gången, i slutet av 1953 och början av 1954, kände jag mycket medvetet och självmedvetet att jag måste skilja mig från honom och från partiet, som redan blivit en del av honom, om jag inte skulle finna mig i att bli avkönad i glansen och skuggan av hans makt och förtvina.

Koncentrationen på mitt eget öde hindrade mig alldeles uppenbart att fortsätta hylla Tito och att hålla för oryggligt riktigt allt det jag lärt mig av honom: lärt mig i den mening det just var tal om.

II. Inga talanger — utom för politik

Josip Broz Tito var en person hos vilken inga som helst talanger fann uttryck, utom en enda — den för politik.

Fastän detta påstående är riktigt, skulle det leda till förvirring och ge upphov till felaktiga slutsatser, om man inte analyserade det mer utförligt och konkret.

Framför allt ägde Tito en påfallande skarp och snabb intelligens och en kraftfull och selektiv koncentrationsförmåga. Samma egenskaper frapperade mig hos Stalin, fastän jag skulle vilja hävda att Stalins tänkande var försiktigare, om inte långsammare, och hans koncentrationsförmåga ännu mera levande och homogen.

Hos Tito tog sig dessa egenskaper uttryck i hård logik och konsekvent klarhet: inträffade någonting som var oklart för Tito, något som han inte tänkt igenom, blev han försiktig i sitt handlande, rent av överdrivet försiktig, och oklar i sitt sätt att uttrycka sig. Sanningen att säga förekom detta bara sällan, i oförutsedda situationer. Annars rusade Titos tankar iväg så mycket snabbare än hans tunga, att det även vid offentliga framträdanden hände att två—tre satser flöt ihop med varandra för honom — och han började stamma.

Han var en verkligt dålig talare, men kunde inte avhålla sig från täta offentliga framträdanden eller rent av slå dem ifrån sig. Författaren Zogović sade, medan han ännu var tjänsteman, att Tito skulle dö om man inte lät honom tala. I realiteten innebar de täta talen och intervjuerna att Tito skötte sitt yrke, politiken. Han reagerade så på händelser och gav stöten till förändringar, även om han inte var deras egentliga initiativtagare, befäste sitt anseende och visade sig i rollen som den oersättlige. Om partiet gjorde honom till oersättlig ledare och om folket utanför partiet accepterade honom som omstrålad ledare, bidrog han även själv till detta genom sin utpräglade orygglighet.

Men Tito kunde också vara en god talare — när det gällde konkreta frågor som tillspetsats. För det mesta förekom detta vid uppgörelser inom partiet: hans tal mot den liberalistiska strömningen under Nikezić i det serbiska partiet 1972, under en improviserad session med en grupp aktiva serbiska kommunister, kan tjäna som ett mönster av inre sammanhang, harmoni och skicklighet. Dåliga är faktiskt Titos utläggningar om den allmänna yttre och inre situationen, framför allt de som han gjorde vid talrika offentliga möten. Detsamma kan man säga om hans skriftliga verk: hans betänkanden är oproportionerligt utdragna, men hans artiklar i konkreta frågor är harmoniska, fasta och klara.

Titos kunskaper var blygsamma — redan med tanke på hans kläna skolbildning kunde de inte vara av mera omfattande slag; han genomgick endast folkskolan och kom sedan i smedlära. Men han kunde ändå vida mer än den ynkliga skolan bjöd. Bland alla de arbetarkommunister jag träffat — och det finns bland dem många som är kloka människor — efter tukthusvistelse, illegalt arbete och revolutioner — utmärkte sig Tito genom bredden i sina insikter och framför allt genom snabb och skarp uppfattningsförmåga. Han förstod en mängd saker, fast i hemlighet led han av sin okunnighet på många områden — framför allt beträffande litteratur, konst och filosofi. Men han led också av sitt finger (om jag minns rätt var det pekfingeret på hans vänstra hand som skadats då han arbetade vid en maskin): det var som om han skämdes över sin härkomst som arbetare. Endast sällan, då det var politiskt nyttigt för honom, nämnde han att han själv varit arbetare. Under sin illegala period klädde han sig sprättigt, 1934 skrev han in sig i en bergsbestigarklubb som elektrotekniker, och i officiella intyg kallade han sig ingenjör.

Men hans tekniska kunskaper var påfallande mycket större än hans hantverk krävde: i Sibirien ledde han mot slutet av första världskriget som krigsfånge en ångkvarn, och i fängelset i Lepoglava i början av trettioalet förestod han som fånge den elektriska centralen. Vid fabriksbesök märkte jag att maskiner och deras processer inte var honom främmande, och att nyheter väckte hans uppmärksamhet. Han förstod sig på lantbruk: i en vingård vid Samobor — där han före kriget köpte in sig med partimedel och efter kriget utvidgade sin andel och byggde en villa, som hans bror fick bebo — förklarade han in i detalj för oss vinodlingen och vinberedningen.

Hans kunskaper var ytliga; han begrep fort allt möjligt men lärde sig inte någonting grundligt och metodiskt — om man nu bortser från hans yrke som metallarbetare, som han i verkligheten skämdes för. Till och med hans bekantskap med marxismen var blygsam: huvudverken av Marx, Engels, Lenin och Stalin, och även litet om ekonomin och historien. ”Marxismens klassiker” lärde han känna i fängelsekurser eller i partiskolorna i Moskva — som trosbekännelse till den nya makten, men utan fördjupning. I fängelset var han, efter vad jag hört, en samvetsgrann och vetgirig ”skolgosse”.

Men efter kriget — det vet jag — tillhörde han inte dem som läste regelbundet. Det hade han sannerligen inte tid till. Han ögnade ytligt genom tidningarna, läste regelbundet och in i detalj nyhetsbyrån Tanjugs telegram, depescher, rapporter och liknande. Påfallande var att han saknade intresse för skönlitteratur, men också för författarna. Han intresserade sig mer för pianomusik och lärde sig att spela enkla kompositioner. I ungdomen såg han detta som en prestigesak, vid makten som ett representativt inslag i sina funktioner, men det bevisar åter hans förmåga att lära sig saker lätt. Något stelt, men förnämt och vackert, kunde han spela en gammal vals.

Han hade påfallande lätt att lära sig språk. Omedelbart efter sin brytning med Sovjetunionen 1948 lärde han sig engelska, så att han kunde följa samtal och förstå lättare politiska texter. Ryska lärde han sig som fånge i första världskriget. Det märktes dock att han aldrig hade studerat språket grundligt. Han blandade samman serbokroatiska och ryska ord som låter likadant men har skilda betydelser. Men hans uttal och tonfall var ganska bra — han hade gehör och minne. Franska kunde han dåligt, trots att han bott en längre tid i Paris, dock alltid överhopad med partiuppgifter. Jag tror att tyska var det främmande språk han behärskade bäst — jag hörde honom flytande föra samtal, men är inte kompetent att bedöma omfånget av hans tyska kunskaper, eftersom jag själv kan detta språk dåligt.

Sämst uttryckte han sig i varje fall på serbiska. Det betydde inte så mycket att han rörde ihop kroatiska och serbiska uttryck. Men i sina tal använde han även ofta uttryck hämtade från ryskan. Och då han, som människorna från hans hemtrakt Zagorje har för sed, drog ut orden på längden, väckte han hos folk som inte kände honom misstanken att han inte var någon av de våra, utan ryss. Från intellektuella kunde man höra ironiska anmärkningar om att han inte ens brytt sig om att lära sig serbokroatiska.

Det lärde han sig dock, om än sent. Och det lätt nog med hjälp av sitt goda minne. Då jag 1937 blev bekant med honom, behärskade han inte rättstavningen helt och hållet, men hans ordförråd var korrekt och satsbildningen harmonisk. Men påpekanden tog han emot — utan motstånd om det inte gällde innehållet. Efter kriget redigerade jag och Zogović hans tal för Tanjug, varvid jag samvetsgrant såg till att innehållet bevarades oförändrat. Tito insåg att redigeringen var behövlig, men ville inte att detta skulle skötas av ”oansvariga”. Hur lätt han hade att fatta minns jag ett exempel på: efter kriget använde han en gång, i sak fullt riktigt, uttrycket ”sine qua non”, men uttalade ”qua” som ”kua”. Jag gjorde honom uppmärksam på detta, och han begick aldrig mer detta fel.

Den 6 april 1941 hade tyskarna och deras allierade angripit Jugoslavien. Den kungliga armén var redan efter några få dagar helt slagen och kapitulerade.

I maj företog Tito en analys av kriget. Centralkommittén hade överskattat generalstabens beredvillighet att bjuda fienden motstånd. Under intryck av general Simovićs statskupp, då han den 6 mars störtat den tyskvänliga regeringen Cverković, och i föreställningen om de serbiska officerarnas traditionella hjältemod, hade vi kommunister varit övertygade om att de skulle slåss. Men officerskåren var i sin helhet demoraliserad, utan ledning och utan stridsvilja. Det var som om man inte alls förberett den för att försvara landet, utan snarare för att upprätthålla makten och göra upp räkningar inom landet.

En annan erfarenhet kom i dagen: kommunisterna hade inte skött sig särskilt bra. I vissa situationer kunde de ha övertagit ledningen och bjudit fienden motstånd. Men det hade de inte gjort någonstans. Tito förklarade detta som en följd av kommunisternas tilltro till generalstaben. Det var lätt att säga att vi kommunister skulle ha övertagit ledningen. Men hur skulle vi ha gjort det? Trots allt fanns det ett komplicerat maskineri — armén, som soldaterna tillhörde och som fortlevde till dess ledarna förklarade att kriget var över. Vi måste alltså lära oss hur man skapar och leder en armé.

Faktiskt var Titos iakttagelse, att vi kommunister överskattat den militära försvarsledningens stridsvilja, inte särskilt originell. Vi delade denna illusion med den övriga världen, kanske rent av med generalstaben själv och med Hitlers eget överkommando. Ändå var detta första och såvitt jag vet enda gången, som Tito medgivit ett misstag av honom själv och ett misstag av centralkommittén. Det var inte fråga om att han blivit mera kritisk mot sig själv eller att det blivit mindre viktigt för honom att upprätthålla sin auktoritet. Nej! Men om vi kommunister skulle ge oss in på att kämpa om makten, att överta arméns uppgift och krigsföringen, måste Tito föra ett öppet språk. Det gamla militära maskineriet hade ingen framtid. Det existerade inte längre.

Ockupationen och delningen av Jugoslavien hade inte alls tillfogat den kommunistiska organisationen något svårt slag. Tvärtom kom nu massorna till kommunismen och hjälpte oss finna nya möjligheter att växa. Det kommunistiska partiet var det enda med allmänt jugoslavisk karaktär. Det hade vid landets undergång inte komprometterat sig på något sätt. Det var litet, illegalt, men utomordentligt väl organiserat. Vid ett samtal med Molotov i juni 1944 nämnde jag, att det före kriget endast hade funnits ett fåtal kommunister i Jugoslavien, men att de hade varit väl organiserade, liksom bolsjevikerna. Molotov genmälde att bolsjevikerna varit svaga och illa organiserade vid början av första världskriget. Då han 1915 illegalt reste från St. Petersburg till Moskva, hade han inte kunnat finna någon som han kunde få bo hos utom Lenins syster Maria Iljitsjina. Båda partierna hade hämtat kraft ur krigets kaos, men på mycket olika sätt.

Vi ansåg det nödvändigt att jämföra våra erfarenheter av kriget av den 6 april och skärskåda partiets tillstånd. Tito utlyste en konferens i Zagreb, men kamraterna från Montenegro, Bosnien och Makedonien kom inte. Makedonierna var inte där, därför att Sark), sekreteraren i den makedoniska distriktskommittén, som var bulgar, ansåg att detta organ nu när Makedonien ockuperats av bulgarerna måste ansluta sig till den bulgariska centralkommittén.

Vid denna överläggning ryckte Tito fram med en ny tes: möjligheten av ett direkt kommunistiskt maktövertagande — avvisandet av nödvändigheten att revolutionen skulle gå i två etapper, en borgerlig-demokratisk och först därefter en proletär revolution, som partiet dittills ansett i enlighet med Kominterns beslut. Detta sista utsade Tito visserligen inte, men det framgick tydligt av det övriga. Kommunisterna skulle ta makten efter Tysklands nederlag, och varje annat parti eller organ skulle hindras att göra det. Tydligt var att vid det laget skulle det gamla statsmaskineriet antingen redan ha gått under eller

blivit komprometterat genom samarbete med fienden. Tito sade att vi kommunister måste organisera oss militärt, så att vi var i stånd att angripa fienderna i nederlagets ögonblick och på det sättet komma till makten. Allt detta stod klart för oss, men det krävdes att någon sade det. Tito var den förste som gjorde detta. Ingen sade emot honom; det betydde att vi nu övergav tidigare modeller för en demokratisk och nationell revolution, som ju förutsatte andra partiers fortbestånd inte endast som bundsförvanter till kommunisterna, utan också som temporära makthavare. I själva verket fanns det dock inte längre några sådana partier eller krafter, om inte möjligen vi kommunister i fruktan för en väpnad maktstrid uppfann dem och överlät makten till officerare eller reaktionära grupper. Tito talade som pragmatiker och inte som teoretiker. Praktiken fick nu entydigt försteget framför teorin.

Vii Serbien visste redan att det fanns grupper av officerare som stuckit sig undan i bergen i västra Serbien och som beredde sig att efter ett tyskt nederlag överta makten och rädda landet från kommunisterna. De omfattade tanken på ett Stor-Serbien och en utrensning av alla "turkar" och "kroater" från Bosnien och Dalmatien. De underkastade bönderna militär disciplin — samma bönder som de i fiendens åsyn skändligt lämnat i sticket.

Våra partivänner i Kroatien kom med de första rapporterna om *ustasjas* bestialiska uppträdande i Kordun och annorstädes.

Det beslöts att avslöja officerarna och föra en politisk kamp mot dem, men också mot *ustasja*-gruppen och mot dess förbrytelser. Den viktigaste uppgiften var att samla vapen och sätta in militära kommittéer, som var samordnade med partikommittéerna, vilka å sin sida hade uppgiften att samla vapen och organisera stridsförband av partimedlemmar och sympatisörer.

Dimitrov och Tito

Tito informerade Komintern om centralkommitténs nya inställning. Moskva svarade med ganska skarp kritik. Dimitrov betonade att vi i Jugoslavien nu stod inför en nationell befrielsekamp och inte inför en proletär revolution. Tito vek tillbaka från sin position, men

endast till skenet, i ord. Men ord blev längre fram precis lika viktiga som handlingar. Något av Kominterns teser om den nationella kampen gled då också in i vår egen terminologi om ”folkbefrielsen”.

Vid överläggningarna i Zagreb hade det blivit tydligt att en ny fas inträtt såväl för det kommunistiska partiet som för vår nationella historia. Ingen av oss kunde förutsäga vilket förlopp historien nu skulle ta, men vi var lika självmedvetna som någonsin under de gångna åren.

Det beslöts att centralkommitténs politbyrå skulle bege sig till Belgrad. Ustasja-regimen i Kroatien, som nu så gott som intakt övertagit förvaltningsapparaten, var redan efter oss. Laglösheten tog överhanden och visade sig vara en ytterligare fara. I Serbien däremot hade statsapparaten helt tillintetgjorts. Där fanns heller ingen aktiv politisk organisation som ustasja i Kroatien. Till och med Ljotićs fascistiska grupp hade dragit sig tillbaka, överväldigad av den nationella katastrofen och ockupationsmaktens terrorvälde.

Kriget som började den 6 april bröt sönder det gamla Jugoslavien. Men i det grodde redan ett nytt Jugoslavien, oemotståndligt och självmedvetet i sin tillkomst.

*

Enligt mina intryck och erfarenheter ägde Tito inga utpräglade militära talanger i trängre mening: som fältherre, som operativ befälhavare. I min bok ”Partisanernas krig” bestrids till och med hans militära kunskaper och begåvning som taktisk befälhavare. Denna uppfattning är utbredd bland krigets bästa fältherrar, och Tito märkte det. Då han polemiserade mot dem — och 1978, vid Neretva, även mot mig — anförde han att han under sin första vistelse i Moskva, 1934-35 efter fängelsetiden, särskilt sysslat med strategi och taktik. Det bör man inte betvivla. Men liksom mycket i Titos förklaringar och i de halv-officiella biografierna måste också detta undersökas och noga vägas. Framför allt var Tito den gången i Moskva endast kort tid, och han var då så uppfylld av sitt arbete i Komintern att han knappast kunnat studera militärvetenskaperna grundligt. Han hade inte heller den erforderliga högre skolbildningen. För utländska elever vid partiskolorna i Moskva var de militära ämnena visserligen obligatoriska, men endast på ett mycket allmänt och ytligt sätt. Tito hade emellertid viktiga krigserfarenheter från första världskriget, där han tjänstgjort som underbefäl i österrikisk-ungerska armén. Detta märkte man då man såg hur han betraktade krigets fasor som dess naturliga följdföreteelser och hur han accepterade organisation och levnadssätt i krig.

Men hur stora hans militära kunskaper än var, hade han ingen härförartalang och kunde inte heller ha det redan på grund av sitt häftiga och nervösa temperament och sina alltför stora bekymmer om sin personliga säkerhet. Alltför ofta utfärdade han inbördes motsäggande order, ändrade direktiv, förflyttade viktiga förband på ett sätt som stred mot stridshandlingarnas förlopp och invecklade sig i bagatellfrågor. De tre största, avgörande drabbningarna där han personligen förde befälet, avslöjar dessa fel och brister, som en beslutsammare och skickligare befälhavare skulle ha undvikit.

Under den ”första offensiven” hösten 1941, som började med att den s k Užice-republiken och de befriade områdena i Väst- och Centralserbien dukade under, förekom så mycket kaos och så många nederlag, att Tito själv föreslog att han skulle träda tillbaka — enligt vad många trodde från posten som överbefälhavare men enligt vad jag trodde också från posten som partiets sekreterare. Förvisso fanns det också andra skäl till misslyckandena — högsta stabens återtåg med mindre än 2000 partisaner från Serbien, ”vänsteröverdrifter”, häftig terror, inflytandet av gamla strukturer. Men högste befälhavarens oskicklighet och bristande förutseende spelade den avgörande rollen.

Under den ”fjärde offensiven”, framför allt i slaget vid Neretva i början av 1943, ändrade

Tito gång på gång sina order. Genom den alltför tidiga förstörelsen av bron över Neretva försvårades och komplicerades återtåget avsevärt. Visst var situationen utomordentligt svår. Trots alla misstag och nervösa reaktioner kan man till övervägande delen betrakta slaget som en seger, men det var mer eller mindre tack vare förbandschefernas uppslagsrikedom, inte tack vare överbefälhavarens.

Under den ”femte offensiven” dröjde Tito, mot sin vana, med sina beslut. Jag uppehöll mig aldrig under hela offensiven hos honom — jag befann mig hos skyddsförbanden. Men av befälhavare fick jag höra att Titos order knappast märktes, att han gjorde ett uppgivet intryck och tycktes vilja dra sig bort, tillsammans med dem som omgav honom. Det är känt, och jag har skrivit om saken, att han var rasande på befälhavare som vågat genombrötet, för att de inte ”väntat” på honom.

Men trots att Titos order under de nämnda operationerna var utan framgång, är det otvivelaktigt att även i dessa hans läggning som politisk ledare kom till starkt uttryck. Slaget om Užice var förintande, men republiken Užice och de organisatoriskt-politiska aktiviteterna där gav ett vidare eko, som inte kunde undgå att höras, och det inbragte oskattbara erfarenheter. Slaget vid Neretva tillfogade våra viktigaste inre fiender — Dräza Mihajlović tjetniker — ett förintande nederlag och stärkte självförtroendet hos Titos nya partisanarmé och banade väg för de allierades erkännande av Tito och det nya Jugoslavien. Slaget vid Sutjeska var en triumf för viljan hos en revolutionär armé över en modern här: utan tvivel uppstod denna vilja genom en förening mellan Titos anda och energi med vårt folks okuvliga kampvilja.

Och mer än så: Tito hämtade sig snabbt från nederlag och svagheter och drog lärdomar och nya insikter ur dem, utan många stora uttalanden och ”självkritik”: det var som om han inom sig hade oförstörbara föryngrande krafter. Men detta är, åtminstone i huvudsak, inte egenskaper hos en militär ledare, utan hos en politisk: egenskapen hos en politisk ledare som tillika är militär befälhavare.

Sådan var Tito i själva verket även under kriget — Titos enda talang, hans politiska talang, briljerade under kriget i form av en helt egen politik. Denna talang fann uttryck i en pålitlig bedömning av stridskraften, i en känsla för krigets förlopp, och, viktigast av allt, i tillkomsten av lämpliga organisationsformer. Tito var även under kriget mån om sin prestige och sin makt. Men hans amatörmässiga och ofta överilade order skulle undergrävt hans anseende och hans roll — om partifunktionärerna och de militära befälhavarna inte i honom urskilt den betydande och klarsynta ledaren. Vid den rätta tidpunkten angav han den ödesbestämda huvudriktningen, såg de viktigaste uppgifterna och fördelade de viktigaste krafterna: helt efter Clausewitz, enligt vilken den högste befälhavaren inte behöver vara någon bra chef för små förband, men måste inse de stora enheternas möjligheter.

Jag erinrar mig otaliga taktiska misstag, förhastade reaktioner och förvirrande förhållningar från Titos sida. Men klarast förstod han krigets karaktär: att genom kampen mot ockupanterna en ny regim uppstod och att ombildningen av gerillaförband till en reguljär armé förvandlade kampinstrumentet till en segergaranti.

Jag kan alltså inte minnas ett enda svårt och katastrofalt misstag — bortsett från ”vänsteröverdrifterna” i Serbien och Montenegro i slutet av 1941 och början av 1942. Ansvariga för dem var även andra ledare, Tito själv endast i så måtto som han till följd av sin ställning och på Kominterns uppdrag hade yttersta ansvaret. Men även denna avvikelse insåg han och förde in partiet på den rätta, segerrika kursen. Förvirrade och inbördes motsägande militära order och hela hans egenkärlek är däremot bisaker, de glömdes bort och vann inte beaktande — under en ledare och en ledning, som fyllda av förvisning ryckte fram mot segern och det rike av broderlighet och frihet som ännu inte kunde skönjas. De nämnda svagheter och felgreppen hos ledaren och ledarna skulle man dra sig till minnes,

först då det visade sig att detta rike inte var så lätt erövrat som man trodde under det skede, då man ännu gjorde uppoffringar för det.

Vari består då den politiska talangen, Titos talang?

Om någonstans, så finns det i politiken sannerligen inga pålitliga och slutgiltiga svar om politiken. Den politiska talangen är personlig, den som alla andra, men den kan komma till uppfyllelse endast med hjälp av bredare sociala och nationella grupper med s k talang: ledaren och rörelsen, ledaren och folket i förening. Man skulle kunna säga mycket om detta — lärda och bättre informerade människor har redan gjort detta. Jag vill endast peka på att Tito hade vissa egenskaper, som inte varje politiker behöver ha, men som otvivelaktigt hjälpte honom och gjorde det möjligt för honom att i politiken nå en ”oproportionerlig” framgång.

Dessa egenskaper är en enorm och minst lika mycket spontan som rationell *känsla för faror*, en obändig *vilja till liv*, en varaktig, osläcklig, idérik och ständig *maktsträvan*.

Dessa drivkrafter kommer, framför allt i olikartade situationer, till uttryck på olika sätt. Även hos Tito fann de uttryck på växlande sätt och med växlande intensitet — ibland, då en av drivkrafterna inte gjorde tjänst, rentav tycktes slockna, flammade den helt överraskande åter upp.

Hos Tito vill jag påstå att det hela tiden rörde sig om en och samma drivkraft, som alltefter behov kom till uttryck än så, än så. Är detta en egenskap hos alla politiska ledare? Jag betvivlar detta, åtminstone intensiteten. Men jag är övertygad om att det utan denna egenskap eller dessa egenskaper aldrig skulle funnits vare sig någon Tito eller alla de verk som ofta och utan tillräcklig motivering förknippas med hans namn.

III. En ledare skapas inte, han skapar sig själv

Tito blev så att säga född till upprorsman, alltså en person som förstår att kombinera förändringen i rådande förhållanden med förändringen i sin egen belägenhet och rentav identifiera dessa förändringar.

Från början strävade han efter något högre än det hantverk som hans härkomst från bonde- miljö och fattigdomen i hans månghövdade familj tvingade honom till: i Österrike och Tyskland bytte han ofta arbetsplats, och sedan han 1913 kommit in i den österrikiska armén — på sin egen önskan, som jag fick veta vid samtal med honom — antogs han snart nog i underbefälsskolan. Dessförinnan hade han skrivit in sig i fackföreningarna och därmed också i det socialistiska partiet. Samtidigt märktes hos honom en nationell — kroatisk och jugoslavisk — missbelåtenhet.

Men politiskt blev han inte särskilt aktiv och kunde inte heller bli det: socialister är icke-revolutionärer i förklädnad, och den jugoslaviska nationalmedvetenheten existerade huvudsakligen i huvudet på ideologer och några få yrkespolitiker.

I början av kriget 1914 blev Tito under marschen till fronten — antagligen den serbiska — för en dag tagen i häkte: enligt vad Tito berättat för Dedijer vidtogs åtgärden på grund av hans upproriska förklaring att han ämnade ge sig till ryssarna. Enligt Titos senaste filmade framställning var det emellertid ett misstag av militärmyndigheterna.

Man sände honom till fronten i Serbien — något som han själv och hans levnadstecknare till för kort tid sedan förtigit — och sedan till Karpaterna, mot ryssarna. Men Tito ger sig inte. Vad mera är, som ledare för en rekognoseringspatrull utmärkte han sig; enligt vad han själv berättat gav han sig till och med helst ut på spaningsuppdrag. För inte så länge sedan publicerades i Österrike förslaget från hans dåvarande kompanichef att ge underbefälet Josip Broz en utmärkelse som duktig och fintlig patrullchef, vilken själv tagit

fångar.

Då han på våren 1915 blir sårad och tagen till fånga, inträder han inte i de jugoslaviska frivilligförband som bildades bland krigsfångarna i Ryssland, utan stannar i fånglägret, där han blir pryglad och satt i arrest som representant för de soldater som satt sig upp mot det ryska befälets maktmissbruk.

Efter februarirevolutionen 1917 flyr han från lägret till Petersburg. Han deltar i de juli-demonstrationer som i den bolsjevikiska historieskrivningen beskrivs som ”inkorrekt”. Jag trodde, sade Tito till oss, att allt var slut, ja hela rörelsen ... Han förvisas till Ural, han flyr till Sibirien, där oktoberrevolutionen hinner upp honom. I Sibirien träffar han sin första hustru, Pelagija Bjeloussova.

I Ryssland blir han 1920 medlem av partiet. Samma år återvänder han till hemlandet. Perioden mellan 1920 och 1924 är den ”overksamaste” i Titos politiska liv. Men det är också en period av upplösning och passivitet i Jugoslaviens kommunistiska parti — efter den terror det organiserat och efter att dess ledare blivit dömda. Under denna tid får Tito tre barn, av vilka två dör. Tito mister sitt arbete på grund av sin politiska verksamhet.

Nu börjar Titos år av ständiga flyttningar på Balkan, av avsked på grund av politisk verksamhet. Han blir häktad i Bakar, i Ogulin döms han till sju månaders fängelse (en domstol i Zagreb sänkte straffet till fem månader). Aktiv är han särskilt i fackföreningarna — han blir till och med ombudsman på heltid.

I början av 1928 når han ledningen för partiorganisationen i Zagreb som en, kanske den mest aktive, om också inte den ende, av representanterna för den så kallade ”Zagreb-linjen”, som vände sig mot fraktioner på både ”höger”- och ”vänster”-kanten.

Men i augusti blir han häktad och i det så kallade bombkastarmålet dömd till fem års fängelse. Inför domstolen förklarade han: ”Jag anser mig icke skyldig ... ty jag betraktar denna domstol som icke behörig, utan endast partiets domstol.” Denna förklaring bekräftar onekligen hans djärvhet och hans hängivenhet gentemot partiet, även om den följer en ritual. Det var i partidirektiv föreskrivet vilken hållning kommunister skulle inta inför ”klassdomstolar”.

Denna förklaring och Titos hållning inför rätta beskrivs i Jugoslavien som något utomordentligt och klassiskt, trots att det också fanns andra kommunister som uppträdde på liknande sätt; den skrivna historien är rättvis endast mot sina herrar. Vad mera är, i den officiella historieskrivningen framhålls det att bomberna hade placerats hos Tito av polisen i provokativt syfte; det är genant att erkänna att den idag så framsynte, ofelbare ledaren lade upp vapenlager, trots att förutsättningarna ännu inte var mogna för väpnad kamp.

Men före kriget berättade Tito — som då sannerligen ännu inte var den ”ledare” han blev — även för mig, att han i likhet med partiledningen hade ansett, att förutsättningar för en väpnad resning och en revolution redan förelåg. Vad den kungliga polisen beträffar, så var den visserligen hänsynslös och brutal, men sysslade inte med provokation. Kungariket Jugoslavien var visserligen en dålig, odemokratisk stat, men det var ändå en stat där man höll sig mer till lagarna och där domstolarna var självständigare än i landet idag.

De fem åren i fängelse uthärdade Tito med värdighet — han har exempelvis berättat för mig hur han hade vägrat lyda en order av vakten att plocka upp cigarettstumpar. Av kommunister som likaså satt i fängelse, har jag endast hört lovord om honom och hans hållning. Tito utmärkte sig redan då i en kommunistisk elitomgivning för fasthet, flit och studium av marxismen, för skarpsinne, men också för slutenhet och ogenomtränglighet.

Tito emigrerade efter sin frigivning — enligt beslut av centralkommittén — till Wien, och sedan 1935 till Moskva. Detta skede var tiden för utrensningarna i Sovjetunionen. Revolu-

tionären, som redan haft många och svåra erfarenheter att gå igenom, blev först nu tvungen att förstå att revolutionära institutioner och metoder, ehuru oskiljbara från idén, dock är viktigare än denna och till och med än revolutionen själv. Därmed börjar för honom en ny och avgörande period.

*

Tito återvände till Jugoslavien på våren 1937 — redan då som ledande medlem i centralkommittén, vilken vid den tiden verkade i exil, i Paris. Vi hade den våren fått ett budskap om att en ”kamrat från centralkommittén” hade anlänt, och att vi skulle skicka någon för att träffa honom. Tillsammans med Vojislav Srzenic, som överlämnat budskapet, reste jag till Zagreb, och där träffade vi Tito.

Det var mitt första sammanträffande med honom. Det ägde rum i en liten modern lägenhet som tillhörde en judisk musiker, en ganska bekant vänsterman. Tito gjorde på mig intryck av att vara en stark personlighet, men inte någon omsorgsfull lyssnare. Jag visste inte mycket om hans konflikt med Ivan Gorkić, sekreteraren i centralkommittén, som hade fått vetorätt av Komintern. Gorkić ansåg det inte vara betydelsefullt att en illegal partiorganisation existerade. Hans flygskrifter innehöll vissa felaktigheter, som skadade ledningens anseende. I en brevväxling med centralkommittén hade jag framhållit detta men aldrig fått något svar. Jag framförde det även vid mitt samtal med Tito, men han undvek frågan, och jag fick den smärtsamma känslan att det inte stod väl till i centralkommittén. Av stor vikt var Titos inställning i en grundläggande fråga: han vände sig inte mot bildandet av illegala organisationer; han sade endast att man därvid borde gå fram försiktigt och steg för steg.

Vår lokalkommitté i Belgrad, som formellt ännu inte var erkänd, borde uppträda som faktisk lokalkommitté och så småningom överta partiledningen i hela Serbien, sade Tito. Han frågade om våra förbindelser med Montenegro, Bosnien och Makedonien. Belgrad var en bra knutpunkt för sådana förbindelser, och därför gav Tito oss direktiv om att utbygga dessa förbindelser vidare. Men varken i Makedonien eller i Bosnien fanns det några partiorganisationer. Vi borde utvärdera situationen och se oss om efter folk. Vidare frågade Tito om möjligheten att sända folk till Spanien. Han ville också veta hur vi hade det med finanserna. Vi hade dock inga finansiella problem. Han sade också att centralkommittén hade planer på att bege sig till Jugoslavien. Jag hade känslan att en sådan åtgärd skulle vara förhastad, inte på politiska grunder, utan på grund av polisen, även om jag var på det klara med att den politiska vardagens strid omöjlig kunde ledas genom en sporadisk brevväxling.

Kort sagt, fastän ingenting blev löst vid detta sammanträffande med Tito, uppmuntrade det oss dock att fortsätta på den inslagna vägen.

Tito hade på något sätt förefallit mig bekant, som om jag sett honom i en dröm någon gång för länge sedan. Jag fick inte detta ur mitt huvud. På tåget under återresan kom jag plötsligt att tänka på att jag sett en bild av honom i fängelset, närmare bestämt målad av Mosa Pijade. Detta var alltså Josip Broz! Vid vårt nästa sammanträffande ansåg jag det som min plikt att säga honom att jag kände till hans namn och hur jag gjorde det. Han tillmätte det ingen betydelse och smålog med en min av bakslughet som han inte försökte dölja. Det låg något skönt och mänskligt i detta.

Vid vårt andra möte frågade Tito mig om vi hade någon kompetent arbetare i ledningen i Belgrad, som kunde vara med när vi träffades nästa gång. Tito frågade också efter någon yngre kraft, som var säker och politiskt mogen.

Jag bad Tito skicka oss en kopia av centralkommitténs proklamation om tyskarnas ockupation av Österrike; dess innehåll kunde ge den antifascistiska kampen en vida bredare bas, eftersom proklamationen också väddade till anhängarna av jereza, regeringspartiet, att

stödja oss i den gemensamma kampen. Jag var helt ense med denna proklamation. Tito satte alldeles särskilt värde på den, därför att man enligt hans mening därmed ”slutgiltigt” kunde bli av med den sekteristiska andan bland kommunisterna.

Den arbetare jag rekommenderade åt honom var Alexander-Leka Ranković, som just återkommit från armén. Ungdomen var Ivo-Lola Ribar.

Vid nästa möte med Tito var Ranković med, tillsammans med ett par slovenier och kroater som vi inte kände. Det var ett rent rådslag. Vi diskuterade politiska frågor snarare än fattade särskilt viktiga beslut.

Tito reste åter till Paris. Omedelbart efteråt kom Sreten Žujović tillbaka till Serbien. Žujovićs inställning till den organisatoriska taktiken liknade Titos. Han var i den frågan rentav mera bestämd än Tito, särskilt vad tempot angick. Jag tyckte om Žujović. Det var en öppen, känslöbetonad man med ett ridderligt tilltalande uppträdande, och han såg så bra ut att kvinnorna vände sig om efter honom. I motsats härtill verkade Tito visserligen uppriktig, men också något ogenomskinlig, full av självmedveten revolutionär hårdhet. Žujović däremot var en lidelsens och det snabba beslutets man, mycket rak på sak, lätt att snabbt bli god vän med. Båda hade goda reflexer, Tito större stabilitet. Det var mycket svårt att vinna honom för något, om han dessförinnan redan bildat sig en motsatt mening, medan Žujović hade lättare att ge efter för skäl. Tito talade inte mycket, men Žujović sprudlade formligen under diskussioner. Båda fäste vikt vid att vara välklädda. Titos elegans var utpräglad modebetonad, som hos en nyrik, Žujovićs däremot mera avspänd, dock inte utan noggrannhet. Båda hade alltid stått sig rätt bra hos polisen.

*

Men detta är inte någon biografi över Josip Broz i traditionell mening. Jag har endast velat peka på det väsentliga draget i hans personlighet: hans aktivistiska motstånd mot bestående förhållanden, hans aktivistiska brottnings med nya, egna realiteter.

Josip Broz började ur intet, som ingen och ingenting, men alltifrån början är han inte tillfreds vare sig med det ena eller det andra.

Familjenamnet Broz härrör från förnamnet Ambroz, dvs Ambrosius, och finns nämnt redan från 1400-talet, men det finns inga belägg för att Titos släkt härstammar från dessa ”första” Broz. Enligt Titos berättelser flyttade släkten Broz förmodligen på 1500-talet från Zagorje-området och slog sig ner vid den dalmatisk-bosniska gränsen. Och till denna gräns kom de enligt Titos sparsamma uppgifter som flyktingar från Montenegro, från Kuča-stammen. Broz var en stor släkt — i dess led fanns lärda och ansedda män i Zagreb.

Men Titos gren stammade från bönder. Det hus där Tito föddes den 7 maj 1892 tillhörde de bästa i Kumrovec; familjens bekymmer kom sig mindre av brist på gård och grund än av den stora barnaskaran, femton stycken, av vilka åtta dog tidigt, och av faderns godtrogenhet i fråga om skuldförbindelser. Fyra tunnland inte långt från marknaden var inte dåligt, även om jorden inte var den bästa. Titos mor Marija var från Slovenien och kom från en välbärgad bondefamilj; Tito tillbragte sin barndom framför allt hos sin morfar och liknade också sin mor. Ingen av Titos bröder och systrar har utmärkt sig — varken genom framgångar eller misslyckanden. Han hade inte någon inom familjen att tacka för sin egen framgång, men han har medgivit att en del av dess medlemmar haft fördel av hans framgång.

Alltifrån början, från sin tidiga ungdom, höll Tito styvt på att inte vara som andra, inte som sina bröder och systrar. Realiteter som kriget, den ryska revolutionen och kommunismen är källorna till den framgång och insikt med vilkas hjälp han skapade sig själv. Under fredliga och mindre ideologiskt präglade omständigheter skulle han ha blivit facklig

ombudsman eller företagare, auktoritär far eller envis äkta man.

I ”arbetarklassens historiska roll”, messiansk som den framstår för kommunisterna, skulle Tito finna sin personliga, privata, men också offervilliga och samhällseliga ställning. Han satte inte särskilt värde på arbetare som vänner, men han var hårdnackad och orubblig i sin kamp för arbetarnas rättigheter och ställning. Han var sin egen ”historiska roll”: närhelst han talade om ”arbetarklassen”, ”arbetarna”, det arbetande folket, hade detta en klang som om han talade om sig själv — om sin strävan upp ur folkets och samhällets bottenskikt till maktens glans och ett lyckobringande herravälde.

Tito fann sig själv i kommunismen, och kommunismen fann i honom en av de framgångsrikaste och personligaste protagonisterna. Jag har träffat ideologiskt trognare kommunister, men ingen som likt Tito och i sådan måtto ända in i minsta detalj hållit på sin särart och ovanlighet; den icke-kommunistiska, antikommunistiska benägenheten för lyx och pomp och ståt är blott en sida av hans strävan, som kom till allt starkare, idériskare och mera påträngande uttryck allteftersom hans personliga makt växte.

Särarten, vare sig den nu var verklig eller spelad, saknade inte banalitet och vulgaritet. Titos lyx och fåfänga gick alltför långt, påminde om en uppkomling, hans kungliga livsstil och hans autokratiska välde var som system gammalmodiga och utmanande. Men det bekymrade han sig om bara när han märkte att det kunde förminska hans roll och hans prestige.

Då bildtidningen *Life* i Amerika i slutet av 1949 publicerade hans fotografier — bilder av hans villor, hästar, salonger, hundar, hans son Žarko, Kardelj och den krets som omgav honom och som även jag då tillhörde — deltog vi just i ett möte med FN:s generalförsamling i New York. Det anmärktes då att Tito framställts ungefär som en latinamerikansk diktator. På grund av motståndet mot den sovjetiska hegemonismen hade Jugoslaviens anseende stigit, och även för ledningen var det av vikt att visa sig i icke-sovjetiskt, demokratiskt ljus. Efter återkomsten till Belgrad, under ett sammanträde där vi informellt avlade rapport om vårt uppdrag, fäste jag Titos uppmärksamhet på de negativa sidorna av en sådan publicitet, och jag använde då samma uttryck — ”latinamerikanska diktatorer” — som jag har för mig att Bebler hade använt i New York. Tito rodnade och blev förstämnd, men ingenting ändrades, bortsett från att han vissa tider var litet försiktigare i umgänget med västliga pressfotografer.

Då det 1951 diskuterades att upplåta de villor, pensionat och kurhotell, som hölls tillgängliga endast för tjänstemän, förklarade Tito att han skulle göra sig av med sin villa i Opatija, som han på grund av närheten till Brioni inte använde. Villor och slott byggdes även i fortsättningen och stod reserverade för honom. -I några av dem övernattade han kanske aldrig. Och då det 1953 bestämdes att man skulle återge städer, fabriker, gator och kooperativa föreningar deras ursprungliga namn, som blivit ersatta av namnen på levande parti- och statsledare, accepterade Tito detta — dock lät han undanta sig själv som ”symbol” från denna tillbakaändring. Något liknande hände med den så kallade Tito-stafetten: då den stalinska ”personkulten” detroniserades vid den tjugonde partikongressen med Sovjetunionens kommunistparti och detta i Jugoslavien ledde till liknande reaktioner, föreslog Tito att denna stafett inte längre skulle äga rum på hans födelsedag, utan på en ”Ungdomens dag”. På det viset blev festligheten ännu mer massbetonad och ”folknära” — helt i stil med Titos karismatiska vision av sin roll gentemot folket, som blivit anonymt och monolitiskt, bakom sina ledare ..

Allt som hade med hans personlighet att göra, bevakades suveränt av Tito — var och en som rörde vid hans stil eller hans privilegier, riskerade att drabbas av hans vrede eller rent av att bli stämplad som fiende och partimotståndare.

Denna hållning var rotad i hans personlighet: Tito höll alltid och i allt på sin värdighet, sin särart. Aldrig, inte ens under kriget — i läger i skogen eller under nattmarscher — såg jag honom i någon ovärdig pose. Och jag hörde honom aldrig uttrycka sig vulgärt. Han var alltid välrakad, ordentligt uniformerad, även under fältmässiga förhållanden. Men detta sammanhänge också med ett annat drag hos Tito: att allt som tillhörde honom — uniformen, hästen, vapnen — skulle vara utomordentligt, bättre än alla andras utrustning. Och kamraterna i hans stab vakade ömt över att allt kring honom skulle vara så skönt och bekvämt som möjligt. Allteftersom hans makt och hans roll tilltog, förstärktes och förvandlades också hans strävan efter särprägel och omsorg om sig själv: en odemokratisk makt gör stolt och värdigt sitt för att kunna leva ut autokratiskt. Och största bidraget här till ger oligarkernas trognaste medarbetare, hovmännen ...

Alltefter sin inre styrka och skapande förmåga trycker en personlighet sin stämpel på ”sin” tid och ”sin” klass. Men ju mer självständiga klass och folk är visavi ledaren, desto friare och mera nyskapande är de.

Om ledaren, folket och historien likställs förlorar alla tre. Endast genom livet öppnas nya fönster och en rörelse uppstår. Tito insåg inte detta helt: han byggde upp sig själv ovan allt det som folket och rörelsen skapat. Detta kommer åter att falla bort från honom, ty det tillhör inte honom. Men som historisk, politiskt begåvad och i mångt och mycket skapande gestalt kommer han att leva vidare: trots att han identifierade sig med historiens förlopp, med staten och med folket, förföll han aldrig till vanvett och vanvettigt våld.

IV. Det politiska modet — den högsta formen av mod

Under kriget var det påfallande vilka bekymmer Tito hyste för funktionärernas, ”kadrernas” liv, och ännu mer för sitt eget liv. Dessa bekymmer föreföll tillta med tillväxten av hans egen roll och hans personliga makt.

Det rörde sig inte bara om en stark känsla för fara. Det rörde sig också om känsla av ansvar för partiet och för resningen, ty vad skulle det bli av dem om han omkom? Men där förekom också allt tydligare ansträngningar hos honom att kröna sig med ryktbarhet, med äran för fullföljandet av det inledda arbetet och med förmånen av absolut makt. Som jag redan framhållit, flöt hos Tito den personliga makten och den revolutionära förvandlingen nästan helt samman.

Men hur man än bedömer hans hållning under kriget, är det visst och säkert att han starkt och vaksamt förnam farorna inte bara för sig själv, utan också för sin armé ...

*

Innan den första offensiven började var Tito och hans stab inhysta i den förutvarande nationalbanken i Užice, som disponerade skyddsrum — i omedelbar närhet — inbyggda i berget. Staben gav intryck av ordning och god organisation.

Varken de ledande partivännerna eller soldaterna var enhetligt uniformerade, men de var väl utrustade med kläder, och nästan alla bar den serbiska och kungliga jugoslaviska arméns soldatkappa, ”šajkača” kallad. Endast Tito själv var ett undantag: han hade låtit sy sig en ”pilotka” efter sovjetmönster, som senare kom att kallas ”titovka” och som blev armékappan i den nya jugoslaviska armén. Vid förbanden fanns redan gradbeteckningar för officerarna, men i staben fanns det ingen som bar dem — fram till år 1943, då de militära tjänstegraderna infördes. Alla hade på sin kappa en femuddig stjärna av rött tyg, medan Tito själv bar en emaljerad sovjetstjärna med hammare och skära, som någonstans ifrån hade förirrat sig till oss och överlämnats till honom.

Men även detta var alltjämt snarare en gerilla- och partistab än en militär ledningsinstans:

stabsavdelningarna gick ännu i barnskorna. Stabschefens tjänst sköttes av en tidigare kunglig överstelöjtnant — alltid flitig och uppmärksam mot alla. Tito och han grubblade över generalstabskartor i skalan 1:100 000 som satt på väggen, fast det enligt min uppfattning för detta slags krigföring skulle ha varit översiktligare med kartor i större skala. Tito fann sig inte heller helt till rätta med de många linjer som markerade skilda höjdnivåer. Innerst inne ogillade jag att han var högste befälhavare. Min åsikt var att man borde ha hållit isär funktionen som partichef och som överbefälhavare åtminstone vad angick den operativa ledningen. Detta var faktiskt också skälet till att jag formellt inte varit högste befälhavare i Montenegro. Man kunde dock inte lägga Tito till last att han, trots brist på fackkunskaper och trots en viss brådska, inte utövade dessa självpåtagna plikter, med vaksamhet och handlingskraft.

Jag kände till Titos motvilja mot att teoretisera, men även bortsett härifrån hade han så mycket för händer att jag aldrig fick tillfälle att diskutera med honom om principfrågor som tryckte mig: nämligen om en revolution kommit i gång i Jugoslavien, och om striderna i Serbien nått sådant omfång att de kunde betecknas som en folkresning.

Även Kardelj ansåg att en revolution hade börjat i Jugoslavien; i det socialt differentierade och politiskt kluvna Serbien var detta synligare än i Montenegro. Naturligtvis var detta, som han framhöll, ingen ”ren” proletär revolution. Resningen mot ockupationsmakten hade gjort revolutionen till en nationell rörelse, men bankrutten och kollaborationen bland företrädarna för den gamla ordningen lyfte ändå fram kommunistpartiet som den ledande kraften. Men om man talade om en revolution, om man uttryckligen använde den beteckningen, så skulle reaktionärer och profascister utnyttja det till att framställa den väpnade kampen mot ockupationsmakten som en kommunistisk kamp för egna intressen, med andra ord som en kommunistisk kamp för sovjetmaktens mål. Det var därför taktiskt mera förmånligt att inte slå omkring sig med revolutionära fraser. Och det så mycket mer som även Komintern och den sovjetiska ledningen motsatte sig dem. Mera tilltalande och lämpad var termen ”kamp för folkbefrielse”.

*

Under den fjärde offensiven, under inringningen vid Rama- och Neretva-floderna i början av 1943, gav Tito som jag redan nämnt ständigt nya och ogenomtänkta order. Men samtidigt företog han en farlig, osjälvvisk och hjältemodig omgruppering för att rädda sårade, och därmed krossade han inte endast tyskarna vid Vilića Guvno, utan befriade också partisanerna, från deras ”tyska komplex”, från den ingrodda tron på den tyska arméns överlägsenhet. Tito vid Neretva — det var en tiger i bur, som dock sökte efter den svagaste gällerspringan hos tjetniker och italienare för att vidga den och låta partisanerna storma ut som en ovädersurladdning.

Genom Prozors fall hade den viktigaste vägen öppnats till Neretva-floden, vid vars stränder italienare och tjetniker satt sig fast. En dag innan Prozor intogs, den 16 februari, hade också Dapcevićs förband — genom erövringen av Drežnica något längre söderut — trängt fram till Neretva.

Jag anslöt mig till Tito och de andra partivännerna ur högsta staben och centralkommittén; lastbilen med tryckeriet på flaket fick direktiv att köra vidare så länge det ännu fanns väg för den att köra på.

Vårt kvarter låg först i Gračanica, en bondgård vid Rama-floden, men där kunde vi uppehålla oss endast nattetid, sedan luftanfallen upphört. Tidigt om morgnarna gav vi oss ut i de smala, slingrande och djupt nedskurna bäckraviner — riktiga små klyftor — som i denna terräng förekom rikligt. Medlemmarna av centralkommittén och högsta staben höll sig med sitt vaktmanskap på avstånd från försörjningsförbandet och den övriga truppen för

att synas så litet som möjligt. Instängda i trånga dalar på ett område av omkring 30 kilometers längd blev vi observerade och anfallna av det tyska flyget, närhelst vädret tillät. Bomber som fälldes i klasar översållade marken med splitter.

Centralkommitténs medlemmar var för det mesta samlade, utom när det gällde att klara av något särskilt. Vanligen var det då fråga om de sårade. I krig gäller naturligtvis särskilda förhållanden även vad angår kroppsvården. Tito rakade sig själv så fort han stigit upp, om också inte varje dag, medan vi andra lät raka oss av bataljonsbarberaren, vanligen två gånger i veckan. Vi hade andra bekymmer, ty hela dagen dundrade och smattrade det runt omkring oss och över våra huvuden. I varje ögonblick kom rapportkarlar med depescher, även under natten. Vi sov på golvet eller insvepta i tätdukar invid svagt glimmande eldar, ibland också på klipporna i middagssolen. Snöyan och frosten i bergen hade vi lämnat bakom oss och kommit ner i dalar med milt medelhavsklimat, som förnams trots den våtkalla väderleken.

Vid ordergivningen var Tito nervös och visade ibland rentav benägenhet för förhastade beslut. Lika säker och fylld av tillförsikt som han var då han bestämde den avgörande strategiska linjen, som egentligen hade politisk snarare än militär karaktär, lika snabbt lät han sig som operativ befälhavare ryckas med av förändringarna i läget — som under slaget är oundvikliga — och ändrade därför ofta sina order. Av naturen uppbrusande, med en ovanligt starkt utvecklad känsla för faran, och med skarp och snabb intelligens, hade han under slaget inte det erforderliga lugnet, och han flyttade ofta till och med större förband av hänsyn till sin och stabens säkerhet. Dessutom fattades där nu Arso Jovanović, som annars genom sina kommentarer och motförslag åtminstone tvingade Tito att ännu en gång tänka igenom läget. Men befälhavarna genomsågade snart nog dessa svagheter och fann metoder att anpassa ordena efter givna sakförhållanden. Eller de lyckades med nyskapade fakta uppnå att Tito — vanligen i tysthet — gick med på att korrigera sina beslut. Då Tito också som befälhavare var allt annat än småaktig och inte gick i vägen för sina befälhavare, kom man överens utan allvarigare motsättningar.

Svårigheterna och farorna tilltog så att säga med våra segrar och huvudskälet var våra sårade, deras stora antal och deras orörlighet. De kunde inte själva förflytta sig, och vi förfogade inte över några transportmedel och kunde heller inte skaffa fram bärare, som till fots kunde ha följt efter stridsförbanden med de sårade. Att de blev kvar tvingade oss till omgrupperingar utan strid och gav fienden tid och möjlighet att välja sina anfallsområden. Vi vågade inte ens tänka på att lämna de sårade efter oss — med det stridssätt som påtvingats oss skulle de ha blivit nedslaktade. Därför kom överilade beslut att dikteras även av stridsförutsättningarna: då Tito per radio fick en rapport från Kroatien att offensiven där helt ebbat ut, utfärdade han den 28 februari utan att tveka ett ögonblick order om att de sårade skulle transporteras tillbaka till Kroatien — men återkallade snart nog denna order, då radiorapporter från Västbosnien och från eftertruppen gick ut på att förbindelsevägarna och terrängen bakom oss hölls av stora tyska förband. Ett ögonblick av ovisshet uppstod till och med — återigen på grund av de sårade — om den redan avtalade stötriktningen. Ställföreträdande stabschefen Terzić meddelade den 5 mars de sårade att vi skulle stöta fram mot östra Bosnien och inte mot Montenegro och södra Serbien, men samma dag, dock något senare, fattades beslut om att överskrida Neretva-floden och bryta igenom i just det området.

Titos avsikt var att erövra Konjic, vilket skulle ha gjort det möjligt att använda autostradan för evakuering särskilt av sårade till de bergiga, vägfattiga områdena, i stället för att behöva klättra med dem över det steniga bergsområdet kring Prenj, som tornade upp sig framför oss. Ingen föreställde sig att Konjic skulle kunna göra motstånd någon längre tid, eftersom det hölls av italienarna och våra anfallsstyrkor var tillräckligt starka, till och med överlägsna i antal.

Hela området från Rama-flodens mynning till Konjic hade rensats redan den 20 februari 1943; terrängen bakom Konjic liksom den försvarslinje som vette mot Sarajevo hade övertagits av Första proletära brigaden, vilken som nyckelställning höll Ivan-sadeln besatt. Tredje divisionens förband var redan avdelade för att inta Konjic. Men befälhavaren över "Första proletära", Danilo Lekić, som hade erfarenhet från inbördeskriget i Spanien och som var mycket tapper och företagsam, anföll själv Konjic med sin bataljon. Han väntade tydligen inte något tyskt angrepp från Sarajevohållet; dessutom hade alla fått aptit efter segrarna över italienarna. Fastän anfallet genomfördes natten till den 20 februari och en del av staden hade intagits, höll sig italienarna envist kvar. Och redan nästa dag, den 21 februari, erövrade den från Sarajevo kommande stridsgruppen "Annacher" ur 717:de tyska divisionen med hjälp av pansar och flyg tillbaka Ivan-passet och stötte därefter fram mot Konjic. Säkerligen hade Lekić den här gången tagit alltför mycket initiativ. Tito blev ganska arg, då han fick höra om tyskarnas genombrott. Det är dock inte troligt att Lekić, även om han inte gått mot Konjic, med sina två ytterligare bataljoner kunnat uppehålla tyskarna någon längre tid. Titos vrede föreföll heller inte varaktig.

Ty tyskarna hade ännu inte stött fram med starkare krafter mot Konjic, medan Sava Kovačevićs Femte brigad och andra förband redan närmade sig staden och dess fall ändå alltjämt föreföll sannolikt. Dessutom lyckades vi med ännu en viktig framgång — erövringen av Jablanica, som den 22 februari intagits av Fjärde brigaden, varvid den krossade och tillfångatog en hel bataljon italienare. Därigenom hade vårt tillträde till Neretva breddats betydligt, och även vägen Prozor—Rama—Jablanica låg fri. I Jablanica tillfångatogs också den italienske befälhavaren, en högre officer som uppträdde högmodigt och medgav att han i Spanien kämpat på Francos sida. Det kunde våra "spanjorer" inte förlåta honom. Därför fick våra rapportkarlar order att skjuta honom — mot hans begäran att detta skulle ske genom en av de Spanienfrivilliga på den republikanska sidan. De övriga italienarna ofredades inte av någon. Soldaterna mobiliserades att transportera sårade, och en del av dem avdelades till försörjningsförbanden. På samma sätt förfors också med italienare från andra stödjepunkter. Så skapades ett slags "underklass" bland partisanerna, eftersom italienarna fick sämre utspisning, men måste utföra tyngre arbeten ...

Striderna kring Konjic var alltjämt i gång och artade sig väl, då Tito som var övertygad om framgång gav order om sprängning av Neretva-bron vid Jablanica. Lägesorienteringen härom ägde rum i en bäckravin vid floden Rama den 28 februari eller den 1 mars 1943. Vladimir Smirnov, Titos "sprängmästare", kom med invändningen att genombrottet respektive återtagandet ännu inte var fullbordat, men Tito avbröt honom — han hade endast att utföra ordern.

Smirnov gick punktligt och metodiskt till väga. Samma dag eller dagen därpå låg bron nere i klyftan. Men det var inte det enda. Den "Andra proletära", som redan hade fått till stånd ett brohuvud på den motsatta vänstra stranden, flyttades redan före sprängningen tillbaka till högra stranden.

Men tyskarna i Konjic fick under tiden förstärkningar, bland annat också tjetnik-trupper under befäl av Lukačević. Samtidigt hotade tyskarna att från Gornji Vakuf avskära våra sårade. Alla förutsättningar för ett genombrott var givna, men vi var ändå tvungna att uppskjuta det.

De ödesdigra följderna av Lekićs "misstag" blev nu tydliga. Först nu greps Tito av verkligt irrationell vrede. Ty nu låg det i öppen dag, att de sårade inte skulle ha kommit fram i rättan tid, även om Konjic hade intagits. Tito förargade sig nu också över den förhastade sprängningen av broarna. Nu gällde det att handla, och förtreten undanträngdes så mycket fortare, som Tito redan före förstörelsen av bron vid Jablanica och de andra broarna hade anat svårigheter och sökt eventuella utvägar. Slutligen, gjorde han en dygd av nödvändig-

heten och förklarade: "Kanske kan vi förvandla denna brosprängning till en krigslist ..." Så nedskrev Tito det också längre fram. Och jag bekräftade det — 1944 i Moskva, i min artikel om Tito. Ryssarna hade fordrat att jag i artikeln skulle infläta någon skenmanöver av Tito som befälhavare; jag kunde inte dra mig till minnes någon annan och anförde därför denna redan "accepterade". Denna "krigslist" förekom också i spelfilmen "Slaget vid Neretva", trots att vissa jugoslaviska militära författare betecknat dessa brosprängningar som misstag och många under slagets gång var medvetna om detta. Jag tror inte att tyskarna lät lura sig, ty vi hade inte någon som helst annan riktning, än mindre någon gynnsammare, att tillgå för återtåget. Och även den nämnda spelfilmen skulle, tror jag, ha blivit mera dramatisk och övertygande, om man i denna givit uttryck för Titos mänskliga felbarhet och tvivel i stället för att hylla högste befälhavarens ofelbarhet och allvetenhet.

Ty i denna komplicerade och ytterst farliga belägenhet kom Tito på en visserligen riskabel, men glänsande manöver: att först tränga tillbaka den 717:de divisionen, som övade tryck mot trupperna kring de sårade, och först därefter företa framstöten över floden Neretva — mot tjetnik-förbanden, eftersom italienarna på det hela taget redan var slagna ... Vid viktiga beslut rådfrågade Tito vid den tiden medlemmarna av centralkommittén: diskussionerna var korta, ingen opponerade sig på något sätt, ty även i de lägre graderna föreföll det hela klart, och Titos företagsamhet dominerade ...

Skyndsamt flyttades förband bakåt, fastän de redan varit i Neretva-dalen, färdiga att bryta sig ut. Den "Fjärde montenegriskna" anlände först till slagfältet och hejdade redan den 2 mars den tyska framstöten mot de sårade — det kom till blodigt handgemäng med tyskarna vid Vilka Guvno. Kort efteråt uppenbarade sig också de övriga brigaderna. På bergåsen vid Makljen — norr om Prozor — liksom i Gornji Vakufs omgivning uppstod en drabbning som pågick i tre dagar. Tack vare partisanernas skicklighet i att improvisera och Branko Obradovićs talanger var vårt artilleri i detta slag överlägset tyskarnas. Vi slog tillbaka den 717:de tyska divisionen och ustasjans hjälpförband, så att den 369:de — den sk djävulsddivisionen — måste komma den till hjälp. Den var sammansatt av kroater, utbildad i Stockerau vid Wien och stod under befäl av tyska officerare. För förband ur vår förtrupp, som under natten inträngt i Gornji Vakuf, skildrade invånare i staden tyskarnas paniska brådska då de flydde med sina lastfordon till Bugojno ... På detta sätt nådde en inte oväsentlig förändring i våra soldaters sätt att tänka och känna sin avslutning: den mytiska fruktan för den tyska armén slocknade, låt vara att det redan tidigare förekommit framgångsrika strider med tyskarna.

Efter mörkrets inbrott den 4 mars tog Tito med sig Ranković och mig i sin bil för att besiktiga stridsområdet. Vi körde långsamt. På den smala och krokiga vägen mötte vi tomma lastbilar och körde förbi andra, som lastade med ammunition körde uppför berget. Vid 21-tiden nådde vi från Prozors kitteldal fram till Gornji Vakuf-platån, där vi hälsades av lägereldar och artilleriets muller. Kring eldarna var soldaterna samlade till sitt kvällsmål. De kände igen oss och hälsade oss med avkopplat allvar. Befälhavarna uppträdde stelare, men vid sin rapportering fattade de sig kort, och deras uppträdande var fritt från schabloner. Bakgrunden till ett slagfält var kanske sådan som jag föreställt mig enligt romaner och tavlor — försåvitt som tyskarna kastats tillbaka och evakueringen av de sårade säkrats. Endast vår förtrupp, vår eftertrupp och artilleriet hade ännu inte helt genomfört sina uppgifter.

Dagen därpå gav Tito trupperna order att vid Neretvafloden stöta fram genom tjetnik-förbanden.

Detta genombrott utfördes natten till den 7 mars med förvånande små styrkor — med tre

bataljoner ur vardera av två brigader. Först hade soldater beväpnade med handgranater* och kulsprutepistoler klättrat upp på vad som ännu stod kvar av underredet till den förstörda bron vid Jablanica, och med förluster hade de drivit bort tjetnik-styrkorna från deras befästa ställning. Det på detta sätt skapade brohuvudet fördjupades och breddades mycket snabbt. Redan den 7 mars improviserades en träspång över brons underrede, och natten till den 9 mars började vi transportera våra sårade över floden.

Detta var den dittills största drabbningen med tjetniktrupperna. Från den hämtade de sig aldrig, även om det senare förekom både större och häftigare sammanstötningar.

*

I början av den Femte offensiven, i maj 1943, slapp det ur honom: ”Aldrig har vi varit i sådan fara!” Faran hade upptäckts även av andra. Men de var både mindre starka och långsammare med att inleda avvärjande räddningsåtgärder. Och det förekom då tilldragselser, där timmar eller kanske endast minuter var avgörande (exempelvis vid Andra proletära brigadens genombrott mot Vučevo, innan tyskarna skar av tillträdet till Pivas floddal, vid ockupationen av Ljubomirov Grob, genomförd av den Fjärde montenegrinska brigaden, samt vid det avgörande och egenmäktiga genombrott som åstadkoms av den Första proletära brigaden). Titos personliga roll vid sådana sammanstötningar var obetydlig, om inte lika med noll. Men han påverkade känslan för faran, för omsvängningen och för behovet av snabbhet.

*

I början av 1944 slog vi oss ner i Drvar; en rad ytterligare ämbetsinstanser följde efter.

Under dagarna drog Tito sig tillbaka till en grotta på Unac-flodens högra strand. I denna grotta, som numera bär hans namn, upplevde Tito också den luftlandsättningsoperation som tyskarna organiserade mot högsta staben på hans födelsedag den 25 maj 1944 (under kodnamnet ”Rösselsprung”, springardraget). Vid grottans öppning uppfördes snart nog ett träskjul, där Tito sedan också övernattade.

Det lilla huset nedanför grottan fick Ranković och jag begagna; det beboddes dock tidvis även av andra medlemmar i centralkommittén och av förbandschefer som kom för att avge rapport.

Tiden gick utan särskilda händelser, med lugnt arbete och i en otvungen, kamratlig värme som vi dittills, till och med under kriget, endast vid sällsynta tillfällen upplevat. Varje kväll klättrade Ranković och jag upp till Tito i grottan. Om vi av något skäl var försenade, skickade han en rapportkarl och lät hämta oss. Vi spelade sedan vanligen schack och pratade, medan den lilla plåtkaminen brummade och Titos ordonnans försökte ta in radiostationen ”Det fria Jugoslavien” eller BBC. (Partisanerna — och även den högsta staben — lyssnade hellre på BBC på grund av dess aktuella och precisare informationer än de lyssnade på Moskvaradion — fastän de trodde mer på sovjetregeringen.)

Tito, Ranković och jag var lika dåliga schackspelare: ibland besegrade Tito mig, ibland jag honom, medan partierna mellan Ranković och mig vanligen slutade med remi. Men under en period vann jag en hel rad partier mot Tito. Tito fann sig i nederlagen utan att bli missmodig. Ranković ansåg att jag inte fick fortsätta på det viset, därför att ”den gamle” annars kunde bli upprörd och sova dåligt. Jag avvisade hans begäran — hur skulle jag ha ordnat det, att spela för att förlora? I stället lät jag Ranković spela mycket mer i mitt ställe. Han förlorade eller spelade remi så övertygande, att jag inte var säker på om han verkligen endast förställde sig.

* Här åsyftas handgranatkastare, de så kallade ”bombaši” — soldater som var specialiserade på att hjälpa till med erövringen av fientliga befästningar genom att smyga sig fram och kasta in handgranater.

Under en av dessa sällskapliga kvällar meddelade Tito, att han ämnade förläna centralkommitténs medlemmar generallöjtnants rang. Det var den hittills högsta gradbeteckning som utdelats, utom hans egen. Jag frågade: ”Varför en så hög rang?” På detta svarade Tito: ”Ingen kan ha högre rang än medlemmarna av centralkommittén ...” Endast Kardelj och Pijade blev inte beförade till generallöjtnanter — detta dock inte på grund av bristande förbindelse med det militära, utan endast för att nationalkommittén och det antifascistiska rådet inte skulle bli sammansatta av alltför många generaler: Kardelj var vice ordförande i nationalkommittén, Pijade i det antifascistiska rådet. Efter kriget (vid tiden för konflikten med Sovjetunionen) fick också de liksom de övriga medlemmarna av politbyrån generals rang.

En gång anträffade jag Tito i grottan just som han inövade sin namnteckning — motsvarande hans nya ämbete som ”allenarådande”, i en ovanlig atmosfär av titlar, hedersvedermälen och ledarkult ...

Visst förekom det gentemot allt detta vissa otydliga och halvhjärtade yttringar av motstånd, just från hans medarbetare i propagandaavdelningen. Men efter kamratliga, ideologiskt motiverade förklaringar undertryckte de sin olust och — ”förstod”.

Däremot ledde tvisterna med den kroatiska centralkommittén till en fortsättning och fördjupning av redan befintliga meningsskiljaktigheter. Jag hade gjort Tito och Kardelj uppmärksamma på uttalanden i den kroatiska partisanpressen, där Jugoslavien fördömdes som en ”konstlad skapelse av Versaillesfördraget” (vilken stat är inte konstlad?) — och detta vid en tid då strömmar av blod utgöts för att upprätthålla Jugoslavien ...

Tvisten med Kroatiens centralkommitté var en viktig anledning, om också inte den enda, till att den jugoslaviska centralkommittén den 30 januari 1944 sände ett skriftligt direktiv till alla partiorganisationer, där vårt förhållande till de västallierade behandlades. Teorin anpassades till verkligheten: västsidan var, om än kapitalistisk, inte ovillkorligen någon fiende. Vidare utfärdades direktiv att vid möten nämna samtliga allierade, alltså även de västliga, och att inte kritisera deras samhällsordning. Dessutom förordnades också att tonen ”i pressen och agitationen ändras därhän, att man nalkas alla frågor från utgångspunkten av en ny, självständig statsbildning, som inte är någons filial, utan resultatet av våra folks kamp”. Om kungen och monarkin hette det där att man skulle hålla sig till AVNOJ:s beslut och ”inte tillmäta kungen någon större betydelse” än han faktiskt hade. Detta var otvivelaktigt liktydigt med en politisk och statlig centralisering.

Med glad nyfikenhet mottogs den 23 februari 1944 den sovjetiska militärmissionen, fastän sättet varpå den anlände imponerade föga på partisanerna. Ryssarna hade uppskjutit sin ankomst i flera dagar för att med transportplan flyga in mindre riskabelt än britterna, som hade hoppat i fallskärm. Detta beslöjades dock med en ”fotskada” som sades ha drabbat missionschefen general Kornejev.

Titos allra första mottagande av missionen förlöpte heller inte så hjärtligt som vi hade hoppats. Både missionschefen och hans medarbetare uppträdde med nära nog ämbetsmannamässig kyla, vilket vi tydde så att ryssarna gjorde detta av försiktighet, i tanke att någon — det var dock endast medlemmar av vår centralkommitté närvarande — skulle kunna framföra till engelsmännen att den sovjetiska militärmissionen spelade under täcke med de jugoslaviska kommunisterna ... Senare ändrade sig klimatet. Den sovjetiska missionens uppgifter smälte samman med våra ideologiska svärmerier. Två, tre veckor efter missionens ankomst berättade Tito med skämtsam förlägenhet, att general Kornejev vid ett gemensamt dryckeslag en kväll hade kysst honom och därvid kärleksfullt kallat

honom ”Oska, Oska ...” *

Den sovjetiska missionen fann sig snabbt till rätta. Utåt bibehöll den sin officiella status, medan den i hemlighet ”fraterniserade” med oss och lade sig i våra relationer, befälsstrukturer och ledningsorgan. Missionen understöddes härvid även från jugoslaviskt håll. Dessutom tilldelades missionen också inhemska kadrer för underrättelseuppgifter.

Den sovjetiska missionens ankomst ändrade ingenting i vårt förhållande till engelsmännen, åtminstone inte i vad angick vår officiella hållning. Vi var noga med att inte bereda ryssarna några svårigheter med engelsmännen; i betraktande av att nationalkommitténs internationella legalitet till stor del berodde på britterna, såg vi till att dessa inte fick intrycket att vi ansåg alla våra problem lösta i och med att ryssarna kommit. Å andra sidan var vi på det klara med att vår begeistring över sovjetmissionens ankomst inte kunde döljas. Vi försökte heller inte alls dölja den, ty vi var medvetna om att vi inte längre var hänvisade enbart till britterna. Vågskålen även ute i världen hade börjat luta till vår fördel ...

Till ära för den sovjetiska missionen gav Tito två dagar efter dess ankomst en festsupé. I sitt skåltal tackade Tito alla allierade. Cheferna för den brittiska och den sovjetiska missionen höll likaledes skåltal, som präglades av ansträngd hjärtlighet och banalitet så snart internationella relationer berördes. Ryssen sade att när helst Storbritannien och Ryssland varit allierade, hade segern inte kunnat utebli; engelsmännen framhöll att de offer som gjorts av ryssarna måste beundras. Men även Tito underströk den röda arméns utomordentliga roll, medan våra funktionärer — från de höga till de högsta — på ett utmanande sätt njöt av att äntligen få sitta sida vid sida med sina mäktiga beskyddare.

Vid denna tid skrev Tito för den amerikanska pressen — om jag minns rätt, var det för en nyhetsbyrå — en artikel som hette ”De egna folkens kamp i det förslavade Jugoslavien”. Min kommentar att artikeln var mycket för lång för en nyhetsbyrå och för tidningarna avisade Tito med bestämdhet: ”Man måste ändå förklara våra uppoffringar och våra handlingar — folk där har länge varit utsatta för tjetnikernas lögnar.” Artikeln publicerades senare — förkortad, om jag inte missminner mig — i den amerikanska pressen, oavkortad som broschyr av de vänsterinriktade jugoslaviska emigranterna i USA. Då jag påpekade att den angivna siffran för vår armés numerär — 300 000 — föreföll mig alltför högt tilltagen, genmålde Tito: ”Egentligen är ju detta inte någon överdrift. Om man räknar samman alla lokala avdelningar och illegala smågrupper, så blir det nog trehundrausen man.” Förmodligen var han där inte så långt från sanningen — om man ser saken på det viset. Och vad själva artikeln angår, var denna visserligen alltför lång och entonig, men dock välbalanserad — såväl från allmänt jugoslavisk ståndpunkt som med hänsyn till samtliga allierade.

Då Ranković och jag en gång var hos Tito i skjulet framför grottan, visade han oss — helt plötsligt och med betydelsefull min — de budskap som han fått från Churchill och som vi dittills inte vetat någonting om. Budskapen var redan översatta till serbokroatiska, förmodligen av Olga Humo, dotter till exilministern Nicić ... Olga hade just blivit Titos tolk; hon åtföljde honom också då han sommaren 1944 sammanträffade med Churchill i Italien. Då hon på en del fotografier fanns att se tillsammans med Tito, uppstod snart — som så lätt sker i samband med alla framstående personer — ett rykte att hon var Titos älskarinna ...

I de budskap som vi fick se, uttryckte Churchill sin beundran för partisanerna och Tito. Samtidigt beklagade han, att han också hade personliga förpliktelser gentemot kung Peter, som ung och oerfaren hade bett om asyl hos engelsmännen. I ett av budskapen förfrågade han sig hos Tito, om kung Peter genom att avskeda Draža Mihailović som arméminister kunde bana väg för vänskapliga förbindelser med partisanrörelsen och ansluta sig till

* Det ryska smeknamnet för Josef.

denna i striden mot ockupationsmakten.

Tito och Winston Churchill i närheten av Bari 1944

Tito var en stundens man — mottaglig för intryck, full av handlingskraft, alltid beredd — många gånger alltför snabbt — att reagera på oväntade och dramatiska situationer. En sådan personlighet har inte sinne för proportioner, överväger ingenting. Panik och mod, ofelbarhet och misstag blandas i sådana reaktioner, avlöser varandra och växer åter samman. Men Tito hade också alltid en annan sida — intensiv, noggrann och koncentrerad, när han tänkte genom viktiga, avgörande åtgärder. Allt som ligger mellan dessa båda reaktioner, mellan de plötsliga och de genomtänkta och framsynta, var inte typiskt för Tito, det var inte Tito, trots att han vanligen arbetade och levde i denna mellanzon, i banal vardaglighet; tillvaron består framför allt av banal vardag. Det var som om det rörde sig om två skilda personer. Men detta är endast ett sken: den nervöse, lätt uppbrusande Tito var endast förberedelsen, förvärmningskammaren och reningsfiltret för den andre, eftersinnande, spontane, sluge och modige beslutsfattaren: spontan slughet och mod i

besluten är den politiske ledarens mod och tapperhet.

Och i politiska beslut, i fall då det gällde verkligt avgörande beslut, var Tito exempellöst och omätligt modig. Och nästan utan misstag, om man likställer frånvaron av misstag med framgång och om man betraktar det hela ur samma synvinkel som Tito och den rörelse han ledde.

Komintern och den sovjetiska hemliga underrättelsetjänsten ställde 1937 Tito i spetsen för partiet — i ett skede av utrensningar, efter häktningen av sekreteraren i Jugoslaviens kommunistparti, Gorkić, och decimeringen av de jugoslaviska emigranterna i Sovjetunionen. I denna situation, då partiet redan var ideologiskt och personalpolitiskt stalinserat, hade han inte kunnat komma fram som partichef — utrustad med en vetorätt, som underlättade hans frammarsch — om han inte varit en beprövad, erfaren och rättrogen anhängare till sovjetledningen, full av misstro gentemot ”fraktionisterna” inom det egna partiet. Men även andra omprövades och kom ändå inte fram.

Tito berättade senare: ”Jag undvek umgänge med fraktionisterna, höll mig till mitt arbete och gav akt på vad jag sade, särskilt i rum där det fanns telefoner.” Som den ende ledaren lyckades Tito treva sig fram genom ”omprövningarnas” och avrättningarnas terror. Och detta föreföll vid första påseende enkelt nog: han upptäckte faran i tid, men var samtidigt övertygad om att den sovjetiska vägen var den riktiga. Han skyddades av sin reflexreaktion inför faror och av att han begripit läran om maktens betydelse för det öde som rörelser och idéer får röna . . . Jag minns hur Tito kom från Moskva — från ”socialismens” första land — oroad och uttröttad, för att lättad andas ut bland de illegala, i det ”militärfascistiska”, ”monarkofascistiska” Jugoslavien . . .

Men vilken var hans verkliga roll i upprensningarna, framför allt inom det jugoslaviska partiet? Köpte han sig fri genom förräderi, genom att ange kamrater?

Ord och begrepp har inte alltid samma innebörd — oberoende av rådande samhälleligt och andligt klimat är de utan liv, har ingen mening: framför allt politikens språk — som det finns en genial essä om av Orwell — utsättes för förvrängningar. Så är det också med samarbetet med det sovjetiska hemliga underrättelseväsendet under förkrigstiden — och, det skall gud veta, ”ofta” och ”för många” än idag: samarbetet uppfattades som en heder och ett erkännande. Maktens och ovanlighetens hemlighetsfullhet omgav sovjetagenter; kommunister drömde om att den höga plikten i Sovjetunionens tjänst skulle tillfalla dem. Under andra och ändrade förhållanden blir detta — om också inte överallt och för alla — skam och förräderi.

Likadant är det med angivelserna, anmälningen av namn på kamrater inom det egna partiet. Partiet sönderslets utan tvivel av fraktionister, och i Moskva understödde sovjetiska instanser detta. Redan under Lenin blir hängivenheten mot Sovjetunionen en måttstock för kommunister och revolutionärt arbete — och under Stalin, hängivenheten mot Stalin. Trotskister, ”högersinnade” och andra ”avvikelser” lystes avsiktligt eller ouppsåttligt i bann redan före den stora terrorn och massor av människor häktades. Och Tito blir sekreterare 1937 — vid tiden för den massiva massterrorn. Han är redan sedan länge bunden för Stalin. Som för många är det för honom en bisak, om Stalin är Lenins mest autentiske efterträdare, ty för honom gäller det bindningen till en viss, stalinsk politik och beaktelsen till stalinska metoder.

Man får inte glömma att Josip Broz redan 1928 var en av de ledande talesmännen för antifraktionismen, för monolitismen. Och vad betyder det i praktiken inom partiet? Ständigt herravälde för den egna linjen, den egna fraktionen — det är den ursprungliga, den väsentliga ”stalinsmen”. Josip Broz är redan före sin ankomst till Sovjetunionen i början av 1935 för Stalin, för den stalinska monolitismen och för Stalins Sovjetunion.

Vad mera är, Tito är visserligen inte den ende men dock en av de viktigaste och smidigaste agitatorerna och en av förebilderna för den nya monolitiska, monopolistiska andan och den därmed förbundna mentaliteten inom partiet. Stalin och "stalinismen" överensstämmer med hans mentalitet och ideologiska mognad: Tito själv renskar energiskt sitt parti — deltagandet i utrensningarna i Moskva av jugoslaviska kommunister är för honom konsekvent och ofrånkomligt; varför skall man ha samvetsqual när bolsjevisering betyder att partiet stålsättes och härddas, när detta motsvarar hans ideal och hans väg till makten? ... Jag erinrar mig att Tito och Kardelj — vilka som tidigare "moskoviter" kände de flesta jugoslaver, som häktades i Sovjetunionen — med lättnad talade om hur den sovjetiska makten befriat oss från bördan av fraktionisterna ... Och det låter groteskt, när idag Dolanc och liknande Tito-efterföljare hävdar att Tito redan före kriget, och detta mitt i Moskva, tagit upp kampen mot Stalin och "stalinismen" och därför på intet sätt varit Sovjetunionen och Stalin särskilt "tillgiven". Om det vore så, då hade han knappast kunnat förstå sig och hålla sig inför oss "stalinister" i Jugoslavien, som aldrig ens fick se Moskva. Nej, Moskva utnämnde den autentiske ledaren för ett autentiskt stalinistiskt eller leninistiskt parti ...

Ändå var — enligt mitt intryck och mina slutsatser — Titos andel i utrensningarna inte särskilt betydande, utan bagatellartad och periferisk. Moskva var så besviket på jugoslaverna, att det var på håret att man upplöst det jugoslaviska partiet, liksom skedde med det polska. I Komintern var kaderchefen, en bulgar, misstrogen mot Tito. De omdömen Tito som sekreterare måste avge om jugoslaver, var för det mesta negativa, sedan NKVD redan karakteriserat de olyckliga som fiender genom häktning eller "underjordiska kampanjer". Och i centralkommitténs organ, "Proleter", motiverade Tito sedan helt mekaniskt uteslutningen av de häktade och "fraktionisterna" — med etiketter lånade från Vysjinskis domar: trotskist, förrädare, fraktionsman, spion, partifrämmande element.

Även i Jugoslavien var utrensningarnas förlopp obarmhärtigt — fastän de inte sköttes av Tito, ty Tito var för det mesta inte i landet. Men där kunde på den tiden ingen häktas för att han fallit i onåd hos partiet.

*

Häktningen av Gorkić och andra partiledare i Sovjetunionen och processerna i Moskva skapade en mycket ogynnsam atmosfär för de grupper som inte var ense med den officiella partiledningen och Moskvans linje.

Alla vi som intog ledande positioner i partiet stod som en man bakom Stalin. Det var en förutsättning för medlemskap i partiet, den måttstock med vilken den revolutionära andan mättes. Men vi var samtidigt de mest aktiva vid bildandet av illegala organisationer och i oförsonlig hållning gentemot andra partier och idéer liksom också gentemot alla "avvikelser" inom vårt parti.

Idag talar jag om "stalinister" och "stalinism", men den gången skulle sådana uttryck betraktats som otillbörliga. Vi såg i Stalin Lenins arvtagare, den sanne representanten för det enda slags kommunism vi erkände som den rätta. Hängivenhet mot Stalin var därför för oss detsamma som hängivenhet mot Lenin, mot revolution och mot kommunism. Uttrycket "stalinism" användes inte, därför att det skulle betytt en åtskillnad mellan Stalin och Lenin. Men uttryck som "stalinsk fasthet och beslutsamhet" eller "stalinskt djup och klarhet" användes ofta för att definiera någonting som positivt, någonting som nått de yttersta gränserna. Vi förde naturligtvis också kamp mot trotskisterna. Vi övertog blint påståendet att trotskisterna var de värsta fascister, polisangivare och provokatörer, och detta därför att vi hyste oförbehållsamt förtroende för Stalin och Sovjetunionen.

Sanningen är dock att det fanns mycket få trotskister bland oss. Inte ens de som i vår överdrivna stalinistiska vaksamhet betecknade som sådana, var många. Det var inte trotskis-

terna som vållade vårt största problem: en av de populäraste ledarna, Petko Miletić, hotade enigheten — först i fängelse, sedan bland emigranterna.

Petko Miletić hade stor auktoritet på grund av sin popularitet både i och utanför fängelset. Genom folk som släppts ur fängelse och nu överallt började spela en aktiv roll, hade han förbindelser i hela landet. På det sättet uppstod ett ytterligare centrum, denna gång inom landet, men det var inte mera realistiskt än det i Paris. Gorki's centralkommitté avvek måhända för långt åt höger, men tukthusfångarnas centrum var å andra sidan mycket för trångsynt och dogmatiskt.

Vi i Belgrad var genast på det klara med att vi måste underrätta fångarna om häktningen av Gorki i Sovjetunionen. Tito samtyckte från Paris till att jag skulle underrätta Petko Miletić och Moša Pijade, men på villkor att de måste hemlighålla saken. Miletić utnyttjade dock allt det material han fick om saken till att stärka sin ställning i fängelset. Han skärpte kampen mot trotskisterna och opportunisterna — eller för att uttrycka det mera exakt, mot alla de element som eventuellt kunde motsätta sig hans egna planer. Han föreföll fast besluten att själv överta ledningen av partiet. Hans kampanj började förete rent hysteriska drag. Förbindelser fanns också mellan hans bemödanden och strävandena bland emigranter i Paris som stod i opposition mot Tito och resterna av centralkommittén.

Tito och Moša Pijade

Naturligtvis sände jag genast en rapport till centralkommittén och informerade också Ranković och kamraterna i Ljubljana och Zagreb. Det var tydligt att Petko i samarbete med ett antal emigranter inlett fraktionsverksamhet för att få partiledningen i sin hand. Alla vi i Serbien, Kroatien och Slovenien intog ståndpunkten att vi — i avvaktan på vidare direktiv från Komintern — hade att lyda centralkommittén i Paris och Tito.

Tito kom på ett mycket kort besök till Jugoslavien våren 1938, och då installerade han slutgiltigt ledningen inom landet. Därmed hade en ny centralkommitté uppstått, som visserligen ännu inte bekräftats av Komintern, men ändå praktiskt utövade denna funktion. Den bestod av samma partivänner, som också alltsedan 1937 samarbetat.

Det fanns dock även förändringar.

Fram till denna tidpunkt ägde rådslag inom de regionala organisationerna rum oregelbundet, på sin höjd förekom då och då konsultationer mellan de tre kommittéerna från Belgrad, Zagreb och Ljubljana. Regelbundna kontakter etablerades 1938.

Ändringarna i sammansättningen av denna ledningsgrupp var inte stora, såvitt angick medlemmarna och verksamheten. Men förhållandet mellan det nyskapade organet och det som satt i Paris blev inte klarlagt. Tito betonade att centralkommittén i Paris inte hade någon som helst rätt att ingripa i interna jugoslaviska angelägenheter. Det stod emellertid klart för oss att centralkommittén i Paris hade den högre rangen, särskilt då Tito deltog i dess beslut. Tito var överhuvud för organisationen i landet även då han inte var närvarande. Han var den ende som alltså hade Kominterns förtroende. Komintern kände ingen i landet — möjligen med undantag av Kardelj — annat än genom Titos rapporter.

Upprättandet av centralkommittén inom landet utan Kominterns samtycke var ett mycket djärvt beslut. Komintern kunde också ha upphävt det. Faktiskt befäste Tito endast en position som partiet redan intagit i landet.

Utom Ranković och jag, som representerade Belgrad, tillhörde också Lola Ribar från ungdomskommunisterna den nybildade centralkommittén, dessutom Petrović, Žaja och Kraš från Zagreb samt Kardelj, Marinko och Leskovšek från Slovenien.

Paris gjorde sig ingen brådska med att klara upp frågan om Petko Miletić, kanske därför att inte heller Komintern ännu löst frågan om vår centralkommitté. Men hemma skärptes vårt förhållande till Petko från dag till dag.

På förslag av mig och Ranković gick Tito med på att partiledningen i fängelset skulle ersättas med en ny. Han godkände också våra personförslag för medlemskap i denna grupp, men krävde att Moša Pijade skulle tillhöra den, vilken vi inte hade något att invända emot.

Överväldigande flertalet kommunister i fängelset stod under Petkos inflytande. Som en enorm omvälvning uppfattade de utnämningen av Moša Pijade, hans inbitnaste motståndare, en ”opportunist”, ”likvidator” och ”kapitulant”, till partiorganisationens ledare.

Vid ett sammanträde i vår centralkommitté våren 1939 uppstod en konflikt om Petko Miletić mellan Tito och Kardelj å ena sidan och mig å den andra. Tito menade att Miletić var trotskist. För mig var detta begrepp liktydigt med spion och provokatör. Men jag kände Miletić personligen och kunde helt enkelt inte tro något sådant om honom. Kardelj genmälde att det egentligen inte fanns några väsentliga skillnader mellan trotskisterna och Petko Miletić.

Efter sin frigivning ur fängelset kom Miletić till Belgrad, där han ville träffa någon från centralkommittén.

Slutligen beslöt vi att han skulle få tala med Lola Ribar, som var medlem av centralkommittén och som Petko inte kände.

Även jag deltog i detta sammanträffande. Lola Ribar höll ett föredrag för honom om fraktionismen och dess aktiviteter mot partiet. Ribar var ung och såg ung ut. Han var elegant klädd och förde sig som en bourgeois. Jag minns ännu hur han fimpade halvvrökta cigaretter. Petko gav honom mörka blickar och var tydligt besviken över att en sådan man var medlem av centralkommittén. Detta undanröjde för hans del varje tvivel om att partiledningen befann sig i ett tillstånd av fullständigt sönderfall. I alla sina förklaringar och krav var han dock utomordentligt återhållsam.

Kort efteråt reste han via Istanbul till Moskva med ett pass, som tillverkats av Ivzija Čatović, en av hans anhängare och specialist på området.

Petkos närvaro i Moskva var ett verkligt problem för Tito. Petkos viktigaste stöd där var Belov (idag under namnet Damjanov ordförande i det bulgariska presidiet), som var kaderchef i Komintern och därmed samtidigt intimt förbunden med NKVD. I Komintern började man ta emot Petko för samtal, vilket Tito protesterade mot.

Hans fall avgjordes dock inte förrän en fotokopia av ett förhörsprotokoll, som jag genom våra kontakter i Paris hade sänt till Moskva, anlände och utvisade att Miletić — tvärtemot sina skrytsamma påståenden att han inte ens under tortyr sagt något — hade ”stått sig dåligt” vid polisförhören. Enligt Tito blev Petko då omedelbart häktad. Jag hade hela tiden intrycket att Tito efter sin återkomst från Moskva misstänkte mig för att ha hjälpt Petko till hans pass. Kanske erinrade sig Tito i den atmosfär av förföljelse och misstänkliggöranden som rådde i Moskva, att jag hade tvekat att tro att Petko var trotskist. Han visste inte vem som tillverkat Petkos pass, och inte heller att det var jag som hade skaffat Petkos förhörsprotokoll och skickat det till Moskva. Sin vana trogen bad Tito aldrig om ursäkt för sina misstankar, men han medgav längre fram stillatigande att han haft orätt.

Efter Titos första resa till Moskva, vilken om jag minns rätt ägde rum hösten 1938, hörde vi inte mycket om häktningen av jugoslaver där. Man hade sagt åt Tito att inte nämna något om detta. Han lämnade Kardelj vissa meddelanden, men sade oss mycket litet. Men efter hans andra resa sommaren 1939 och hans återkomst till landet våren 1940 fick vi veta betydligt mera. Inte heller Tito visste dock om allt som pågick i Moskva. Han gav oss den officiella versionen, som även han i det stora hela satte tro till.

Centralkommittén beslöt nu också att ur partiet utesluta alla dem som häktats i Moskva, som parti-”fiender”. Vid denna tid var dessa människor redan avrättade eller inspärrade sedan över två år. Deras uteslutning diskuterades inte ens vid centralkommitténs sammanträden. Tito författade och publicerade i ”Proleter” ett meddelande om saken. Ingen av oss skulle haft något att invända, tvärtom var vi glada att Sovjetunionen nu riktat ett slutligt slag mot emigranterna. Detta gällde särskilt Tito och Kardelj, som kände till situationen inom Komintern i Moskva bättre.

Tito spelade ingen särskild roll i utrensningarna i Moskva. Han hade för resten kommit till Moskva först när det hela var över. Det var tur för honom. Huvudvågen var förbi, och han hade undgått faran, även om en del karaktärsomdömen* som han avgivit inte stämde helt med NKVD:s.

Vid sin första resa till Moskva hade Tito uppmanats skriva karaktärsbedömningar om emigranterna. Han meddelade oss, att han till exempel avgivit ett gott omdöme om Vladimir Čopić, en tidigare partisekreterare. Trots detta blev Čopić häktad. Tito ansåg att Filip Filipović, en fraktionalist, aldrig borde häktats, eftersom han redan var för gammal. Å andra sidan berättade han för oss att Flajšer, som var partiets representant i Komintern, hade visat sig vara spion åt den jugoslaviska polisen, och att Kotur, en framstående och tämligen populär jugoslavisk kommunist, hade skött en hemlig radiostation för en utländsk underrättelsetjänst. Han trodde också att Gorkić hade varit agent för det brittiska Secret Service, vilket byggde på det ”faktum”, att Gorkić tillbragt ett par dagar i ett engelskt fängelse. Vi trodde på alla dessa historier. Det var rena uppfinningar, som NKVD:s agenter serverat Tito som förtroliga informationer. Tito trodde kanske inte allt som man sade honom, men han var säkert övertygad om att fraktionsverksamheten hade ett sam-

* Denna s k ”karaktäristika” var ett slags betyg, som den politiskt ansvarige utfärdade för personer inom sitt område och vars innehåll endast var känt för behöriga förmän, men inte för den det gällde. Denne följdes emellertid överallt av detta betyg, allt efter dess innehåll.

band med spionage, att fienden hade nytta av den, framför allt Hitler-Tyskland och Japan. Även vi andra anammade dessa åsikter. Genomdrivandet av denna tes sammanföll med Titogruppens seger i partiet, med processerna mot trotskisterna, Stalins slutgiltiga maktetablering och den överhängande krigsfaran.

Vi var stolta över vår trohet mot Stalin, över vår bolsjevism som inte kunde vilseföras. Att vara bolsjevik var varje partimedlems högsta ideal, och i våra ögon var Stalin inkarnationen av allt det betydde att vara bolsjevik.

Inte desto mindre var vi — och alldeles särskilt Tito — medvetna om att det i utrensningarna också kunde gå till excesser, att många människor straffats hårdare än de förtjänat. Efter sin andra resa till Moskva berättade Tito för oss att Kominterns dåvarande sekreterare Dimitrov medgivit sådana överdrifter, men påstod att de varit nödvändiga, och att det vid ett ingrepp var bättre att också skära bort något av det friska köttet om därmed det ruttna och skadliga helt kunde avlägsnas.

*

Den unga generationen, invecklad i revolutionära aktiviteter, visste inte mycket om förintelseåtgärderna i Sovjetunionen. I den mån den fick veta något, sköt den raskt denna kunskap åsido. Även Tito övertog i hemlandet ansvarsfullt, ytterst ansvarsfullt arbete. Och fastän han hade kontakter med Moskva och den sovjetiska hemliga underrättelsetjänsten, som politbyråns övriga medlemmar antingen anade eller fick inblick i, alltid enligt hans eget skön — jag tror inte att han hade mycket att dölja — så undandrog sig Tito i praktiken så småningom den sovjetiska kontrollen. Det glädde honom, då vi efter hans återkomst från Moskva 1939 informerade honom om att vi ekonomiskt hade blivit ett självständigt parti; det var det första sättet vi blev självständiga på: vida viktigare än det den gången föreföll oss.

Med kriget och revolutionen började också de politiska skiljaktigheterna — mellan de nya stormakterna och ett litet lands revolution. Tito kunde nu endast med möda finna ett gemensamt språk med Moskva. Han tog emot råd av Komintern — men ensam eller tillsammans med partivänner avgjorde han även viktiga frågor. De viktigaste besluten vid den andra sessionen med AVNOJ (partisanparlamentet i Jajce från den 29 november 1945) fattades utan Moskvas vetskap och framkallade först opposition därifrån. Genom dessa beslut blev Jugoslavien förbundsstat, monarkin i praktiken avskaffad och den revolutionära makten med kommunisterna i spetsen legaliserad.

Med stärkandet av revolutionen växte också Titos roll och hans betydelse för Moskva. Moskva fastnade i sitt eget nät: Titos ökade styrka — en följd av den revolutionära processen och den planmässiga propagandan — kunde sovjetledningen inte motsätta sig, ty där drevs ledarkulten ännu vida måttlösare, och dessutom var Jugoslavien ett självständigt land. Titokulten, som i viss mån också var en imitation av Stalinkulten, bidrog till att göra Jugoslavien självständigt och till att stärka dess motstånd under den period då konflikten med Sovjetunionen nådde sin mognad. En del säger inte utan skäl att även ett demokratiskt Jugoslavien skulle gjort motstånd utan denna ”kult” och redan på grund av sin samhälleliga struktur. Men det hade redan förvandlats till ett auktoritärt och autokratiskt styrt kommunistiskt land. Utom kommunisterna fanns det nästan inga politiska krafter längre. De sovjetiska åsikterna kunde endast avvärjas med metoder och synpunkter som liknade de sovjetiska: under de givna omständigheterna kunde endast ett leninistiskt eller stalinistiskt parti, som hade en framgångsrik revolution bakom sig, med framgång sätta sig till motvärn mot Moskva ... En politik som underkastar sig lagar, scheman och förebilder, är dömd till undergång ...

Hur uthärdade Tito konflikten med Sovjetunionen 1948? Hur stor var hans roll och av

vilket slag var den?

Psykologiskt och förnuftsmässigt beredde brytningen med Moskva Tito mycket stora svårigheter, fastän den utvecklades steg för steg: i kretsen kring Tito trodde man, och han trodde det själv, att detta var orsaken till att han fick besvär med gallan. I offentligheten och gentemot dem som han var främmande för — framför allt medlemmarna av den sovjetiska ambassaden, i den mån han var tvungen att sammanträffa med dem — uppträdde han med spelat lugn och självsäkerhet. Det hade han också framgång med, ty han var en begåvad politisk skådespelare, även om den hemliga sovjetiska underrättelsetjänsten, som hade sitt folk i Titos närmaste omgivning, kände till sakernas verkliga tillstånd. Inför sin närmaste omgivning kunde Tito inte dölja vad han genomlevde, och han försökte det inte heller.

Under dessa dagar och månader blev han lätt nervös och ursinnig, men gentemot sina intimaste medarbetare och de partivänner som hade stort ansvar var han också hjärtlig — en intimitet och en hjärtlighet, som han mot slutet av kriget och under åren efter kriget vant sig av med: han var redan revolutionär despot redan autokrat, redan diktator — och än så länge utan att vid sin sida ha några av de institutioner som senare infördes, om än bara halvt om halvt. Och han åtnjöt Moskvas stöd, som innerst inne var allt annat än entusiastiskt ..

Slutet på kriget och de två—tre åren därefter präglades därför också, som jag minns dem, av allt annat än skaparkraft och värdighet. Själv förvandlade jag mig från skriftställare och revolutionär till propagandistisk hjälpreda åt en monark som regerade ännu mera absolut än kung Alexander, och jag förvandlade mig till förfäktare av en förfelad, uppenbart orättfärdig ordning. Jag ville komma loss, ville dra mig tillbaka in i litteraturen. Jag talade om detta även med Tito — han höll med om att jag på något sätt skulle dela min tid mellan litteratur och propaganda. Men aningen om den förestående konflikten med Moskva gav mig nya impulser — förhoppningar om något nytt, känslor av plikt mot landet och mot partiet ..

Men fastän kollisionen med Moskva var upprivande för Titos själ, sviktade han inte. Tvärtom stärkte konflikten både hans och statens oavhängighet. Titos benägenhet för förargade och uppjagade reaktioner som hur som helst tillhörde hans egenheter, förstärktes ytterligare genom kollisionen med den sovjetiska ledningen: på grund av hans tidigare förpliktelser gentemot Moskva, men än mer av bekymmer för Jugoslavien, som också var hans eget verk. Det rädde inte något tvivel om, att hans eget förflutna, men ännu mer nuet, tryckte honom. Senare, kanske var det 1949, sade han om de jugoslaviska ledare som blivit "utrensade" i Sovjetunionen: "Man skulle slagit dem i huvudet, men inte slagit huvudet av dem." Och i juni 1948 i parken kring sitt slott Brdo vid Kranj, där Tito förberedde det svar, där han avböjde att låta Jugoslaviens kommunistiska parti delta i Kominformmötet i Bukarest och i den "ideologiska" straffdomen över den jugoslaviska centralkommittén, sade han mig, full av självförebåelse: "Man måste dö i sitt eget land, då blir det kvar." Tito var säkert inte den ende, men han tvekade mindre än andra skulle ha tvekat om de hade stått i spetsen: en politiker som inte offrar sig för sitt folk, är ingen sann politiker.

I centralkommittén och även utanför den fanns det kommunister som inte låg mindre allvarligt i strid med Moskva än Tito. Men Titos roll var den viktigaste och den avgörande. Något annat var inte möjligt, så som makt och prestige helt koncentrerats hos honom. Även utan Tito skulle det ha blivit motstånd, sammanstötning — enligt min mening till och med framgångsrikt. Men söndring och demoralisering skulle varit ofrånkomliga om Tito ställt sig på Moskvas sida. Det kunde han nu inte göra. Han kände den bolsjevikiska makten och Stalin alltför väl och hade genomskådat dem: han visste vad som väntade honom. Men det är bara den ena, låt oss säga personliga komponenten, ty det personliga

låter sig hos honom inte helt åtskiljas från hans politiska verksamhet.

Den andra komponenten var: försvar, upprätthållande av statsmakten i Jugoslavien. Det personliga ödet förband och identifierade sig kanske rentav med den personliga makten — den makt som i detta ögonblick var absolut och under rådande omständigheter bestreds endast av en prosovjetsk minoritet i partiet. Mod och uthållighet i sammanstötningen med Moskva, det var Titos plikt, Titos personliga öde och hans historiska kallelse.

Otvivelaktigt utvecklade han även på grund av förbindelsen mellan det personliga och det objektiva, mellan personlig fara och historisk roll, en särskild egenart — en speciell uppslagsrik pragmatism. Han insåg genast att hans och Jugoslaviens styrka var statligheten, den internationellt erkända staten: ett angrepp mot denna stat, mot Jugoslavien, måste leda till komplikationer även om det ”kalla kriget” ännu inte blossat upp. I Titos verklighetsbild var hans personliga välde förbundet med det statliga oberoendet.

Dessutom ansåg sig Tito inte stark i abstrakta ideologiska stridigheter: allteftersom konflikten med Sovjet vidgades och började undergräva även ”vår” partiideologi, blev Kardelj och jag tvungna att övertyga Tito om att vi utan en ideologisk uppgörelse med sovjetsystemet eller utan ideologisk motivering för våra positioner skulle förlora perspektiv, övertygelse och stabilitet.

Om motståndet mot Sovjet fanns det i den innersta ledningen inga meningsskiljaktigheter. Det fanns nyanser i ståndpunkterna. En grupp ”teoretiker” med Kardelj, Kidrić, Bakaria, mig och några till lutade åt att vidga konflikten även på det teoretiska området. För denna riktning var konflikten uttryck för en kris i leninismen och i den sovjetiska formen av stalinismen. Tito, Ranković och ”praktikerna” var benägna att begränsa konflikten till maktens och statens sfär. Men både för de ena och de andra gick det till en början runt i huvudet — ibland kunde jag direkt fysiskt se, hur det pansrade höljet kring förlegade, mekaniskt accepterade dogmer sprang i stycken .. .

Men bara med detta kan man inte förklara Titos klagomål mot mig och andra, som han ännu helt nyss inte närmare specificerat i uttalanden: nämligen att vissa stycken strukits ur hans svar på Stalin och Molotovs brev den 27 mars 1948. I dessa avsnitt hade Tito — ganska precist och principiellt — formulerat hurudana förhållandena mellan socialistiska stater måste vara. Tito lämnade ut texten till läsning vid ett möte med politbyrå — även detta karakteristiskt för atmosfären och ändringen i hans hållning, ty dittills hade han aldrig gjort något sådant! Någon, jag tror att det var jag själv, anmärkte att detta avsnitt måste reta sovjetledningen, eftersom den just på detta område betraktade sig som läromästare. Kardelj, Ranković och de övriga närvarande höll med om detta och föreslog att just jag skulle göra Tito uppmärksam på detta. Det gjorde jag också vid ett sammanträde, och Tito tog anmärkningen ad notam ... Snart nog, efter 1949, kom det till en homogenisering av de bägge tendenserna — Tito accepterade ideologiska nyheter, för att efter Stalins död åter låta dem falla som politisk ballast och ett hot mot sin personliga makt.

Men fastän Tito led på grund av sin konflikt med Moskva, förberedde han ändå denna sammanstötning. Han var inte den ende eller den mest radikale som gjorde detta. Relationerna till Moskva utvecklades längs en sicksacklinje, tills de sovjetiska tendenserna till ekonomiskt och politiskt herravälde började slå igenom. Vi gjorde motstånd eller eftergifter — allt efter omständigheterna och vår bedömning, men vi lät aldrig ledningen gå oss ur händerna. Så småningom började vi, först i trängre, men därefter i allt vidare kretsar kritisera det sovjetiska systemet i dess tillämpning mot oss och i viss mån mot hela Östeuropa. Tito var försiktig, men ihärdig — det vill säga inom den trängsta kretsen och allteftersom han kom till insikt om faran för honom själv och för Jugoslavien, alltså för sitt eget verk.

Det var en svår kamp mot dogmer och realiteter som ännu igår hade varit våra egna. Denna vanda, detta inre hållfasthetsprov besvärade inte Tito, om det inte rent av stimulerade honom till oräddhet och uppslagsrikedom. Även i dessa genomtänkta och känslomässiga ansträngningar i samband med konflikten med Moskva förekom misstag och överdrifter.

Dit hörde Titos högst förvånande bemödanden att dra Albanien ut ur Sovjets inflytande och underkasta det Jugoslaviens: Stalin och sovjetregeringen tog de olämpliga och hegemonistiska jugoslaviska avsikterna i fråga om Albanien till anledning att undertrycka de östeuropeiska staterna och att inleda angreppen mot Jugoslavien. En särskild roll för Titos avsikter mot Albanien spelade både imitationen av sovjetiska pretentioner och även försäkringar från Moskva.

Men inför det sovjetiska och albanska motståndet drog sig Tito slugt tillbaka till det reella och möjliga jugoslaviska motståndet för att bevara sig själv och sitt verk ... De jugoslaviska kommunisternas motstånd mot den sovjetiska expansionismen skulle genom en friare ideologisk differentiering ha nått ännu viktigare och mera långtgående resultat — om ledningen och ledaren förfogat över en friare magisk makt och ideologi.

Men historien — den politiska kampen och de politiska relationerna — väljer inte sina ledare, utan ledarna väljer den. Identifieringen med historien, med det verk i vars tillkomst han starkt medverkade, är på en gång Titos styrka och svaghet: mod, självupppoffrande känsla för det historiska ögonblicket, men också styrning av livsformerna, begränsning av de medborgerliga fri- och rättigheterna, manipulationer med människor och folk.

V. Att hålla fast vid idéer

Med utgångspunkt just från marxismen liksom från varje annan kommunistisk lära kan man övertygande leda i bevis att ingen kommunistisk ledare är kommunist eller ens näst intill. Vid sådana undersökningar och jämförelser skulle inte ens Lenin klara sig, och Marx och Engels endast nätt och jämnt. Vilket samband med kommunismen, med den kommunistiska internationalismen, har det att Lenin tog emot pengar av den tyska generalstaben och så att säga dagen efter makttillträdet slöt fred med Kaiserns generaler i Brest-Litowsk? Engels var industriman med aristokratiska maner, och Marx spelade på börsen; i nedsvärtningen av sina motståndare är han dock en föregångare till den stalinska skolan. Om Stalin räcker det att nämna att han bragte fler kommunister om livet — enligt officiella uppgifter omkring 700 000! — än alla reaktionärer sedan den ”vetenskapliga socialismen” framträdde.

Mellan den politiska filosofin och dess förverkligande måste det oundvikligen finnas skillnader — och de verkar bara desto envisare ju mer en politisk filosofi håller styvt på sin ”vetenskaplighet” och ofelbarhet. Något liknande gällde före de förindustriella epokerna också religionerna. Kyrkans högvördigaste prelater var endast sällan exempel på de förebilder som målades upp i deras predikningar, och härskarna övertygade ofta nog genom förintelse och nedslaktning för att befästa sina rättrogna troner. Eftersom en politisk lära till och med i bästa fall endast utgör en intellektuell, logisk reduktion av de givna möjligheterna, kan den aldrig vara mer än ett enhetligt sätt att se på världen och att gestalta moralen; den kan orientera och mobilisera vissa sociala grupper; men de levande krafterna är frukter av en mängd faktorer, som inte kan förutses. Därför kan man inte heller förebrå kommunistiska ledare för att de skulle visa principlöshet och bristande konsekvens oftare än andra — om det inte vore för att de själva visade sådan intolerans vid undertryckandet av nya framtidssyner och av bevis för svagheten i deras egen.

Om man underkastade Tito en doktrinär kommunistisk analys, skulle han — mera på grund av sin monarkiska livsföring än på grund av sitt autokratiska styre — visa sig som

en av de mest inkonsekventa och ”okommunistiska” av härskare. Trots detta — och i verkligheten faktiskt på grund av detta — var han en av de framgångsrikaste. Vad mera är, fastän minnet av honom inte just är rosenrött hos många kommunister, kommer det inte på långt när att utlösa den skräck och de förbannelser som Stalins namn framkallar. Denna min övertygelse snedbelastas visserligen av mitt förflutna och mitt samarbete med Tito, men bygger dock på en analys av såväl kommunistiska som andra revolutionära autokrater. En vän till mig sade spirituellt: ”Ju felaktigare och inkonsekventare kommunismen är, desto bättre är den.”

Av detta får man dock under inga förhållanden dra slutsatsen att Tito var annorlunda beskaffad — bättre eller sämre — än de andra kommunistiska ledarna, och att han skulle varit vankelmodigare eller vanvördigare mot den marxistisk-leninistiska ideologin. Han orienterade sig helt enkelt efter omständigheterna; man skulle också kunna säga att han anpassade sig till dem. Och omständigheterna förvandlades snabbt och grundligt, framför allt efter kollisionen med Sovjetunionen 1948 ... Det är nog samt bekant med vilken häftighet — med endast obetydlig eller helt obefintlig hänsyn alls till individen — som man i segerns stund handskades med kontrarevolutionärerna.

Välkända och förintande är resultaten av den ideologiska ”antistalinistiska” kollektiviseringen — den som skulle bevisa att Stalin hade fel i sina påståenden om att det jugoslaviska partiet förde en kulakvänlig politik. Och jag behöver inte nämna de alltfjämt inte helt avsmnade ”zjdanovistiska” metoderna för undertryckning på det intellektuella området, som jag enligt officiella eller officiösa etiketter ännu efter 30 år ensam måste bära skulden för ... Lika starkt som vi 1949 förfasade oss över de stalinistiska smädelserna och angreppen, lika stolta visade vi oss dessförinnan över Stalins tack. En hög tjänsteman i polska utrikesdepartementet — alltför ung för en så hög post — berättade 1947 under en bilfärd från Bled till Ljubljana för mig att Stalin skällt ut en polsk delegation som han tillhörde, för dess mildhet mot motståndarna och därvid lovordat Tito: ”Tito är en hjälte (på ryska: molodjets), han slog ihjäl dem allesammans.” Över det uttalandet kände jag och de kamrater i centralkommittén som jag återgav det för, en bister, men inte obehaglig stolthet.

Jag säger allt detta inte som en anklagelse mot någon, inte heller för att urskulda mig själv — jag var, beroende på hur man tar det, ibland något ”värre”, ibland något ”bättre” än de andra — utan som en historisk uppgift och en lärdom för framtiden. Politik kan man varken förstå eller bedriva med bortseende från de konkreta betingelserna; samma människor reagerar olika under olika förutsättningar och under olika ideologiska besattheter.

Men Titos avvikelser från den rena kommunistiska läran bekräftar — liksom hos Stalin och Mao — hans fasta och bestående bundenhet vid marxismen och socialismen, närmare bestämt med den leninistiska varianten av kommunismen, långt mer än de vederlägger den.

Vad var ideologin för Tito, vad var för honom marxism-leninism? Vari bestod för honom det väsentliga, det oersättliga, i ideologin, det som inte kunde uppges i den?

Redan av sina egna upplevelser och av den ryska revolutionens propaganda — som utan tvivel var avgörande för hans politiska inställning — hade Tito lärt sig, att en revolution och ett nytt välde är omöjligt att uppnå och vidmakthålla utan ett parti av ny typ, ideologiskt och organisatoriskt centraliserat. Denna övertygelse bekräftades för hans del efter hemkomsten från den ryska fångenskapen; den klarnade och befastes genom det jugoslaviska partiets felsteg och misslyckanden. Tito var aktivist av naturen: rundsnack, frasmakeri och sammanträden var för honom främmande och outhärdliga saker, utom i utomordentliga situationer, då de är medel för politiskt handlande. Som partipolitisk och

facklig aktivist upptäckte han inte endast ofruktbarheten, utan också den förstörande verkan, som fraktionerna hade på det parti som skulle uttrycka klassens medvetenhet och organisera dess kamp för den revolutionära diktaturen.

Fram till 1928 lutade Tito åt partiets ”vänster”-flygel. Men hans egen erfarenhet, vissa gemensamma erfarenheter bland andra yngre krafter på partiets lägre nivåer, och i alla händelser Kominterns initiativ mot fraktionerna (det ”Öppna brevet till medlemmarna av Jugoslaviens kommunistiska parti” av år 1928) befäste honom i tankarna på en utrensning av fraktioner ur partiet och på aktivitet bland massorna. I sin kärna är detta en variant av den stalinistiska varianten av det leninistiska partiet: partiets ideologiska enhetlighet är en uppfinning av Stalin, som med tiden förverkligas i partiledarens monopol på ideologin. Tito förutsätter den ideologiska enhetligheten, som om den outtalad funnits som föredöme, hos den rättroget förstådda leninismen och hos det sovjetiska partiet. Man måste ”bara” rensa ut fraktionerna ur partiet. Och det säkraste, det enda sättet att åstadkomma detta var att skapa en aktiv och monolitisk ledning.

Vetskapen om ett sådant parti och dess ledning får därigenom rangen av en på förhand given sanning, som inte kan dras i tvivelsmål. Den femåriga fängelsetiden hindrar Tito att organisera och befästa ett sådant parti, utom i fångarnas egen krets. Men i gengäld skapar kung Alexanders så kallade diktatur av den 6 januari 1929 ofrivilligt en ström av nya kadrer, som inte är påverkade av fraktionsväsendet i det förgångna — de accepterar leninismen och partiets leninistisk-stalinistiska inriktning som given, som den beprövade och enda möjliga modellen för den revolutionära verksamheten.

Efter sin frigivning ur fängelset 1934 finner Tito en sådan atmosfär i partiet, en sådan partirealitet, medan det i Moskva är med terror som man söker skapa den ideologiska enhetligheten och ett klasslöst samhälle. Det som är ett revolutionärt ideal för Jugoslavien, är i Sovjetunionen redan terror och ett privilegierat skikt. Då ledningen av partiet 1937 överfördes till Tito av Komintern, sedan sekreteraren Gorkić häktats och Tito själv emigrerat till Moskva, är partiet i landet redan ”bolsjeviserat”, helt försvuret åt Sovjetunionen och Stalin, under ledning av de kompromisslösa och aktivistiska kadrer, som kuppen den 6 januari drev fram.

Då min generation i början av trettioåret inträdde i den revolutionära kampen och i partiet, trodde den utan förbehåll på leninismen, Komintern och Sovjetunionen, och i mitten av trettioåret på Stalin, utrensningarna och processerna. Det var sannerligen inte så mycket fråga om vetande som om tro för vår del. Men sådant är inte avgörande för revolutionär verksamhet, kanske är det rentav en fördel ... Tito begrep den saken och orienterade sig mot dessa nya kadrer — en av de få ur den äldre generationen som gjorde detta. Detta är det parti han önskat sig, för vilket han kämpat och suttit i fängelse — han förskaffade sig välförtjänt dess ledning. En personlig, diktatorisk ledning, som endast Moskva kunde förläna eller dra in, låg redan vid denna tid inte längre i Sovjetledningens intresse. Av striderna i hemlandet och gemenheterna i Moskva hade Tito dragit den lärdomen, att i all politik, och särskilt i den kommunistiska, är förhållandet mellan krafter och intressen det avgörande. Utan kraftresurser i sitt eget land kunde han inte hålla sin ställning, framför allt inte gentemot det ideologins tyranni — eller det maktens tyranni — som Sovjet utövade.

Men inte bara av detta skäl var marxism-leninismens ideologi oantastlig för Tito och förblev det ända intill slutet. Denna ideologi förutsätter inte bara ett sådant bolsjevikiskt, kommunistiskt parti, utan också en ledare, eller åtminstone en ledning, som leder partiet och vakar över dess ideologiska renlärighet. Ideologin och partiet är i levande förbund med varandra, så att ideologin inte kan och inte vill förändra sina principer, och så att partiet måste föra en oavlåtlig kamp om den monolitiska makten — ända in i den utopiska framtid, där det inte skall finnas vare sig klasser eller makt eller politik.

Det ligger i öppen dag att en makt av det slaget inte kan undvara en sådan utopisk ideologi. Tito inte endast lärde och tillägnade sig detta, utan han sög upp det som förutsättning och medel för sin egen utveckling och sitt eget öde. Ideologi, teori, är för Tito något oskiljaktigt från politiken. Sanningen att säga reducerar han inte ideologin till maktmedlen — detta är karakteristiskt för den sovjetiska ledningen. Men inte heller han skiljer maktutövningen från ideologin — för Tito var ”medvetenheten” maktens andra sida. En viss elasticitet, ”liberalitet”, som han tidvis tolererade i teoretiska tvister, överskred inte gränserna för den ”konstruktiva kritiken” och berörde aldrig ”proletariatets diktatur” eller partiets maktmonopol. Och liksom förloppet av denna kamp om makten säkrade såväl maktens struktur som Titos personliga välde, upplevde och behandlade han också varje kritik mot dem: förebud om kritik mot denna makt eller en revision av de leninistiska teserna om denna makt betraktade han som ett hot mot sin egen personliga roll ... Närhelst det under tiden för kollisionerna med Stalin yppades tvivel på Sovjetunionens socialistiska karaktär och analoga slutsatser dök upp om Jugoslavien, gjorde Tito inte endast motstånd, utan visade sig förolämpad. Ofta nog verkade det för mig som om han spelade den fanatiska översteprästens profetiska roll mot kättarna.

Principerna om materialismens ideologi, den materialistiska dialektiken, historien om klasskamp, socialismens ofrånkomlighet i världen, partiet i rollen som avantgarde vid skapandet av ett klasslöst samhälle — allt detta fick lika litet ändras som Titos personliga prestige och hans belägenhet. Då jag i samband med undersökningen av mitt ”fall” i januari 1954 kallades till Tito och i närvaro av Ranković och Kardelj i förbigående nämnde min uppfattning, att Engels hade haft fel i överföringen av dialektiken på naturen, frågade Tito mig med ett tvivel som smakade utpressning: ”Är du beredd att bekräfta detta offentligt?” Jag svarade med patetisk öppenhet: ”Gärna, när som helst.” Dit gick det sedan aldrig, ty snart nog fick jag min dom för ”revisionism” av ett plenarmöte i centralkommittén, på grundval av en föredragning av Kardelj. Tito betecknade min uppfattning som kommande från en ”klassfiende” inom partiet; sammanstötningen med Stalin avslöjade sannolikheten av krig mellan kommunistiska stater, men inte av förändringar i makten och ideologin i dessa stater.

Kan man förändra och utveckla marxism-leninismen utan att därigenom undergräva grundvalen för partiet och makten, som vilar på denna marxism-leninism?

Redan Bakunin påpekade med den anarkistiske utopistens inbillningskraft, att Marx lära leder till skapandet av ett fruktansvärt statsmaskineri för undertryckning. Det skulle visa sig, och det just i Bakunins hemland, att detta ännu fruktansvärdare maskineri också kan skapas; det är inte någon ren slump att Lenin i marxismen finner den grundläggande läran om makten, om ”proletariatets diktatur”. Om det förhöll sig precis så är en ren bisak från politisk synpunkt; av vikt är endast att Lenin hämtade dessa idéer från marxismen och omsatte dem under ryska förutsättningar. En marxism, som inte är någon verklig makt, utan endast en framför allt intellektuell makt, finns idag kvar endast vid universitet i väst. I de kommunistiska länderna finns ingen marxism utom den leninistiska varianten, vilken existerar som beteendekodex, som skrämmande opium för medvetandet, som inslag i makten som inte kan tänkas bort.

Den titoistiska marxismen skiljer sig i sin funktion inte från den som råder i övriga kommunistiska länder, som fundament och förevigande av makten, utan endast genom sin ”jugoslaviskhet”, sitt bestämda krav på modellens statliga självständighet. Titos pragmatiska leninism och Kardeljs blandning av socialdemokratisk verbalism och leninistisk partimonopolism framträder så småningom som jugoslavisk variant av den marxistiska auktoritetsläran: som egen, självständig och monopolistisk makt kräver även denna en felfri ideologi.

Därigenom blir grundvalarna för ideologin och med ideologin också för makten inte endast oskadda, utan de ”utvecklas” och ”berikas” dessutom. Tito var inte kategoriskt emot utvecklingen av teorier och hade ej heller några personliga skäl att inte acceptera dem, men han gjorde detta först i efterhand: diktaturens makt, framför allt i ett litet underutvecklat land, stagnerar och förmultnar, om det inte blåser upp sin sociala grundval, det insåg han snart nog efter sin skilsmässa från Sovjetunionen.

Tito, som var modig och fantasirik i politiska beslut, var försiktig, till och med överdrivet försiktig, när det gällde att acceptera och alldeles särskilt att ”fördjupa” idéer.

Ingen enda idé i den jugoslaviska kommunismen härrör enligt källorna från honom själv.

Idén om självförvaltning kom fram 1950 från mig och utarbetades av Kidrić och Kardelj; nu erinrar man sig, så mycket mer som jag inte berömmar mig av saken, att man praktiserat självförvaltning redan under revolutionen! Och Tito motsatte sig ursprungligen till och med självförvaltningen — tills man utvecklade problemet för honom i förenklad praktisk form: ”Jaså, det är fråga om det där med fabrikerna åt arbetarna!”

Inte heller differentieringen från den bolsjevikiska, leninistiska stilen som skulle få uttryck genom att det dittillsvarande kommunistiska partiet döptes om till ”Kommunistförbundet”, eller de relativt odogmatiska, icke-leninistiska besluten vid den sjätte partikongressen 1952, härrörde från Tito, fastän han villigt accepterade dem. Av de ledande partivännerna uttryckte endast Rankovi sitt instämmande. Men det bifall som Tito gav till avstaliniseringen och avleniniseringen hindrade honom inte att med anledning av min ”revisionism” åter låta den ”demokratiska centralismen” i partiet leva upp och att framställa mig som överträdare av den sjätte partikongressens beslut.

Under en senare ”liberalistisk” kris 1972 förklarar han att han inte hållit med om den sjätte kongressens beslut: konsekvens i praktiken, praktisk konsekvens, hörde inte till Titos egenskaper, därför att han hämtat sin föreställning om egenskaperna hos en äkta politiker från den ideologiska, leninistiska partihierarkin.

Idén, eller rättare sagt parollen, ”broderskap och enighet”, tillkommer dock till största delen Tito. Men inte heller den är originell — med likartade paroller gav kungariket uttryck åt tanken om den jugoslaviska integriteten. Och hos Tito är detta det emotionella uttrycket för partiets politiska centralism. Då denna paroll åter användes under kriget, under utrotningarna och tillintetgörelserna, hade den för Tito ett praktiskt värde: under kriget samlade man sig på jugoslavisk partibasis, efter kriget befäste man med dess hjälp den federativa gemenskapen och det kommunistiska partiets makt.

Inte ens de alliansfria ländernas rörelse sprang fram ur Titos huvud, utan framfördes redan mycket tidigare, i början av 1950-talet, från flera jugoslaviska och utländska håll. Men Tito insåg den möjlighet som alliansfrihetens idé erbjöd Jugoslavien och honom själv personligen på världsarenan, och på det sättet blev han den smidigaste talesmannen och organisatören för den alliansfria rörelsen, helt i sina egenskapers och ambitioners anda. Att Jugoslavien inte i rättan tid, medan Tito var i livet, insåg ineffektiviteten och sönderfallet inom de alliansfrias rörelse, att landet inte i rätta ögonblicket fann sin naturliga och politiska plats i Europa — det kan man inte förklara med något annat än med de ideologiska och andra ambitioner i världen, som Jugoslavien har i likhet med alla andra kommunistiska länder, och med sin ledares strävanden och äregirighet.

Fastän uttryck och fraser som ”Andras önskar vi inte, vårt eget släpper vi inte” och ”Låt oss arbeta som om freden varar i hundra år, men vara beredda som om det kunde bli krig i morgon”, har huggits i marmor och gjutits i brons, så härrör inte heller de från Tito, utan från skatten av folkminnen eller från sovjetisk eller annan propaganda. Men med sin principiella karaktär hade de etsat sig in i hans medvetande — för att bryta fram ur honom

i det ögonblick då en syntes av politiska ståndpunkter erfordrades.

Titos stil, hans sätt att lägga fram saker och ting, präglades av klichéer, vedertagna och inrotade begrepp och uttryck hämtade ur marxismens och folktraditionens språk: ”De sätter bromsklossar för våra hjul”; ”sträcka sig mot taket”; ”arbetarklassens historiska roll”; ”att arbetaren får vad som tillkommer honom”; och annat sådant.

I opolitiska samtal — som var sällsynta och endast rörde perifera ting — var Tito inom vissa gränser livlig, hans tankar rörde sig utan schabloner, folkliga uttryck intellektualiserades av honom.

Men även om Tito själv inte kom med några idéer, var han dock en mästare i att använda, tillägna sig och anpassa dem. Han kunde så att säga spontant hämta så och så mycket ur en ideologisk tes, så och så mycket från en annan, och dosera blandningen efter behov för att förklara eller ge impulsen till en slutsats eller en procedur. Om han ansåg det nödvändigt, kunde han stillatigande avvika från den ena eller andra ideologiska principen eller helt smussla undan den, för att vid behov återuppliva och bekräfta den. Han använde idéer liksom människor och institutioner, som nödvändiga komponenter i politiken och den politiska taktiken.

Och inte bara det! Tito övertog också ”små” idéer, särskilda initiativ och projekt som härrörde ur centralkommitténs eller regeringens led, som vore de hans egna, i tal eller intervjuer. För upphovsmännen till sådana tankar blev detta, på grund av den roll som de givit honom och som han spelade, med tiden helt naturligt. Till maktens summa hör också idéernas summa.

VI. Våldet, rörelsen och folket smälter samman

Under mitt sjuttonåriga samarbete med Tito föll det mig ofta in att för honom var det kommunistiska partiet, till och med kommunismen själv och folket, egentligen endast medel för honom att förverkliga sig själv och skapa ett verk som han betraktade som oskiljbart från sig själv och om vilket han endast visste att det skulle bli annorlunda, mera levande än den ordning som fanns innan han tog itu med den. I detta hänseende föreföll mig Tito som en konstnär, fastän han inte visade någon som helst läggning för konsten och ofta klandrade och prisade konstnärer allteftersom de befäste hans prestige; sällan och ogärna gjorde han detta i sin egenskap som statschef... Men om politik och religion är politikens andliga kärna, så står konsten politikern närmast genom sin skapande oemotståndlighet, sin förmåga att fånga och underkuva människor. Jag minns själv hur Tito när jag fick respass sade till utländska journalister, att den politiska döden är den värsta: är inte detta en bekräftelse på hans åsikt om politiken som ett yrke som är viktigare än liv och död, bevisar det inte också mina ogynnsamma hågkomster av dessa förklaringar av Tito?

Men fastän jag sedan min skilsmässa från Tito inte ändrat min mening om honom i något väsentligt hänseende, är jag böjd att komplettera den med tankar om det förgångna och insikter om politiken, i en analys av mig själv.

Kommunismen, partiet, arbetarklassen, folket, det arbetande folket, identifierades inte medvetet av Tito med honom själv, utan var en oskiljaktig del av honom. Även han talade om att allt man gör måste göras för folket. I viss mån trodde han också på detta, alltefter möjligheterna och uppgifterna. Och att man uträttar allt som man gör under en ”given etapp”, för kommunismen.

Och partiet, hur gestaltade sig Titos förhållande till det? Det undrar man så mycket mer som man av teorin ”vet” att partiet är avantgardet, den ”medvetna kraften” vid uppbyggnaden av socialismen och kommunismen.

Tito insåg med utgångspunkt från den leninistiska teorin, att partiet är ett medel — ett viktigt sådant, ett som måste finnas, men likväl endast ett ”medel”, i kampen för ”proletariatets diktatur” och för ”uppbyggnaden av ett klasslöst samhälle”. Och eftersom han såg på denna ”proletariatets diktatur” som sin personliga makt — och inte utan skäl, eftersom inte heller denna makt kan byggas eller upprätthållas utan hierarki — behandlade han partiet objektivt som ledande kraft, men subjektivt som ett verktyg för sina avsikter och sin roll.

Då jag hösten 1953, vid tiden för Triestekrisen, var hos honom i Dedinje för att höra hans mening om mina redan kritiska skrifter om de leninistiska teorierna och leninistiska ”kvarlevor” i Jugoslavien, sade han med uppenbart tvivel: ”Det är bra. Du skriver bra. Du borde också skriva mer om bourgeoisin, ty den är stark, särskilt i medvetandet. Och för ungdomen — ungdomen är viktigast. Hos oss är man ännu inte mogen för demokrati — än så länge måste vi ha diktatur!”

Själv trodde jag vid den tiden bestämt, att bourgeoisin som i större delen av Jugoslavien inte ens i det förflutna hade lyckats bli en tongivande och självständig kraft, nu utan återvändo helt hade bannlysts från den politiska arenan. I en tid av alltmera levande, alltmer skiftande leninistisk-stalinistiska strömningar och former betydde skotten mot bourgeoisin för mig att öppna eld mot en redan sönderskjuten fiende utan hopp, det betydde nära nog salvor in i ett tomrum. Jag slogs av tanken att Tito ännu inte tagit sig ur gångna och sedan länge övervunna tider och kanske aldrig skulle ta sig ur dem. Utan att vara helt medveten om saken, befann jag mig redan på en kurs som med nödvändighet måste avskära mig från honom, utan möjlighet att någonsin återvända. Men ett hårdare slag var det då det blev uppenbart för mig att Titos fasthållande vid diktaturen inte gällde vidmakthållandet av ordningen hos oss — jag hade själv ingen särskild lust att ge upp ”revolutionens landvinningar” — utan hans personliga, oersättliga roll i dessa.

Tito var uppenbart på det klara med att mycket hade ändrats genom kollisionen med Sovjet, inte bara i landets situation, utan också i kommunisternas medvetande. Det kan man se av hans tal från den tiden, framför allt hans framträdande på den sjätte partikongressen 1952. Men en ännu djupare söndring, framför allt på det ideologiska området, uppfattade han som ovisshet, till och med fara, inte endast för ordningen — kanske rentav mindre för ordningen än för sin egen belägenhet och sin ”historiska roll”. Han kände på sig, visste med sig, att han i undertryckandet av de ”revisionistiska” demokratiska idéerna och strävandena skulle ha stöd av de ”dogmatiska”, maktupprätthållande och maktälskande kadrerna — ett stöd som måste vara så mycket mera nitälskande och häftigt, som dessa kadrer med allt skäl hade förknippat sitt öde med hans autokratiska roll.

Samtidigt stod det klart för Tito, att man inte kunde återgå till det slags välde som rått fram till konflikten med Sovjetunionen, då det varken reellt eller formellt funnits någon fungerande centralkommitté — utom hans personliga apparat. Återupplivade institutioner och regler borde vidmakthållas, men de måste också stärka och vitalisera Titos sanna roll ... Om det inte kommit till någon kollision med Sovjetunionen — till vilken på jugoslavisk sida den allttjämt levande patriotismen från kriget och revolutionen med sin egen konstitutionella kraft bidrog, men också Titos föresats att bevara ”sin” stat och sin självständiga roll — så skulle det inte funnits någon ”jugoslavisk ordning”, eller också skulle den kanske rentav blivit mycket värre än den bulgariska eller rumänska regimen.

Redan från krigsåren förfogade Tito över folk som var honom personligen tillgivna, som verktyg för sin makt — gardet, hemliga polisen, armén — krafter som var oberoende av partiet eller åtminstone halvt autonoma. Det var en utveckling som kommit till stånd på grund av den förenklade praktiska identifikationen mellan Tito, centralkommittén och partiet. Men endast partiet förlänade och förlänar legitimitet; så är det i alla kommunistiska länder — inte ens Stalin kunde frigöra sig från denna legitimitet ens då han lät skjuta

majoriteten av de medlemmar av centralkommittén som blivit valda 1934 på den 17:e partikongressen. Denna legitimitet, detta medel lät Tito aldrig gå sig ur händerna; han försummade den aldrig, fastän han efter kriget befattade sig mindre med den än med militären och polisen. Vad mera är, efter kollisionen med Sovjetunionen vände han sig på nytt till partiet och fyllde det med starkare övertygelse och förnyad glöd. Titos välde var aldrig, ens före kollisionen med Sovjetunionen, helt personligt, utan det var alltid i växlande grad, ibland mer, ibland mindre, också partiets välde.

Partiet var för Tito inte endast revolutionens och uppbyggnadens verktyg. Partiet var för Tito något annat och något mera än för de flesta kommunistiska ledare: en emotionell och intellektuell stödjepunkt, ödets och livets mening.

I den halvofficiella historieskrivningen — i Jugoslavien är allting halvofficiellt, kräver godkännande — i alla de otaliga publikationerna om Tito och partiet, framställs Tito som dess befästare, nära nog som dess arkitekt och skapare. Utan tvivel var Titos roll därvidlag betydande, kanske den mest betydande, men befästandet måste tillskrivas den inte alltför stora krets revolutionärer och den växande revolutionära rörelse som Tito 1937 sattes i spetsen för. Hans roll i uppbyggnaden är till och med mycket blygsam, om man inte med detta menar hans styrning från toppen: som partisekreterare höll han sig fram till kriget för det mesta utom landet, så att han nästan aldrig deltog i sammanträden med högre nationella partiinstanser. Han deltog exempelvis aldrig i något sammanträde med partikommittén i Serbien, trots att han flera gånger uppehöll sig i Belgrad.

Det kan dock inte betvivlas att Tito förlänade partiets aktiviteter fasthet och på ett fanatiskt, nästan mystiskt sätt förknippade sin person, sina bekymmer, sina avsikter och sina förehavanden med partiet — något som kom till uttryck både konkret hos hans medarbetare och även i den abstrakta partiideologin. Den kommunistiska rörelsen är pragmatisk-utopisk — det utopiska målet framställs som ”vetenskapligt” och bekräftas i politisk vardagspraxis: Titos levande känsla för det praktiska tillgodosåg det mål som var skönjbart redan i den gamla ordningens sönderfall under det revolutionära skedet. Därutöver omgavs han av en gloria som förtroendeman för Komintern och därmed för Stalin, den marxistisk-leninistiska allvisheten förkroppsligad som världsrevolutionens ledare. Kommunisterna såg i honom den sanne toppmannen — fastän hans privatliv inte tilltalade partimoralens puritanska regler och hans intellektuella nivå inte i allo motsvarade föreställningarna hos de litterata inom partiet. Sådana svagheter satte man sig stillatigande över, utan elaka kommentarer — man gjorde eftergifter för det ”högre målet” och den högsta och mäktigaste funktionen.

Kunde man återföra Tito till en enda egenskap, så var det — troheten mot partiet. Dock inte partiet som helhet, utan som inbegreppet av hängivenhet och disciplin.

Tito var framför allt annat, om inte uteslutande, företrädare och ledare för partiets mellanskikt, mellankadrerna.

Under den för-revolutionära perioden bestod detta skikt av halvintellektuella — eller intellektuella som givit upp sitt yrke — av mestadels goda arbetare som dock var missbelåtna med sin belägenhet, men framför allt av idealister, svärmare och ibland också karriärister. Efter maktövertagandet får alla dessa skikt tillskott av folk som tränger sig in nerifrån, drivna av hunger efter politisk framgång och politiska privilegier. Den sociala sammansättningen av denna klass förändras, men inte dess sociala funktion. Under det för-revolutionära och revolutionära skedet bär denna klass upp partiet och kampen, och ur dess led kommer funktionärer, förmän och hjältar: kommunisterna är en ideologisk samhällsgrupp som ägnar livet åt sin status. Efter maktövertagandet rekryteras ur dess led framför allt yrkespolitikerna för partiet, staten och annat.

Intellektuella är för detta skikt välkomna till partiet, liksom de var för Tito, så länge de inte blir "rättshaverister", så länge de osjälvviskt satsar allt för "arbetarklassens ideal", eller med andra ord så länge de böjer sig för det nämnda mellanskiktet eller uppgår i det. I övrigt är detta skikt fullt av misstro mot intellektuella — mer mot dem som verkligen tänker, som "tänker ut någonting", än mot skolastiker av facket. Utan intellektuella går det inte, inte ens utan "besserwissrar" och "boklärdar", men en viss försiktighet gentemot dem krävs och finns inbyggd i ideologin — redan av det skälet att det slutliga tillstånd anses nått då något maktombyte inte längre behövs.

Inte heller Tito var fri från sådana förbehåll hos ledande partifunktionärer mot intellektuella inom och utanför partiet.

Men sant är att han hade en vidare horisont. Han förstod att umgås med de intellektuella inom och utanför partiet smidigare än till och med intellektuella funktionärer. För att identifiera sig med arbetarklassen, eller rättare sagt med teorin om "arbetarklassens uppgift", gick dessa längre än till självförnekelse, de sträckte sig ända till självförnedring och självplågeri. Införde inte dessa partiintellektuella själva efter kriget i sina medlemspapper sin "småborgerliga härkomst" och sina mindervärdeskänslor? Titos öppnare, mera elastiska inställning till de intellektuella hade kanske sina rötter i hans sorg över sin egen bristande skolbildning. Men där fanns också viktiga politiska motiv: utan intellektuella kan inte ens inom partiet tidsenliga former hålla sig, långt mindre utvecklas. Vem skall skriva propagandaartiklar, vem skall vägleda vetenskap, kultur och bildning, vem skall bygga städer, och framför allt, vem skall resa monument och förhålliga de revolutionära ledarna och revolutionen själv? Inom den rörelse Tito ledde var han allmänt talat politiskt intelligent, till och med mycket intelligent — och det kan man verkligen inte säga om flertalet partiarbetare, inte ens om yrkesmännen bland dem.

Kadrerna i mellanklass, både i partikommittéerna och inom förvaltningen, är maktens stomme och nervsystem; vad Tito än sade och verkade för — alltid gällde det för honom dessa mellankadrer. Och inte bara för honom, utan också för de andra höga funktionärerna ... Snart nog, redan 1949-50, visade sig de katastrofala följderna av kollektiviseringen (de så kallade arbetsgemenskaperna, den jugoslaviska typen av kolchoser). Det är sant att det i Jugoslavien inte gick så långt som till deportation av "kulaker" och till någon masshungersnöd. Men så har Jugoslavien heller inte något Sibirien. Dessutom var djärvare, mindre dogmatiska tänkare redan i arbete. Och USA hade börjat ge oss bistånd med livsmedel. Men fängelserna blev för små, och böndernas spontana motstånd ökade år från år, allt intill självförintelse och nationell katastrof.

Kardelj och jag föreslog 1952 att bönderna skulle få rätt att fritt lämna dessa arbetsgemenskaper, dvs i klartext att upplösa dem. Situationen var absurd. Vi fick hjälp från USA, något mindre från England och Frankrike, fastän Jugoslavien skulle kunnat täcka sitt livsmedelsbehov självt. Och idag skulle jordbruksproduktionen rentav kunna vara en viktig faktor i exporten och avlägsnandet av underskottet i utrikeshandeln — om man bedrev en rationell och oideologisk politik.

Men Tito tänkte annorlunda: "Vi har just börjat och kan inte nu avskaffa socialismen på landsbygden!" Så sade han i början på femtiotalet. Och jordbruksexperter i partiet stödde honom. (Stambolić sade: "Hjärtat kan brista vid tanken på att dessa stora gods åter skall splittras.") Därför uppskötis hela problemet i ett år — tills det kom till ett sammanbrott och ett motstånd som ingen längre kunde råda bot på eller förkväva.

Under ett sammanträde hos Kardelj — där man ämnade fatta beslutet om fritt utträde ur arbetsgemenskaperna — dök ett problem upp: hur skall det gå med de många kadrer, som inom arbetsgemenskaperna eller inom andra närstående organ varit brigadledare o d och i realiteten intagit betalda politiska befattningar? Man fann en lösning — maximiarealen för

privatägd jord sänktes från 35 till 10 hektar, och av den på detta sätt utvunna överskottsarealen skapade man, vid sidan av de privata småjordbruken, en ny typ av samhällsägda jordbruk, där kadrerna i fråga kunde få liknande sysselsättning; denna lösning, förankrad i lag, gäller än idag; ”modigt” föreslår man nu att maximala markinnehavet i bergstrakter skall höjas till 20 hektar — och Jugoslavien importerar alltjämt jordbruksprodukter!

Vad mera är, Titos omsorger om kadrerna i mellanskiktet stärkte honom och föreföll spontant och organiskt knyta dem till honom. Det översvallande mottagandet från massornas sida, till och med när Tito gav sig ut på jakt, var inte enbart resultatet av organisation och tryck, utan också ett uttryck för den lokala apparatens entusiasm, som lätt nog låter sig överföras till ”enhälliga” avpolitiserade folkmassor.

Det var inte alltid så under de första åren efter kriget. Tidvis kom Titos ”omsorg om kadrerna”, som han förde med sig från kriget, bara de högsta funktionärerna till godo. Detta besvärade inte Tito. Han favoriserade till och med inkvarteringen av funktionärer i övergivna eller nationaliserade villor. Han bekymrade sig personligen om tillgången på varor bara i de för funktionärer tillgängliga ”magasinen” och jag minns hans order vintern 1945-46 att ge högre federala funktionärer en extra tilldelning av fem ton kol, och vilken gripenhet han framkallade; lönerna var verkligen låga, fast vi fick nästan allting gratis utom kolet, som var dyrt. Alltjämt var relationerna idylliska och naturliga: ingen kom på tanken att det skulle varit snyggare och rättvisare att genom lagföreskrifter reglera hela försörjningen, även med kol.

Men med centraliseringen av de politiska besluten och det politiska livet till Tito och en exklusiv krets av hans närmaste medarbetare förlorade mellankadrerna sitt revolutionära initiativ och förvandlades till en verkställande apparat för detta centrum. Ändå finns det, till och med i autokratier, vissa ventiler i politiken. I själva centrum, i toppen kring Tito, uppstod med tiden meningsskiljaktigheter, och det kom till sammanstötningar — först vid konflikten med Sovjetunionen, sedan om demokratiseringen (mitt fall) och slutligen i kampen om arvet (fallet Ranković). Tito begrep — och jag drar den slutsatsen snarare av konflikten med mig än den med Sovjetunionen — att faran som hotade honom och systemet, faran för att basen, alltså folket och mellankadrerna, skulle börja vackla, kunde komma endast från toppen. Ett odemokratiskt enpartisystem kan inte leda till annat än en feodal hovhållning. Uppenbarast och motståndskraftigast var detta fenomen vid tiden för den nationella differentieringen, då de kroatiska kommunisterna utlöste en massrörelse.

Hur oskiljaktig och orubblig Tito än var i sitt förhållande till partiet, framför allt i förbindelse med de grupper och kadrer som i kraft av ideologi och makt eftersträvar sina ideal och privilegier, försummade han likväl inte sitt förhållande till folket.

Till skillnad från de flesta kommunistiska ledarna, framför allt Stalin, som underströk sin hemlighetsfulla allvetenhet och allmakt med tillhjälp av sin otillgänglighet i Kreml, såg man ofta Tito vid manifestationer och besök på byggnadsplatser; vid massmottagningar levde han rentav upp. Tillrop och applåder, blomstersmyckade gator och torg överfyllda med folk väckte hans stolthet en kort stund, så länge evenemanget varade, men inte längre. Men han rationaliserade också allt detta och utnyttjade det: han bedömde stämningen och framhävde mottagandets spontanitet och storslagenhet.

Just därför att han identifierade partiet med sig själv, ville han också stå över det. För att förhjälpa denna identifiering till evigt liv, var partiet tvunget att hålla fast vid den man som fört in det på den ”historiska vägen”, så mycket mer som detta var ”den lyckliga framtiden” som skulle förändra folkets liv. Därvid kan misstag och avvikelser förekomma, framför allt av ”vissa ledare”. Men Tito såg sig själv och uppträdde också som folkets ledare och lyckliggörare: den karismatiska prägeln var ett inslag i Titos medvetande och Titos mentalitet.

Därför odlade Tito också ett speciellt personligt förhållande till folket — liksom till armén ... Under kriget, då han för det mesta uppehöll sig i byar och hos partisanförband, tog han del i böndernas bekymmer och lidanden, skakades av nederlag och begeistrades av segrar. I Drvar 1944 intresserade han sig för hur man i fortsättningen skulle tillverka spik, som skulle behövas för att återuppbygga brända hus. Under en lång period av torka 1945 gick han på kvällarna ut ur sin villa i Dedinje för att personligen spana mot himlen, ty meteorologer kan också lura en ... Med tiden, allteftersom problemen ändrade sig och blev mer komplicerade, förändrades också Titos upplevelse av folket och förhållande till folket. Problemen antar alljugoslaviska dimensioner, får ibland världsformat, rykte och makt bländar Tito, partiet och folket. I sin privilegierade tillvaro och befäst i sin makt, privilegiernas privilegium, upphöjde partiet med all rätt Tito över sig självt. Och folket? Folket slet och släpade som det har fått streta i alla tider. På sin höjd klarade det sig något litet bättre. Förhållandet mellan ledarna och folket blir alltmera innehållslöst, alltmera abstrakt — och alltmera högstämt, menlöst och brokigt.

Konkret blev förhållandet mellan Tito och mellankadrerna i partiet hårdare, osentimentalare. I denna kombination låg framgången, makten och varaktigheten.

I alla kriser vände sig Tito till mellankadrerna och fann hos dem det hårdaste och varaktigaste stödet. Att de bar upp något mer än parti- och statsapparaten, var han alltid medveten om; de är den nya klassen, den nya kraften, som av "historien" kallats att leda och förändra — och att knyta välsignelserna och privilegierna till sig och göra dem till sina. Tito besvärades inte nämnvärt av lyxen och slösaktigheten bland funktionärerna och kritiserade dem knappast. Han ingrep bara i mycket drastiska fall, som var skandalösa politiskt eller juridiskt. Men han intog denna toleranta hållning inte på grund av sin egen hämningslöshet i fråga om liknande synder, och inte heller därför att han själv var korrumperad, utan framför allt därför att han i detta såg ett slags naturlig erövrarnas rätt för funktionärerna: nya segerrika krafter underlägger sig också ekonomin, snitsar till lagarna efter sina egna mått och inför sin egen moral, sina egna seder: så hade det alltid varit, så måste det vara nu också, om vi inte skulle äventyra makten, folkhushållet och allt vi kämpat för ...

VII. "En stor man tillhör det land han tjänar" (Stalin)

Det ligger något riktigt i påståendet att det gör detsamma för en kommunistisk diktator, vilket land han härskar över, men däri ligger också något antikomunistiskt dogmatiskt.

Viktig för kommunismen, oavsett dess nationella grundval, är makten, den alldeles egna makten, en makt "som bygger upp ett nytt samhälle". Därför grundar sig också verksamheten och strävandena hos varje sann kommunistisk ledare på längtan efter sådan makt. Detta är det gemensamma för kommunismen och de kommunistiska ledarna, allmänningen: men i levande livet med dess nationella realiteter blir varje särskild kommunism någonting för sig. Varje kommunistisk ledare, framför allt varje diktator, föds och präglas i en lång och hård nationell kamp. Det är alltså abstrakt som det verkligen förhåller sig så med den kommunistiska ideologin och den kommunistiska makten, att det skulle kunna göra en kommunistisk autokrat detsamma var han härskar. Men det finns inte någon abstrakt, ren ideologi — någon ideologi som i alla sina enskildheter skulle ha kunnat tillämpas på alla länder och situationer. Så snart tillämpningen "börjar", förlorar den ena eller andra tesen i betydelse. Så är det med makten också: som kommunismens universella mål och väsen tar den sig i realiteten annorlunda ut från land till land, trots sin monopolism och sin "uppbyggnads- roll". Även ledarna, diktatorerna, är präglade av omständigheterna. Avtorchanov påpekar skarpsinnigt att det vore meningslöst att göra en diktator av Bresjnev, eftersom han inte själv var i stånd att bli någon.

Både fascistiska och kommunistiska diktatorer är ledare av rörelser, ideologiska massrörelser. Men det betyder inte att fascism och kommunism eller deras ledare kan likställas. Likheterna är ytliga och formella, därför att den sociala härkomsten och de sociala målen är olika, och den ordning de skyddar eller ”bygger upp”, är av olikartad beskaffenhet.

Till det yttre, genom dekorationer och många av sina formdrag, liknar kommunistiska diktatorer de fascistiska. Antagligen finns i deras psyke, deras mentalitet, samma okuvliga trängtan efter personlig framtoning, efter personlig makt. Men varmed och på vad sätt de tillfredsställer denna trängtan — där ligger skillnaden. Kommunistiska rörelser och kommunistiska ledare växer upp ur ruinerna efter gamla strukturer och ur uråldriga drömmar — deras kraft förstärks, deras former föryngras och förändras.

Med kommunismen kom nya former och imperier. Kommunismen kommer att efterlämna djupa spår, och en del kommunistiska stater, till och med Sovjetunionen, kommer att överleva. Helt annorlunda är det med fascismen. Jag inlåter mig här inte på viktiga skillnader mellan den italienska fascismen och den tyska nationalsocialismen, utan vill bara säga att det gemensamma för alla fascister är att de vill ändra de politiska förhållandena, men konservera de sociala. Fascismens ”livsform”, är virrvarr och ursinne, kommunismens tvång och förbud, fascismens är övergående, kommunismens varaktig. Fascistiska diktatorer försvann med sammanbrottet för de fascistiska stormakterna Italien och Tyskland. De nutida diktatorerna i Latinamerika, Afrika och annorstädes är helt enkelt ledare av korrumperade militärpolitiska apparater, som förgäves försöker ”bygga upp” en ideologi och en massrörelse till skydd för sina oligarkiska privilegier och föråldrade former.

Den fascistiske ledaren är såväl i sin ideologi som i sin målsättning nationell: till och med Hitlers framtida ”ariska” värld behövde den tyska nationen som underlag. Fascismens ledare drömmer om erövringar, hur de skall planeras och genomföras — fascismens raison d'être är erövringen. Den fascistiske ledaren vill förslava andra och ser blott i den egna nationens herravälde ”det naturliga”, eftersom den är den ”totalaste” bäraren av hans ”vilja” och hans ”öde”. De kommunistiska ledarna är i alla fall annorlunda beskaffade: var och en av dem skulle vara beredd att styra vilket som helst annat land, varmed inte är sagt att han skulle kunna det eller våga det. De ideologiska imperativ och den internationella medvetenhet vari de omformar personliga ambitioner, har som resultat att varje kommunistisk ledare inte bara vore beredd att styra vilket land som helst, utan också att han önskar utvidga sitt inflytande över hela världen.

Men önskan och beredvillighet är inte liktydig med möjlighet och förmåga, inte ens med tron på möjlighet och förmåga. Varje kommunist som på något sätt frigjort sig från det sovjetiska imperiet, betraktar sig visserligen själv som den ”fullkomligaste” kommunisten, men han håller sig inom sina nationella möjligheters ram. Kommunismen är också en internationell medvetenhet på nationell botten: en kommunistisk ledare är en nationell ledare på en internationell arena ...

Säkerligen underblåste Sovjetunionens angrepp mot Jugoslavien 1948 också Titos och Jugoslaviens anspråk på Balkan och gentemot ”folkdemokratierna”. Och det var inte någon tillfällighet att Jugoslavien, så snart dessa kollisioner börjat, vände blicken mot de egna nationella realiteterna och möjligheterna. Det var inte någon tillfällighet att Tito omedelbart efter konfliktens utbrott med sorgsen bitterhet i rösten i den trängsta kretsen av partivänner förklarade: ”Det är viktigt att vi är ett underutvecklat land! Och så länge det förhåller sig så ...” Senare, när självständigheten var befast, beträdde Jugoslavien och Tito via den alliansfria rörelsen en än större scen och blev då — även utanför kommunismens sfär — ännu obehagligare för den sovjetiska stormaktsexpansionismen.

Tito var halvt om halvt främling i Jugoslavien. Men inte därför att han under det krig ur

vilket Jugoslavien utgick stod på den österrikisk-ungerska sidan, och inte heller därför att han tillbragte sju år i Sovjetryssland, och det i för landet avgörande stunder som då det bildades, vid tiden för ryska revolutionen och första världskrigets slut, liksom vid tiden för utrensningarna i trettioalets Sovjet, under sin ungdoms- och mognadstid. Genom sin härkomst och på jakt efter sin livsinriktning är han till och med något av utlänning i Kroatien. Hans hemtrakt Zagorje, och människorna där är visserligen i sin medvetenhet och sin historia ett mycket kroatiskt Kroatien. Men språkligt och psykologiskt är Zagorje också världens ände, en värld för sig: med eget språk och egna litterära traditioner — på grund av dialekten en ö i ett vidsträckt hav, med flitiga människor och gästarbetare, som levande och humörfriska har smak för nöjen, vin och sång. Det är ovidkommande att de serbiska nationalisterna i Tito kommer att se en sentida förvaltare av österrikisk-ungerska delningsplaner mot det serbiska, och att kroaterna i honom ser en avfälling som sålt sig till serberna. Det avgörande är att han trots sin obetydliga och avlägsna etniskt- kulturella bas, framgångsrikt erövrade hela Jugoslavien — ett land befolkat av många nationer, där just de båda största folken, serberna och kroaterna, nära nog likställde sin nationalkänsla med statlig självständighet, ”egen statlighet”.

Förklaringen till detta ligger nära till hands och har redan givits i detta arbete: förekomsten av ett alljugoslaviskt, ett enda alljugoslaviskt kommunistparti, i vilket skyddet av den gemensamma staten som resultat av revolutionen är inneboende, liksom försvaret och bevästandet av Jugoslavien som oberoende stat.

Men hur stor var Titos roll, vari bestod den över huvud taget? Även om detta har något redan blivit sagt här — i den mån man kan mäta de omätbara relationerna mellan hans personliga andel i skeendet och den revolutionära rörelsens eller de objektiva historiska strömningarnas andel i det.

Titos roll får liksom varje politikers mätas i hans bidrag till verkligheten och behärskningen och lösningen av de politiska och sociala relationerna. Fastän jag till att börja med skulle vilja skjuta den saken åt sidan, vill jag säga att det kanske är viktigare att lösningarna åstadkommes än vad som uppnås med dem: resultaten av revolutioner, särskilt 1900-talets ”ideologiska” revolutioner, skiljer sig drastiskt från den iver och de förhoppningar med vilka de genomfördes.

Redan innan Tito övertog ledningen av partiet befann han sig helt i det konkret jugoslaviska, i Jugoslaviens verklighet — naturligtvis sedd ur kommunistisk synvinkel och genom det kommunistiska partiets realitet. Den politiska utvecklingen — det fascistiska angreppet, kriget och regeringspartiets kapitulationspolitik, tillväxten av Sovjetunionens makt och roll, de revolutionära förhållandena under ockupationen — bekräftade kommunistpartiets bedömningar, erbjöd det möjlighet att omsätta sina bedömningar i verklighet, konkretisera dem i organisation och aktion.

Hela tiden, från dag till dag och från en tid till en annan, var det dock nödvändigt att ändra och anpassa formerna. I detta var Tito utan varje tvivel företagsammare och uppfinningsrikare än någon annan jugoslavisk revolutionsledare. Känslan och intresset för det konkreta, det som var möjligt, var något av det mest levande och mest omedelbara hos honom. Långt ifrån att själv vara ofelbar är den politiska realiteten å andra sidan i sig ”ombytlig”, ogripbar. Kunde det då vara annorlunda för Tito med alla hans levande möjligheter och krafter? ... Tito sysslade inte med förutsägelser och irrade inte omkring länge, han kände sig för och tog sedan fatt i det möjliga och konkreta. Han erkände därvid inte ens svåra och uppenbara misstag — åtminstone inte utan att bagatellisera dem, och alls inte ångerköpt. 1951 eller 1952 föreslog jag exempelvis att kommissarierna i armén skulle avskaffas. Sin vana eller egenart trogen att betrakta allt som kunde vara menligt för hans anseende eller ifrågasätta hans ståndpunkter som främmande och fientligt, röt han då:

”Jaså, min käre vän! Nu vill du också röra till det i armén!” ... Men en eller två månader senare blev kommissarierna avskaffade. Och då han meddelade detta vid ett möte med politbyrån, tittade han liksom flyktigt på mig och tillade: ”Det är alltid bra att höra flera åsikter.”

I takt med sin växande personliga makt fick Tito allt mindre möjlighet att medge sin andel i misslyckanden, i felgrepp och villfarelser. Han hade inte heller lust till det. Därför hade han — ibland oavsiktligt — också lätt för att skjuta skulden på andra och uppträda som om han inte hade den absoluta makten: ”Jag sade det”, ”Jag påpekade det”, ”Många hörde inte på vad jag sade”, ”Jag visste ingenting”, ”Man gick bakom ryggen på mig”. Det var hans vanliga sätt att öva kritik mot svåra försummelser och misstag.

Overhöljd som Tito var av avguderi och av den absoluta maktens glans — jag märkte som sagt detta redan före min skilsmässa från honom — blev även denna hans indirekta och okritiska självkritik svagare och slocknade så småningom helt. Jag vill hävda att även hans känsla för det konkreta och möjliga blev svagare — om också inte i samma mått som hans sinne för självkritik. Hur skulle Jugoslavien annars kunnat råka i sådan ekonomisk rådlöshet, ett sådant ”alliansfritt” frasmakeri och sådan fullständig brist på effektivitet i mekanismerna? Den ofelbara världen, en värld utan kritik och alternativ, det blir en de omåttliga och obotliga felgreppens värld.

Jugoslavien, det kommunistiska partiet och dess verksamhet, detta var för Tito det omedelbaraste, det vardagligt och historiskt konkreta. Men fastän Jugoslavien var världen för honom, kunde ingen värld vara en värld för sig. Han insåg detta och bemödade sig ständigt att nå ut över Jugoslaviens gränser för att påtvinga världen den jugoslaviska realiteten och de jugoslaviska problemen. Samtidigt som han orubbligt höll fast vid Jugoslavien, fick han klarhet om dess belägenhet och dess svaghet: avigsidan av denna klarhet är tacktal för prestationer, anseende, styrka — framför allt lovord över styrkan och liknande var något som man ofta eller rentav oftast fick höra från Tito.

Det konkreta, det möjliga, är politikerns mark under fötterna, hans mål, medel och motivering. Men en boren politiker — och det var Tito otvivelaktigt, vad man än anser om hans metoder och hans insatser — är aldrig nöjd med det konkreta, det uppnådda: det kan han heller inte vara, ty verkligheten är föränderlig, elakartad och farlig. Inte heller Tito lät sig nöja med det som var: hans verksamhet, hans självständighet kände inte något stillastående, inte några gränser.

Då Jugoslavien i början av 1950-talet — på grund av den sovjetiska blockaden, sin efterblivenhet och de dogmatiska föreställningar som det både övertagit och självt utvecklat — blev tvunget att anta hjälp från väst, framför allt från USA, och i det sammanhanget att modifiera, om inte anpassa, sina utrikespolitiska principer, uttryckte Tito i den trängre kretsen ängslan och sorg: utan en oberoende utrikespolitik — inget oberoende! Starkast tryckte honom det ekonomiska biståndet. Vapenhjälp medförde mindre av förpliktelser, ansåg han, och den var inte så förnedrande, så mycket mindre som Jugoslavien på grund av sin framskjutna position och sin beredskap inte bara försvarade sig självt. Därför insisterade han 1953 — allt otåligare efter Stalins död — hos de medlemmar av centralkommittén, som svarade för den ekonomiska ledningen, på att bli kvitt biståndet från väst. Större delen av detta bistånd bestod av livsmedel, så att det var lika kännbart som ogenomförbart att göra sig kvitt det, så länge man ännu bedrev en politik av kollektivisering av jorden och tvångsuppköp.

Men hur konkret föremålet för ens politiska aktivitet än är, förlorar man orienteringen och förblir ineffektiv, om man försöker inskränka sin statskonst till konkret handlande. Ty den politiska praktiken behöver den politiska teorin — utan teori blir politiken kortsynt, utan inspiration och inte allomfattande. Däri ligger svagheterna i Titos politik: innerst inne höll

han ofterrättligt, ibland grymt, ibland inkonsekvent, fast vid de föråldrade leninistiska teorierna och vid Kardeljs pragmatiska blandning av leninism och socialdemokrati, detta särskilt sedan han undertryckt de demokratiska strömningarna inom partiet och försonats med Sovjetledningen på det sena femtiotalet. Utan sinne för teori, men med en känsla av teorins ofrånkomlighet, fann Tito det så mycket bekvämare att hålla sig till Kardeljs teorier, ju mer samarbetet med öst och väst stärkte den jugoslaviska självständigheten och hans egen roll.

Då USA och England hösten 1953 beslöt överlämna Trieste med dess omgivning, zon A, till italienarna, flammade Jugoslavien upp i demonstrationer, och Tito hotade med att den jugoslaviska armén skulle marschera in i zonen. Men fastän Tito endast gav uttryck åt den allmänna förbittringen, låg det enligt min mening i hans beslut också en medveten betoning av självständigheten gentemot väst, och detta vid en tid då förändringarna efter Stalin anmälde sig i Sovjetunionen. Jag var vid den tiden, som jag redan nämnt, hos honom för att höra efter vad han ansåg om mitt litterära arbete. Han gav sina order per telefon och betonade att endast sovjetiska, men inte amerikanska stridsvagnar skulle sättas in, ty det senare vore obehagligt.

Jag frågade Tito: ”Kommer vi att skjuta på italienarna, om de skyddas av amerikanerna och engelsmännen? Kommer vi att skjuta på dem också?” Han svarade: ”Vi marscherar in, om italienarna marscherar in, och sedan får vi se.” Men kort efteråt, under ett sammanträde hos Tito med sekreterarna i centralkommittén, sade han sedan han tydligt märkt att hans åtgärder inte svarat mot situationen, utan varit för kraftiga: ”Om vi inte visar oss beslutssamma, så kommer de också att kräva zon B! Det är det jag är rädd för!”

Jag vill hävda att någon sådan fara inte förelåg: USA och England ville helt enkelt göra sig av med en besvärlig börda, som dessutom också förgiftade de jugoslavisk- italienska relationerna och störde konsolideringen i hela området. Kort därefter tog USA och England avstånd från sitt eget beslut, stridslarmet lade sig, och redan följande år, 1954, uppnåddes i Trieste en uppgörelse enligt vilken zon A anslöts till Italien och zon B till Jugoslavien — precis som USA och England avsett även med sitt ensidiga beslut.

I dessa händelser, i dessa beslut av Tito, hade emotionella faktorer spelat en roll, kanske till och med en alltför stor roll. Sådant är sannerligen också realiteter! Men med i bilden fanns också fördomar i fråga om ”socialismens” föränderlighet i Sovjet efter Stalins död, och fördomar om den ”kapitalistiska”, italienska imperialismens ”oföränderlighet”.

I ett annat fall, som också gällde Trieste, var Tito utan vank. Han bedömde frågan utan belastning av något teoretiskt arv och teoretiska prognoser, enbart inriktad på det konkreta och möjliga. År 1951 sade han till mig: ”Vi kan inte få Trieste!” Han påpekade att inte heller jag var övertygad om detta, och det just vid tiden för en av de många flammande Triestekampanjerna ...

Då man värderar en politikers verk och personlighet, blir man oftast vilseledd av de ord man först uppfattar. Inte därför att politiker är benägna att dölja sina avsikter och åtgärder bakom ord — sådana är de, annars vore de inga politiker — utan därför att politiken, även då uppriktigheten är som störst, i sig själv innefattar kurragömmalek, över- och underdrift, förtigande och mycket prat såväl som all slags förvrängning av sanningen som kan utfunderas, även sådan som inte kan förutses. Ty livet, framför allt livet sådant det kondenseras i politiken, är föränderligt, rör sig i olika riktningar och är mångsidigt, och människan, framför allt politikern, måste alltid upptäcka den enda rätta vägen och effektiva medel för att hålla stånd och ha framgång.

Därför är det säkrare att bedöma en politiker med ledning av hur han talar än efter vad han utsäger. Ty sättet avslöjar personligheten, dess möjligheter och tendenser. ”Innebörden”

och ”innehållet” däremot som i mycket saknar originalitet, döljer och förfalskar personligheten och de verkliga avsikterna.

Titos stil utmärkte sig genom klarhet och enkelhet. Klart och enkelt, utan mycket färg och utan något som helst mästerskap som talare, men klart och enkelt talade han även då han dolde sin mening bakom orden och var rof för tvivel. Alla kände vad han ville och inte ville, vad man borde och inte borde, framför allt partikadrerna i mellanskiktet. Vid sidan av verklighetssinnet var detta kanske den starkaste sidan av hans intellektuella förmåga. I realiteten hörde de båda sakerna ihop: enkelheten och klarheten i uttryckssättet och känslan för det konkreta och möjliga. Enkelheten och klarheten tycktes förmedla insikt och ingav övertygelse om att det som Tito och det kommunistiska partiet stod för verkligen också kunde åstadkommas, om än inte sällan bara genom möda och uppoffringar.

Och närhelst jag hörde politiker uttrycka sig oklart, upphetsat och invecklat — exempelvis de serbiska och kroatiska partiledare som 1971 och 1972 befann sig i konflikt med partiet — var jag medveten om att sammanbrott och nederlag redan fanns inneboende hos dem. Kanske därför att jag två gånger själv hade fått uppleva något sådant: först vid framträdandet inför centralkommitténs plenum 1953 på Brioni, då vi på Titos tillsägelse måste visa oss enstämmiga, och sedan åter vid ett plenarmöte med centralkommittén i januari 1954, då jag — stämplad för ”revisionism” och redan avsatt — uppträdde som kommunistisk pragmatiker och delvis tog avstånd från mina idéer, därför att jag förknippade deras betydelse och effekt enbart med det kommunistiska partiet.

Det konkreta och det möjliga, klarheten och enkelheten — detta var hos Tito insyn och medel till makt, jag skulle vilja säga till makten renodlad. Ty Tito lockades inte så mycket av makten som sådan, den makt som ger sig i kast med allt. Detta var inte i främsta rummet hans mål, och en källa till stolthet. Vad han fäste största vikt vid var i stället partiet, hemliga polisen, armén, deras uppbyggnad och fortbestånd. Han gjorde allt för att bevara greppet om dessa institutioner, både själv och genom sitt folk inom polisen, hemliga polisen och armén.

Det kan ingalunda påstås att Tito uteslutande intresserade sig för ”den renodlade makten” eller ”den renodlade politiken”, att hans aktiviteter kunde återföras endast på de tre nämnda institutionerna. Än mer: bortsett från tider då det var av behovet påkallat tog de ingalunda större delen av hans arbetstid i anspråk. Men de stod ständigt i medelpunkten för hans intresse: att de alltid fungerade och att de blev allt fullkomligare var förutsättningar för att systemet i allmänhet och Titos roll i synnerhet skulle fungera och fullkomnas. Därmed vill jag ha sagt: han beslöt inte något — och det var han som avgjorde allt som på något sätt var viktigt för honom eller föreföll honom viktigt — utan att betrakta det från ”den renodlade politikens” ståndpunkt, utan att beakta dess betydelse för att partiet, den hemliga polisen eller armén skulle fungera och fullkomnas.

Inte heller i andra, icke-kommunistiska politiska och sociala system, hur demokratiska de än må vara, är statsapparaten och beslutsmekanismernas struktur stort annorlunda. Vad som i det stora hela skiljer systemen åt, är valfriheten och rätten att kritisera den politiska ledningen i ena fallet och frånvaron eller begränsningen av dessa fri- och rättigheter i det andra. De män som hade att genomföra Titos ”renodlade politik”, kunde avsättas eller kritiseras endast om de avvek från Titos direktiv, körde fast eller rörde sig i en riktning som Tito betecknade som felaktig. Vad som ändå gjorde livet i Jugoslavien bättre och uthärdligare än i andra kommuniststater, var skilda omständigheter, bland dem också — hur absurt det än kan låta — Titos ”renodlade politik”. Ty enligt hans åsikter och strävanden är alla andra verksamheter — ekonomi, kultur, sport och så vidare — ovidkommande i förhållande till den ”rena politiken”; de kunde undandra sig dogmerna

och tvånget och halvt om halvt uppnå självständighet. Men till det bidrog också - en absurditet, som endast är möjlig i livet och politiken — Titos omåttlighet i lyx och hans brist på askes: ty det förförde också andra till ”synd”, underlättade den sociala differentieringen och med denna också all annan mångfald.

Om Jugoslavien var för trångt för Tito, så var han heller inte lätt för landet. Men låt oss inte teoretisera, utan sluta med att återropa den helige Augustinus: hellre en syndig människa än en automat.

VIII. Ledaren och systemet

Det finns inte något system som uppstår endast på grund av ledarens vilja. Inte ens sovjetsystemet under den häftigaste terrorns och den fullständiga kollektiviseringens skede, överensstämde helt med Stalins idéer och medel. Ty ett system, ett nytt system, uppstår ur ogripbara och mångfaldiga nya segerkrafter. Systemet, ordningen, är resultatet av växelverkan mellan spontanitet ur djupen och organisationen, som kommer högst uppifrån. Politiken, politikens konst, är att utröna vilka de inbördes relationerna kan vara mellan spontanitet och organisation och att skapa dessa relationer.

Om vi vill illustrera denna tes med Jugoslavien som exempel, så blir det så här: parti-massornas stormlopp mot alla möjliga privilegier, de ”icke-socialistiska” folklagens spontana motstånd och det organiserade tvånget på alla tillvarons områden. Eftersom den privata äganderätten kom att bevaras på betydande områden — bondejorden, hus och till och med mindre företag — tilltog olaglig- heter och tvångsåtgärder i sådan grad att landet i sin inre ordning visserligen liknade Sovjetunionen och alla andra ”folkdemokratier”, men ändå inte var likvärdigt med dem. Man hade fel i väst, då man betecknade Jugoslavien som ”satellitstaten nummer ett”, ty Belgrad var inte längre på samma våglängd som Moskva och konkurrerade rentav med Moskva om avantgardesrollen inom kommunismen.

Likheterna med sovjetsystemet framgick tydligast av det jag i föregående kapitel betecknade som den ”renodlade politiken” och den ”renodlade makten”; dessa likheter var och förblev föremål för den mest levande, faderligaste omsorg och var Josip Broz-Titos ofrånkomliga ankarfäste.

Byråkrati av alla slag förökade sig oavbrutet. Ett litet hörn i byråkratin var det enda som bjöd säkerhet och framtidsutsikter. De med byråkratin förbundna tvångsorganen, framför allt hemliga polisen som organ för det politiska tvånget, utgjorde inte något undantag, trots stränga urvalsprinciper för rekryteringen till dem. Till en början samlades i dessa organ de ivrigaste, bästa, mest kompromisslösa kommunisterna. Men även dessa organ verkade lockande särskilt på karriärister och ”revolutionärer” från tiden efter revolutionsskedet. Men för samhället och till och med för det härskande partiet var det långt mera fördärligt och nedbrytande att denna hemliga polis utsträckte sin kontroll till alla områden, trängde in i alla porer, i familjen och i privatlivet.

Min första hustru Mitra klagade 1947 inför mig över att även medlemmarna av Serbiens centralkommitté var rädda — att de var på sin vakt mot vad de sade och hur de uppträdde inför sina partivänner som hade ledningen av den hemliga polisen. Och hur kan det då ha stått till i landsorten, i distriktskommittéerna?

Kontrollen över partiet med hjälp av den hemliga polisen, kontroll av de ena kommunisterna mot de andra, är utan tvivel en uppfinning i Moskva, av Lenin och Stalin — Tito och ”titoisterna” övertog den bara. Men även utan denna förebild skulle det ha gått därhän. Särskilt efter segern öppnar sig partiet och antar karaktär av massrörelse, eftersom annars bildandet och befastandet av ett nytt härskande skikt skulle stagnera och råka i fara. Denna process måste partiet, det vill säga partiledningen, kontrollera för att partiet inte skall falla

offer för kontrarevolutionära, ”främmande”, strömningar. Men detta framkallar också negativa, icke önskvärda konsekvenser. Hemliga polisen blir ledningens instrument gentemot partiet, den blir herrarnas herre: den försvagar partiets roll och därmed också aktiviteten och initiativen vid basen.

Efter kollisionen med Moskva ändrade sig mycket och mycket, för det mesta till det bättre. Men hemliga polisens roll och allestädes närvaro tilltog: till en början var detta oundvikligt och begripligt på grund av de prosovetiska aktiviteterna. Men då konflikten avtog i skärpa efter Stalins död, ändrades inte hemliga polisens roll, även om en större måttfullhet nu märktes i dess uppträdande och lagligheten ökades på de icke-politiska områdena. Ändringen som inte var radikal och endast varade en kortare tid, kom år 1966, då Tito inom själva den hemliga polisen uppspårade eller avslöjade en ”sammansvärjning”. En sammansvärjning som av allt att döma inte var riktad mot honom men som kunnat leda till en minskning av hans makt och roll. De flesta poliserna pensionerades eller flyttades till annan tjänst. För första gången blev den hemliga polisen åtminstone i teorin behandlad som ett vanligt ämbetsverk.

Men efter fem år fick de icke-stalinistiska strömningarna sådant omfång att de hotade ”Titosystemet” och därmed också Tito: stödd på armén ”rensade” Tito partiet 1971-72 och tog på nytt den hemliga polisen under sitt beskydd. Titos makt blir även till formen absolut: som partiets och statens president på livstid deltar han alltmer sällan i möten med skilda instanser, utan låter allt oftare medlemmarna av dessa instanser komma till honom för föredragningar. Från vaggan till graven indoktrineras jugoslaverna med en ”titoistisk marxism”, inom landet erkännes endast han som en storhet av gudomligt format. Men också ute i världen, bland kommunistiska och kapitalistiska statsmän, men framför allt bland ”sina egna” alliansfria — gäller Tito som en av de markantaste personligheterna.

Systemet, ordningen, har ändrat sig betydligt — Tito, Titos roll och den beslutande makten har vuxit samman till en enda företeelse. Detta skulle inte ha varit möjligt ens för Tito, om inte systemet vore byggt på makten, på partiet som socialt skikt, på ett maktparti som visserligen till avsevärd del har avideologiserats, men i gengäld enbart upprätthåller sina privilegier och institutionaliserar dem. För att vara fullt exakt borde man säga: även Tito och hans sätt att regera har ändrats, men såvitt det ankom på honom i riktning mot en stärkning av den personliga makten och dess roll i och över partiet.

Även här blir man bestört över politikens dialektik och absurditet. Tito kunde bli oersättlig och stärka sin personliga ”renodlade” makt just därför att han inte hindrade förändringar på andra områden inom systemet eller av systemet som helhet. Därför är det inte så märkvärdigt att initiativen ytterst sällan kom från Tito, när det gällde ändringar på ”opolitiska” områden som ligger utanför makten, exempelvis inom ekonomi och kultur. Det är också sant att Tito, när någon förändring väl accepterats och visat sig fruktbar, trädde in för den med lidelsefull envishet. Då Kidrić — det vill säga inte Kidrić ensam, utan partiets fackekonomen och ideologer under hans fantasifulla ledning — under dagar och nätter orienterade folkhushållet i riktning mot marknadsekonomin, fick han energiskt stöd av Tito. Och detta uttrycktes på Titos förenklade, allmänt begripliga sätt: måttstocken är pengarna. Men Tito ville inte på allvar att också politiska aktiviteter — exempelvis partifunktionärernas och andra tjänstemäns verksamhet, ungdomens arbetsaktioner, revolutionsfesterna och annat — skulle mätas i pengar: den ”renodlade politiken” har sin egen måttstock och kan inte mätas med de ekonomiska lagarnas mått.

Om Jugoslavien efter konflikten med Sovjetunionen 1948 hållit fast vid det så kallade ”administrativa systemet” eller den sovjetiska modellen för folkhushållet, skulle landet sjunkit ner i ett kaos, en fattigdom och ett tvång som skulle undergrävt statens och Titos välde och även ha öppnat möjligheter för interventioner utifrån — i första hand en

sovjetisk militärintervention — som skulle ha bromsat nationens utveckling i årtionden framåt. Folk- hushållet och dess ledning, företagsledarna, begärde autonomi för att på något sätt kunna arbeta effektivt — kort sagt, fram till den gräns där hotet mot partiets makt börjar.

Även kulturen, som inte heller var något ämne belagt med tabu, låg utanför partiets och revolutionens kritik och undgick i varje fall Titos. Allt började få ett oideologiskt marknadsvärde. Inte ens statsmaskineriet kom undan dilemmat mellan ideologi och marknad.

Antistalinism och marknad blev oförenliga med byråkratins värden och polisens allsmäktighet: ur kampen mot det stalinistiska tyranniet och ur drömmerna om den sanna, demokratiska socialismen föddes idén om självförvaltningen.

Självförvaltningen legaliserade kritiken mot byråkratin, undertryckte det byråkratiska godtycket på företagsnivå och befäste på något sätt marknadsekonomin. Men i det väsentliga påverkade det varken maktens karaktär eller de politiska förhållandena. I skuggan av ett monopolistiskt parti, en allestädes närvarande hemlig polis och en autokratisk ledare kunde självförvaltningen i sig själv inte bli demokratisk och effektiv. Alla politiska kriser i Jugoslavien har utvecklats vid sidan av självförvaltningen: förstärkningen eller försvagningen av partiets makt och de oppositionella strömningarna inom partiet, förlöpte oberoende av självförvaltningen. Vad mera är, ingen enda strejk — och det har förekommit många på de senaste åren, som varit korta och ekonomiskt betingade — bokstavligen inte en enda strejk har utgått från självförvaltningsorganen eller från fackföreningarna.

Kort och gott: utan tvivel är självförvaltningen en landvinning för producenternas och marknadsekonomens rättigheter, men den har inte något inflytande på makten och på det politiska systemet, på ”politiken renodlad”. Än viktigare är att partiaktiviteten flyttat in i självstyrelseorganen, där antalet partimedlemmar vuxit till omkring 90 procent under de senaste tio åren, efter ”utrensningarna” i Kroatien och Serbien, åtföljda av en allomfattande indoktrinering och en allt absolutare ställning för Tito. Självförvaltningen skulle bli partiarbetets viktigaste sektor, hette det. Den ”demokratiska” totaliseringens teoretiker var Kardelj, som för resten utlöste beundran bland socialister i väst med sitt arbete ”Utvecklingsinstitutioner i den socialistiska självförvaltningens politiska system”.

Just därför att självförvaltningen uppstod ur en skapande resning mot Stalin och mot det sovjetiska systemet, men blev resultatlös i fråga om att inskränka eller till och med behärska den partipolitiska apparaten, uppstod gynnsamma förutsättningar för en ny, icke-sovjetisk ideologisering, för propagerandet för en ny utopi. Verkligheten förknippades med idealet: inom ramen för en ofullständig och inkonsekvent marknadsekonomi — kunde den bli annorlunda under de ägandeformer som favoriserades av den politiska maktens monopolism? — erhåller självförvaltningen en utopisk inspiration eller en ”socialistisk teori”.

Tito var aldrig särskilt stolt över självförvaltningen. Det kunde han inte vara — för att inte frambesvärja kritiska röster mot apparatens makt, mot sin egen makt. Men han hade heller ingenting emot självförvaltningen. Ja, han var för den. År 1950 motiverade han till och med lagen om självförvaltning. Han insåg att varuflödet åter kunde komma i gång med hjälp av marknad och självförvaltning och begrep att det stärkte Jugoslaviens självständighet och egenart att självförvaltningen idealiserades och gjordes absolut. Men längre än så gick han inte: självförvaltningen fick inte överskrida maktens gränser och kanske äventyra maktsystemet sådant som detta blivit redan under revolutionen och som motsvarade hans strävanden och åsikter. Idealiseringen av verkligheten störde bara sällan, och i oväsentligheter, Titos reella verklighet.

Marknadsekonomin främjade också rörelsefrihet och sysselsättning, gränsernas öppnande för turister, och annat sådant. Även makten ändrade sig — lag och ordning måste beaktas mera av sina väktare. Till och med förföljelsen av politiska motståndare ändrades, reglerades, mildrades — fastän än idag varje politisk motståndare kan bli dömd till flera års fängelse, och också blir det, för att han berättat en anekdot eller uttryckt "fientliga" tankar i en krets av vänner.

Maskineriet för uppsikt och makt över medborgarna förblev oförändrat och har till och med skärpts i delrepublikernas oligarkier.

Ur minnet och för att illustrera detta skall jag anföra några exempel, av vilka man kan se förändringarna i behandlingen av politiska motståndare, liksom även idogheten i den politiska apparatens uppsikt och makt över medborgarna.

Jag kommer ihåg att C Sulzberger i *New York Times* kom med uppskattningen att det efter kriget i Jugoslavien fanns antikommunistiska gerillastyrkor på omkring 50 000 man. Av den jugoslaviska ledningen — mig inbegripen, så mycket mer som jag ledde propagandan — uppfattades Sulzbergers uppgifter som illvillig desinformation. I verkligheten var hans uppskattning noggrannare än vår egen i detta ögonblick: det fanns 40 000 upprorsmän ur de krossade kontrarevolutionära arméernas led. Bland dem fanns mördare och banditer, men där fanns också sådana, som enligt dåtida revolutionära, doktrinära och emotionella kriterier, varken förtjänat fängelse eller dödsstraff. Ett betydande antal, av dessa rebeller — kanske flertalet — gav sig. Men många stannade kvar i skogarna. Det var visserligen sällsynt med sådana som utmärkte sig för större aktivitet — genom mord på parti- och statsaktivister, överfall på butiker och fackföreningar. Säkerligen skulle det ha varit mindre sällsynt, om inte partiet och statsmakten visat sådan aktivitet och uppfinningsrikedom i förföljelsen av dem, i mobiliseringen av befolkningen och i trycket mot dem som bistod rebellerna. De som togs till fånga i strid eller vid upptäckt av deras gömställen dödades i regel på fläcken, utan något som helst rättsligt förfarande. Vanligen var de förbittrade och blodsbesudlade fiender till den nya makten. Men bland dem fanns det — som alltid vid ideologiska och liknande konflikter — sådana som inte hade något att göra med förbrytelser och ideologiska uppgörelser. Men man gick fram urskillningslöst mot dem också — hur många de än var. Det kan ingen ens tillnärmelsevis fastställa, liksom inte heller omfånget av deras skuld: är då inte, enligt revolutionära kriterier, den skyldig som hjälpte sina anförare eller som genom sin närvaro stärkte gruppens moral och numerär, som byggde gömslen och ingav befolkningen skräck? Eftersom i Jugoslavien revolutionen också utvecklades till en kamp mot ockupationsmakten hade kontrarevolutionärerna, såsom kollaboratörer med ockupanterna, också varit landsförrädare i kommunisternas och den nya maktens ögon. Det revolutionära programets bredd mildrade inte kampens hårdhet, utan förstärkte den kanske snarare.

I mina krigsmemoarer påminde jag om att Tito i slutet av 1945 befälde att de avrättningar utan dom och rann sakning, som den hemliga polisen OZNA företog, skulle inställas. "Ingen fruktar längre dödsstraff!", utbrast han vid ett möte inför politbyråns medlemmar, upphetsad och själv medveten om realiteten. Avrättningarna blev därefter sällsyntare. Jugoslavien tillhör numera de länder som har minsta antalet dödsdomar, framför allt emedan Tito såg det så och detta var hans ståndpunkt.

Men den individuella behandlingen inför domstol av avfällingar som fortsatte slåss mot makten ändrades bara undantagsvis. Frågan kvarstår om detta berodde på ideologisk förblindelse, på vilt hat, på bekvämlighet när det gällde krigföringen eller på principen om slutgiltig och urskillningslös uppgörelse med det väpnade motståndet mot den nya makten? Även andra ingivelser spelade in vid sådana åtgärder — till och med stämningen bland förföljarna, lokala förhållanden eller privat ondskefullhet. Men jag hyser för min del

inte något tvivel om att den revolutionära, inte legala eller otillräckligt legala karaktären hos den absoluta makten bidrog på ett avgörande sätt ... Tito hade en viss känsla för juridiska regleringar, men inte för sådana som kom i vägen för det politiska avgörandet eller ifrågasatte statens överhöghet! ”Kyrkan kan inte stå över staten”, förklarade han 1945 i den trängsta kretsen med anledning av sin konflikt med ärkebiskopen i Zagreb, Stepinac.

Mest på bilresor hade jag tillfälle att noggrannare höra säkerhetsfunktionärers berättelser om förhör med motståndare och deras likvidering. De var alla stolta över sina egna och sina partivänners spetsfundigheter. Snabbt, liksom en smula förargade, gled de förbi de löften som de inte hållit, och arkebuseringarna. Även Ranković beskrev metodiskt och högst levande i kretsen av sina närmaste kamrater de viktigaste och mest dramatiska processerna.

Hos mig uppstod redan då — jag skall inte här anföra några synpunkter som bekräftar det — den övertygelsen att vid detta slags uppgörelser det väsentligaste var principen om överhögheten, om det nya våldets absoluta karaktär och dess funktionsduglighet. För fullständighetens skull måste tilläggas att denna princip är varken uteslutande kommunistisk eller jugoslavisk. På Balkan har ett sådant öde alltid väntat avfallingar och upprorsmän. Och det är likadant på andra håll — mera sällan i Europa, ty där är också rebeller och resningar sällsyntare. I berättande form har jag behandlat ett sådant tema i romanen ”By vid gränsen”. Författarna i Jugoslavien har ännu inte sysslat med upprorsmannen som ämne, och detta inte endast därför att det varit belagt med tabu, utan också på grund av avsaknad av informationer eller därför att de inte insett det intressanta och betydelsefulla i temat.

Principen om likvidering tillämpades i följande två svårare fall, trots att ordningen och makten inte var hotade på allvar.

Vintern 1949 utbröt oroligheter bland muslimska bönder i trakten av Cazin. Från olika byar samlades 500-600 bönder och drog längs landsvägen mot Cazin. Under marschen avväpnade de en polispatrull och en tillförordnad minister från Kroatien, som tillstött i bil. Kommendanten för vederbörande garnison vägrade att ingripa, eftersom han inte hade någon order från högre ort; för det vidtogs senare åtgärder mot honom. Men 22 säkerhetstjänstemän och medlemmar av partikommittén grep till vapen — de hade en kulspruta — och besatte en kulle utanför staden. Då bönderna — som stegade och sköt i luften som under en glädjedemonstration — visade sig vid horisonten, öppnade försvararna eld, och massan skingrades. Under hela tumultet sårades ingen. De flesta oros- männen återvände hem och låtsades som om ingenting hänt. Men 30 av dem var eller ansåg sig skyldiga och flydde till skogs. Efter några dagar greps de och sköts på fläcken.

Belgrad fick veta vad som hänt. Sedan en rapport inkommit, där det hela beskrevs tydligt, gjorde Kardelj mig uppmärksam på händelsen. ”Ett typiskt tumult”, sade Kardelj. ”Det hela berodde bara på hörsägner och fantasier av bönderna, var oorganiserat och utan klart fattat mål.”

Så förhöll det sig verkligen.

Den gången fruktade vi — Kardelj påpekade det själv — en prostalinistisk revolt, men i stället utbröt kontrarevolutionära bondeoroligheter. Muslimerna i Cazin och trakten däromkring är en värld för sig, i århundraden inklämd mellan Österrike och Turkiet, krigisk och fanatisk. Efter en viss tövan anslöt de sig i kriget till partisanerna — som en armé för sig. Säkerligen var de missnöjda på grund av tvångsinköpen och kollektiviseringen, men de hade inte större skäl att vara det än andra. Och märkvärdigast, svårast att förutse, var att de varken under eller före kriget på grund av sin religiöst-etniska särställning var särskilt tillgivna den serbiska monarkin — men att de nu reste sig, sedan

de hört rykten om att kung Peter II hade hoppat ner i fallskärm någonstans i deras närhet.

Samma år, vid vinterns början, flydde elva eller tolv prosovjetiska distrikts- och stadsfunktionärer från Bjelo Polje till skogs; i spetsen stod distriktskommitténs ledare Ilija Bulatović. De saknade inte bara allt stöd — befolkningen anslöt sig också till männen i statens säkerhetstjänst vid letandet efter dem. Besvikna och skingrade gav sig upprorsmännen utan motstånd, den ene efter den andre. Men ingen av dem kom till staden — alla bragtes om livet redan på vägen dit.

Folksjälén är märkvärdig och intressant. Då folket från säkerhetstjänsten förklarade för bönderna att de skulle bilda en kedja i bergen, så att upprorsmännen inte skulle kunna undkomma till Albanien eller sticka sig undan i skogen eller i grottor, svarade bönderna ogenerat: ”Det lärde vi oss redan av tjetnikerna, som mobiliserat oss mot partisanerna.”

Jag kände Ilija Bulatović redan sedan före kriget: en hederlig, blygsam man. Liksom bönder som har någon högre skolbildning ofta är böjda för besserwisseri, ersattes detta hos honom av marxismen från partiskolan. När resolutionen från kommunistpartiernas Kominformbyrå mot Jugoslavien publicerats den 28 juni 1948, skrev han som bekanting ett brev till mig, där han uppmanade centralkommittén att inte förråda Sovjetunionen och leda in landet på imperialismens dödliga stråt! Jag inbjöd honom till en måltid och en diskussion, då han i juli kom till Belgrad som delegat till den 5:e partikongressen; med trevande ord och synbart betryckt instämde han nu i centralkommitténs hållning och motiverade sitt brev med oro och fruktan. Jag hoppades att Ilija skulle övervinna de dogmatiska och moraliska svårigheterna på samma sätt som andra, som hade större ansvar än han.

Fallet med Bulatović och hans grupp är kanske det mest drastiska, om också inte det mest typiska för uppgörelsen med de prosovjetiska kommunisterna, de så kallade kominformisterna. Så när som på rena undantag och dem som emigrerade till östeuropeiska länder, inspärrades alla i läger; till och med de som ställdes inför rätta — mest var detta officerare — behandlades som lägerfångarna. Strängt taget fanns i Jugoslavien endast ett enda läger, på den ”Kala ön”, Goli Otok, i norra Adriatiska havet.

Även detta ämne är tabubelagt, och nästan ingen i Jugoslavien har skrivit om det, utom den skönlitteräre författaren Antonije Isaković. Hans roman på detta tema refuserades för två år sedan, men nyligen hörde jag att han har utsikter att få den tryckt. Ämnet är i själva verket viktigt på alla sätt, och jag kan inte förbigå det — inte bara för Titos skull, eftersom han var den främst ansvarige, utan också för min egen skull. Den ”Kala ön” har som ämne och av samvetsskäl betryckt mig ända sedan jag kommit fram till en kritisk inställning till de realiteter det här är fråga om — och därmed också till mitt eget förflutna.

Beslutet om ett läger för prosovjetiska kommunister fattade Tito utan några rådslag hösten 1948 — inte ens centralkommittén, politbyrån eller sekreterarna i centralkommittén tillfrågades; vid den tiden var jag tillsammans med Kardelj och Ranković en av dessa sekreterare. Jag fick höra om detta beslut från Montenegro: en medlem av centralkommittén i Montenegro, Andro Mugoša, meddelade mig att de från Belgrad fått direktiv att häkta alla ”kominformister” och sända dem till ett läger. I varje fall Ranković medverkade här på ett avgörande sätt, ty det var hans apparat som utförde ordern. Beslutet kom, om jag minns rätt, brådstörtat: då häktningsarna började, var lägret ännu inte i ordning, om nu över huvud taget några förberedelser gjorts.

Varför förbigick Tito centralkommittén och till och med sina mångåriga medkämpar? I centralkommittén kunde det inte ha funnits någon som helst opposition som gått emot honom. Men kanske misstänkte och fruktade han ett brett motstånd och vacklande hållning i toppen. Man visste redan att det till och med fanns förbundsministrar, deputerade och medlemmar av centralkommittéerna i delrepublikerna som lutade åt Sovjetunionen och

Kominformbyrån. Av naturen var Tito inte sjukligt misstänksam, men vaksam och försiktig. Även om atmosfären var full av spänning, förgiftad och konspiratorisk, skulle vacklan eller uttalanden till förmån för Kominformbyrån från någon högre ämbetsmans sida ändå ha förvånat oss. Stalinanhängarna var kända eller tog till orda i alla institutioner — den av skymford och terror uppfyllda prosovjetiska propagandan omtöcknade andarna och frestade på mångas nerver. Misstankar och misstänkliggöranden nästlade in sig i sinnet hos dem som kände sig ansvariga för staten, för det som varit och för partiet.

Ranković sade mig i början av krisen: ”Det värsta är att man inte vet vem som är fiende.” Partivännen, kamrat igår — och nu fiende, en fiende i de egna leden! Om Tito var mera misstänksam än andra, så var han det på grund av den erfarenhet han haft i Sovjetunionen, på grund av det ansvar — hans tyngsta dittills — som han tagit på sig genom att välja strid med Stalin. År 1951 frågade han rentav Ranković hur det var fatt med mig, eftersom han märkt att jag hade vissa bekymmer och var missbelåten. Då Ranković svarade honom att jag hade blivit förälskad i en kollega i centralkommitténs kansli, min blivande hustru tefanija, slog Tito bort saken med orden: ”Jaså, och jag som trodde det var något mycket värre!”

Kanske förmåddes Tito också till sitt plötsliga personliga beslut av rapporter om stalinanhängarnas inflytande i partikommittéerna och bland officerarna. Detta förefaller mig ha varit det mest avgörande. De högljuddaste och aktivaste hade redan blivit arresterade. Men ”kominformisterna” tycktes föröka sig.

Varken häktningen av Žujović eller av Hebrang diskuterades i centralkommittén, utan avgjordes av Tito helt på egen hand. Det rörde sig faktiskt om en centralkommitté som visserligen blivit vald 1940 vid den femte partikonferensen, men som aldrig varit samlad till något plenarmöte. För första gången sammanträdde den in pleno i slutet av mars 1948, för att svara på Molotovs och Stalins kritiska brev.

I noterna till sina ”Verk” framhöll Tito att centralkommittén inte kunnat sammanträda på grund av krigsförhållandena. Vilket prat! Det hade gått tre år sedan kriget! Så mycket jakter och lediga stunder som hunnits med! Och skulle inte kanske till och med under kriget centralkommittén ha kunnat samlas på samma sätt som AVNOJ, partisanparlamentet, hade sammanträtt? Centralkommittén samlades då Tito hade behov av legaliteten, det vill säga stöd av hela detta forum mot Stalin. Dessförinnan sammanträdde endast politbyrån, och även detta oregelbundet och oreglerat — självkompletterad med nyutsedda medlemmar. Stalins och den sovjetiska regeringens angrepp påskyndade inte endast inkallandet av den 5:e partikongressen, utan förmådde också Tito till ett slags tolerans och kollektivitet i arbetet.

Förnimmelsen av annalkande fara, som alltid snabbt infann sig hos Tito, övergick efter rådslag om händelseutvecklingen i visshet och ett slags försvarsattityd: fasorna växte, hopade sig, och metodiken som tillgreps kände han till från Sovjetunionen. Och inte bara han. Jag kände också till greppen, fastän jag mottog underrättelsen om lägret — liksom varje drastisk åtgärd — med olust . . . Redan före Kominformresolutionen den 28 juni 1948 förebrådde jag sålunda Ranković, då vi bil körde runt Dedinje: ”Nu huserar vi med Stalins anhängare precis som han gör med sina motståndare!” På detta genmålde Ranković nästan med förtvivlan: ”Så får du inte säga! Du får inte tala om detta!” . . .

Vid en tillbakablick och med tillämpning av alla de kriterier som står mig till buds, vill jag än idag hävda att vi inte kunde undvara koncentrationslägren för ”kominformisterna”. I bokstavlig mening var vårt parti ett stalinistiskt parti med maktmonopol: tolerans och legaliserad opposition inom partiet, samtidigt som både Sovjetunionen och de kommunistiska partierna övade tryck mot oss, skulle ha kunnat leda till partiets sönderfall och fört den sovjetiska strömningen till makten. Diktatorernas och särskilt de totalitära makternas

olycka är att de inte kan tillåta någon form av oppositionell verksamhet utan att undergräva sin egen existens. Dessutom var den sovjet- vänliga flygeln mera stalinistisk än vår ledning: om denna riktning tog makten, så kunde ingen hysa tvivel om att det skulle föra med sig inte bara att ledningen störtades och partiet fick genomgå en blodig upprepning, utan också att Jugoslavien skulle underkastas Sovjetunionen.

Vi representerade en blandning, en syntes av revolutionär makt och leninistiska eller stalinistiska lärosatser. Makten, eller rättare sagt verkligheten, vägde tyngst. Vi behandlade visserligen inte ”kominformisterna” med stalinistisk hänsynslöshet; men även om vi kunnat undvika att inrätta läger, så hade vi inte vågat det.

Häktningarna hade redan börjat då en lag med tre—fyra paragrafer trumfades genom skulptinan. Under den vilseledande, harmlösa och funktionella beteckningen ”samhällsnyttigt arbete” rättfärdigades inspärningen i läger. Det är något som säkerhetschefer har smak för. De domar som statssäkerheten avkunnade, gällde två år, men strafftiden förlängdes ofta i lägret.

Ofärd och skam — en ojämförlig ofärd och skam, som hänger i än idag, eftersom den inte är något övergående — väntade de häktade i lägret, framför allt på grund av det sätt varpå de behandlades. Lägerfångarna fick dålig och otillräcklig förplägnad och hölls i meningslöst och ansträngande arbete i stenbrotten, men de utsattes dessutom för en tortyr vars grymhet bara överträffades av dess raffinemang. Säkerhetstjänstemännen hade till uppgift att ”omskola” fångarna, men att därvid ”undvika” tvångsmedel. Även Tito berömde sig i sina tal av att ”vi omskolar dem”. Men denna uppgift måste oundvikligen dra med sig speciella, dittills inte utprovade metoder. UDBA-folket organiserade med hjälp av ångerköpta och av dem rekryterade medfångar en ”självförvaltning” av fångarna. Den kallade sig faktiskt just så — och från denna utgick det omedelbara tvånget eller ”omskolningen”.

De jugoslaviska kommunisternas dubbelkaraktär under denna period — att vi alltså ville visa att vi inte var så omänskliga som stalinisterna, men ville nå resultat som inte skilde sig så värst mycket från deras — visade sig i lägret på sitt eget avskyvärda sätt. Redan då fångarna inskeppades kastade man dem med huvudet före in i fartygets inre, och då de skulle i land väntade dem ett slags gatlopp där de utsattes för sparkar och slag. Denna slussning av ”oförbätterliga” genom en häck av vakter på båda sidor var ett vedertaget, beprövat förfarande, skildrat i Isakovićs roman. Det förekom också lynchningar. De som inte ångrade sig, de ”oförbätterliga”, förnedrades med metoder som bara dogmatiskt vanvett och de ångerköptas nitälskan kan kläcka ut: man stoppade ner deras huvuden i nattkärl tvang dem att bära påskrifter som ”Förrädare” och liknande, och att inför kollektivet bikta även opolitiska synder. Det hela var metodiskt planerat och uttänkt.

Det förhöll sig inte så att ingen i Belgrad visste något om vad som tilldrog sig på ”Kala ön”. Man kunde inhämta det — jag kunde det — ur de publicerade erkännandena och ångerbekännelserna och ur detaljer i marginalen. Men allt, det viktigaste, visste inte ens Ranković. Från ett besök på ”Kala ön” — jag tror att det var 1952 — återvände han skakad men entusiastisk över mottagandet bland lägerinternerna: ”Det finns partivänner som insett sina fel — vi måste ändra vår ståndpunkt gentemot dem.”

I september 1953 befann jag mig i Niška Banja i en villa tillsammans med författarna Dobrica Ćosić och Oskar Davičo. Under samtalen — framför allt om de nya vägar som vår kommunism öppnat genom att göra motstånd mot Stalin och Sovjetunionen — berättade Ćosić, som av litterärt intresse hade besökt ”Kala ön”, att säkerhets- tjänsten UDBA där hade tänkt ut och tillämpat metoder som kanske var de mest raffinerade i historien.

Efter min återkomst till Belgrad berättade jag detta för Ranković och ordnade så att Ćosić fick rapportera för honom. Vid tillfället var även Kardelj närvarande, och han blev så

förbittrad att han vid ett tillfälle till och med svor till. Han utbrast: ”Jag visste att svinerier skulle äga rum där!” — Därefter ordnades en undersökning — Ranković avsatte några, förbättrade åtskilligt, men lägret upplöstes inte.

Omkring 15 000 partimedlemmar och sympatisörer passerade genom lägret. Ett betydande antal sändes till lägret enbart för prosovetiska uttalanden i en trängre krets. Det fanns också de som var helt oskyldiga. Men det fanns också många ”aktivister”, som hade försökt att bedriva organisation och propaganda. Lägerinternerna åtnjöt inte något rättsskydd och fick inte motta besök av sina familjer. Lägret blev också en källa till nya arresteringar: att ange likasinnade som pris för friheten var den pålitligaste bekräftelsen av ”bättring” och ånger. Om man betänker att det även bland officerarna fanns ett avsevärt antal ”kominformister” — siffran 7 000 har stannat i mitt minne — så var faran inte obetydlig, även om man överdrev ”vaksamheten”.

Knappt någon, kanske ingen, kom oskadad tillbaka från ”Kala ön”. Kanske inte så mycket fysiskt som psykiskt och intellektuellt: förbittrade, nedtryckta, brutna. Till och med kloka och ädla avsikter som sätts i verket utan offentlig kontroll — just offentlig kontroll, ty endast den är någon kontroll — leder lätt och oundvikligt till urartning och olycka, för att inte tala om vad ideologisk förbättring och ”omskolning” med våld åstadkom.

Fastän jag inte hade någonting att göra med organisationen och administrationen av lägret, bidrog dock även jag till lägerfångarnas olycka genom min ideologiska verksamhet — genom att skärpa och fördjupa kritiken mot Stalin och sovjetsystemet. Mina ståndpunkter betraktades som officiella och obligatoriska, och de man misstrodde därför att de inte delade dessa åsikter, måste utöva ”självkritik” — man kan lätt tänka sig hur.

Misstankar vaknade även hos mig i slutet av 1949, då jag återkommit från Förenta Nationernas generalförsamling i USA. ”Kätterska tankar” föddes hos mig. Jag hade lagt märke till att man officiellt och halvofficiellt i väst såg på förfarandet mot ”kominformisterna” med förståelse, rentav med skadeglädje. Men det förekom också humanitärt ogillande. I samband med en föredragning inför Tito om vår delegations verksamhet sade jag att man borde överväga en upplösning av lägret och en prövning av fångarnas sak inför domstol. Kardelj var den förste som opponerade sig: ”Vi behöver ett sådant läger nu!” Ranković sade om jag minns rätt att man med ”normala medel” inte så snabbt skulle klara av ”kominformisterna”. Tito teg och funderade, och sedan avvisade han förslaget med motivering att frågan var för tidigt väckt. Sålunda reagerade vi även i denna affär som politiker: som politiker utan offentlig kontroll reagerar för det mesta, ibland på det ena viset, ibland på det andra, men alltid utan att fördjupa sig i mänskliga förhållanden och mänskligt lidande, för att i stället beakta det som är politiskt ändamålsenligt.

Vid centralkommitténs plenarmöte den 12 april 1948 — det första sedan den blivit vald år 1940! — där svaret på Molotovs och Stalins anklagelsebrev beslöts, utbrast Tito: ”Vår revolution är anständig — vår revolution äter inte upp sina egna barn!” Med hänsyn till denna övertygelse hos Tito och de andra var det inte alls förvånande att varken han eller dessa andra kom att tänka på att just i denna stund, med inledningen av motståndet, även den jugoslaviska revolutionen började bestraffa sina leninistiska, stalinistiska grupper. Av sina barn åt den upp sådana som även i fortsättningen förblev dessa grupper ”trogna”. Häktningarna och kominformistlägret skulle bekräfta detta med oefterrättlig grymhet.

Ja, så förhåller det sig: en revolution som äter upp sina egna barn är ingen sann revolution. Ej heller är barnen, som fångna i revolutionära illusioner låter sig ätas, några verkliga revolutionärer, som står utanför sin egen tid.

I det regeringssystem, i den stat, som skapades av Tito och som skapade Tito, kom bristen på offentlighet, information och diskussion, också inom regeringspartiet, att leda till dessa

uppgörelser med ”kominformisterna” och till alla upptänkliga slag av överdrifter och förvrängningar. Förbudet mot informationsfrihet, den styrda informationen, det är det olidliga grundfelet med kommunistiska regimer, och även med Titos regim. Ty detta drabbar samhället som helhet, alla dess minsta beståndsdelar, och möjliggör den successiva utvecklingen av terror och våld utövade såväl av diktatoriska krafter under jorden som av dem som är vid makten ... Om det funnits fri information, fria diskussioner ... om man diskuterat friare .. . Men det skulle varit ett helt annat, ett tredje Jugoslavien, som vi tills vidare endast kan drömma om. Och i så fall skulle det inte funnits något läger på ”Kala ön”. Vidare: om inom partiet viljan hos ledaren och den honom tillgivna och okontrollerade hemliga polisen inte hade härskat på sätt som skedde, men läger ändå hade funnits, så skulle lägerregimen inte ha varit denna avskyvärda kombination av ”omskolning” och egenmäktighet.

Men det är också mycket annat som inte skulle ha funnits. Inte heller kolchoserna, jordbrukets produktionskooperativer. För att anföra ett exempel, så var Kardelj i hemlighet mot kolchoserna, fastän han vid centralkommitténs plenum 1949 framträdde som föredragande för produktionskooperationen. I årtal avvisade han till och med tvångsköpen. Den ekonomiske ledaren Kidrić själv betecknade mot slutet dessa tvångsinköp som stöld. Men detta var inte deras fruktansvärdaste sida. Jag minns att

Kidrić vid ett möte med politbyrån en gång avslöjade att 65 000 vagnslaster spannmål måste uppköpas. Ranković, som därvid gjorde anteckningar, suckade besvärat: ”Det betyder 12 000 arresteringar.” Bönderna sattes efter två—tre månader åter på fri fot, men vilken atmosfär, vilken förtvivlan och vilken fattigdom efterlämnade inte sådana arresteringar och de brutaliteter som åtföljde dem!

Hade det bara funnits litet mer god vilja och tillräcklig fri offentlighet och en självständig kontroll ...

Idag är det annorlunda, det kan ingen tvivla på. Systemet har utvecklats, förändrats i allt — utom i maktens mekanism, i informationsmonopolet och i sättet att fatta beslut. Och därmed kan man än idag ”i nödens stund” upprepa alltsammans.

Även idag häktas det — men man talar inte längre om terrorister och spioner. Nu häktar man selektivt — så snart någon visar sig självständig och inte undergiven. På grund av ett yttrande till en ”vän” eller ”väninna”. På grund av ett sammanträffande med emigranter. Nästan alltid på grund av ”fientlig propaganda”. Under den rubriken kan också klagomål över priserna eller bostadsbristen inordnas. Man häktar idag inte alla, men man skulle — låt oss inte frambesvärja det onda — återigen kunna betrakta det som nödvändigt. Tre—fyra sådana selektiva häktningar räcker idag till för att skrämma en medelstor stad, om inte ett helt distrikt.

År 1978, med anledning av uppföljningsmötet i Belgrad till Helsingforskonferensen och kampanjen för mänskliga rättigheter i Jugoslavien, beklagade sig Tito till och med över ”smädelserna” från utlandet, enligt vilka det inte skulle finnas någon frihet i Jugoslavien och att han själv skulle avvisa frihet. Det finns ingen som tänker så. Ty som just Marx säger är ingen emot friheten som sådan, utan endast emot den frihet som hotar ”vår” makt. Tito höll på en sådan ”selektiv” frihet, liksom Kardelj höll på en ”doserad” frihet — en frihet i takt med ”medvetenhetens tillväxt”. Om det inte förhöll sig annorlunda, skulle Tito varit otrogen mot sig själv, sin kommunism och sin makt.

Ty Tito var konsekvent i sin utövning av den ”renodlade makten”; han tryckte med denna makt sin stämpel på alla områden av det sociala och nationella livet. Det gäller även om de ”nya ledarna”, även om man bland dem i ord tar avstånd från Titos ”egenmäktighet”, ”nycker” och hans ”låga nivå”

Många lyckas överträffa sig själva, sina möjligheter — men ingen kan överträffa sitt verk. Även under Tito och hans välde tog livet ut sitt, genomdrev och vidgade det. Sin ”renodlade makt” kunde Tito inte undertrycka, för att inte tala om att överskrida den.

IX. Palats och hovman

Tito visade redan under kriget sin smak för palats, men ännu mer för grottor. Ty de bosniska och montenegrinska bergen var inte rika på palats, utan på grottor som kunde tjäna som skydd mot bomber. Lyxen och livet skildes hos Tito åt bara i yttersta nödfall — då livet och verket var i fara.

Knappt hade vi under kriget kommit in i någon småstad eller by, förrän Tito utsåg eller lät utse det bästa huset åt sig själv. Ett idealiskt hemvist 1941 i Užice var nationalbankens palats, med dess tunnel som skyddsrum. Under kriget var det riskabelt att någon längre tid visa sig öppet, och därför föredrog Tito för det mesta grottor, skogar eller skyddsrum som före kriget inrättats av de kungliga myndigheterna, utan att de någonsin kom till användning. Smaken för palats och grottor visade sig även hos andra ledare, men hos Tito var den mest utpräglad och mest organiserad. Titos smak för lyx härrörde ur samma källa som hans strävan efter den absoluta makten och den absoluta härskarrollen.

Så snart Tito återvänt till Belgrad — några dagar efter att sovjetiska och jugoslaviska styrkor hade befriat staden den 20 oktober 1944 — inspekterade han de kungliga palatsen i Dedinje och beordrade att de skulle återuppbyggas. Slotten var snarare övergivna än skadade. Inte ens möbler och husgeråd hade forslats bort. Prins Pauls vita slott var värre åtgånget än kung Alexanders slott, kallat det ”gamla slottet” därför att det blivit byggt några år tidigare. Båda slotten ligger på en kulle som behärskar omgivningen, i en större skog. Jämfört med europeiska palats var de egentligen bara större lyxvillor.

Tito tyckte bättre om prins. Pauls vita slott med dess ljusare, modernare, om också nyklassicistiska stil — Alexanders slott var byggt i den så kallade serbiska stilen, orientaliserande Balkanstil. Redan innan kriget var slut hade det vita slottet restaurerats, och Tito slog sig ner där, men han behöll samtidigt en villa och det kungliga slottet på Rumäniengatan nr 15 (vilken efter konflikten med Sovjetblocket döptes om till Užicegatan!). Det kungliga slottet var avsett för utländska statschefer och andra höga gäster. I detta slott försiggick också den 12 och 13 april 1948 det möte med centralkommittén där svaret på anklagelsebrevet från Sovjetunionens centralkommitté godkändes, och också det möte den 29 juni 1948, där centralkommittén godkände svaret på Kominformbyråns resolution mot det jugoslaviska partiet. Det var inte någon tillfällighet att Tito valde det kungliga slottet för dessa båda möten. Dittills hade där inte förekommit några sammanträden, något som gjorde det sannolikt att där inte fanns några avlyssningsanläggningar. Risken för ett flynggrepp eller ett överfall var också mindre där.

Större delen av sin arbetstid tillbragte Tito under de första efterkrigsåren i det vita slottet, medan villan vid Rumäniengatan mera tjänade hans privatliv. Denna villa med sin stora trädgård tillhörde den välmående serben Acević, rekvirerades under kriget av tyskarna för deras ekonomiske guvernör i Serbien, Neuhausen, och konfiskerades efter kriget av kommunisterna. Antagligen är det den vackraste och komfortablaste villan i hela Dedinje; första arméns stab hade redan under striderna om Belgrad tilltänkt Tito den. Senare övertog Tito också några angränsande villor och trädgårdar och skapade därmed ett avrundat komplex. En omgärdande stenmur byggdes också. Tito vande sig vid villan och inte bara bodde där, utan arbetade där också. Om man undantar särskilt festliga tillfällen var det också där som han gav sina mottagningar.

Enligt protokoll och lag hade Tito ingen rätt till de kungliga slotten, ty han var inte statschef, bara regeringschef. En sådan rätt skulle tillkommit presidiet som formellt

statsöverhuvud. Men det brydde Tito sig inte om, och presidenten för presidiet, dr Ivan Ribar, och medlemmarna av hans presidium hade ingenting att invända, utan var nöjda med vad de fick.

Det restes inga invändningar ens under den korta tid omkring krigsslutet då Jugoslavien formellt leddes av ett regentskap med representanter för kung Peter — som var i exil i London — och då landet hade en regering i vilken även ingick män som tjänat i kungens exilregering. Kung Peter hade nämligen efter påtryckning av engelsmännen accepterat en regering huvudsakligen bestående av personer som vi kommunister hade föreslagit. I gengäld hade vi accepterat några av ministrarna i kungens Londonregering. Men regenterna var nöjda med den aktning de åtnjöt och med sin roll, även om den endast var övergående, och bekymrade sig inte om kronans egendom, fastän det formellt var kronan de representerade: segrarna har alltid rätt till allt, utom till den anda som de varken begriper eller kan slå i bojor.

Inte heller andra, såsom medlemmarna av centralkommittén, vilka åtminstone som revolutionärer skulle haft rätt att protestera, gjorde några invändningar mot Titos hovhållning; även de var nöjda med framgångarna, uppgifterna och utsikterna under Titos ledning. Med vissa individuella skillnader höll de alla på samma makt, Titos makt. Det var Tito som förkroppsligade och skapade denna makt. I den mån det förelåg några tvivel behöll man dem för sig själv — för att inte framstå som fraktionist eller bli förebrädd för fientlighet eller ”sjukliga ambitioner”. Alla var redan frivilliga slavar under partiets och ideologins enhet, alla fjärmade och maktlösa utanför sin sekt, utanför makten och utopin.

Smaken för lyx var en bisak, men oskiljbar från Titos ”egenmäktiga” traktan efter palats, särskilt sådana som varit kungens. Det viktiga i detta — liksom i allt som är viktigt hos Tito — var makten, tillskapandet av den absoluta, autokratiska makten. Och därtill en tvåfaldig makt — både över staten och över partiet.

1 folkets ögon är palatsen maktens säte och symbol. Så kallade enkla människor, folket, är inte överlyckliga över höga utgifter för palats och härskarnas slösaktighet. Men de ser i detta också något naturligt, ofrånkomligt: även om det endast sällan hör rikedom till att vara förenad med glans, hör den alltid samman med makten, även om glansen kan vara ett falskt sken. Efter revolutionen var det inte längre någon som förkunnade läran om en makt av guds nåde. Men folket förhåller sig alltså till makthavarna som till något ovanligt och upphöjt. Har då detta inte något inflytande på människornas och nationens öde? Även om enkla människor inte tyckte det var vackert eller välförtjänt att de kommunistiska funktionärerna nu kastade sig över slotten och villorna, retade det dem inte särskilt: så hade det ju alltid varit under resningar och krig, och man ägnade bara ett småleende åt kommunisternas löften att allt skulle ändras med deras makttillträde, att ett skede av försakelse, anspråkslöshet och jämlikhet skulle börja. Därför såg folket ingenting ovanligt i Titos intåg i de kungliga palatsen — det var han som var ledaren, och makten låg i hans händer.

Det kände Josip Broz-Tito också på sig. Han visste det med sig. Genom sitt intåg i palatsen, sin maktutövning från palatsen, förknippade han sig med den monarkistiska traditionen, med vedertagna föreställningar om makten och om härskaren. Vetenskapligare och mera förfinade än så var inte Titos önsknings — om man skummar bort deras marxistiska hölje, läran om maktens klassprägel och den bortdöende staten. Till sitt väsen är det alltså fråga om primitiva föreställningar om härskaren som en omtänksam patriark och medborgaren som troskyldig undersåte: palatsen, en speciell, ”upphöjd” livsföring, har utöver de förmåner de medför också den effekten att de stärker föreställningarna om makten och utomordentligheten . . . Vid tiden för sitt intåg i palatsen och de skriftliga och telegrafiska hyllningarna från en del medborgare som inte precis utmärkt sig under revolutionen — och vi befann oss endast i början av vad vi senare skulle få uppleva av

sådana uttalanden och bedyranden — bråkade Tito med ”renlevnadsmän” och förespråkare för folklighet som mig: ”Än sen då! Det är bäst med lydiga medborgare. Statens grundval är lydiga medborgare.”

Men vida större roll spelade övertagandet av palatsen för att underordna partiet under Titos person och för att inordna idén om att ägna honom gudomlig dyrkan i den universella kommunistiska partiiden — eller mera exakt uttryckt: för förbindelsen mellan ideologin och hans person. Men Tito var inte någon ideolog som Lenin; han var inte ens så mycket ideolog som Stalin. Denna sammankoppling kunde uppstå endast med tillhjälp av den absoluta makten, i maktens strålgans. Tito var aldrig, och alldeles avgjort inte då han var vid makten, ”anspråkslös” eller ”vanlig” som Stalin eller Mao; han behövde det yttre skenet inte endast på grund av en inre drivkraft hos honom såsom uppkomling och på grund av en bindning till traditionella monarkiska styrelseformer, utan också som ersättning för sin ideologiska obetydlighet och okunnighet.

Palatsen, lyxen och pompan var inte endast det synligaste, mest drastiska uttrycket för Titos egna förehavanden, utan också för det dåvarande tillståndet i partiet och den nya makten. Detta visade sig redan under kriget, befästes efter de blodigaste, avgörande slagen — och legaliserades med den spontana och organiserade ”populariseringen” av Tito och sammanföringen av alla ledningsuppgifter i en enda person, Titos. Och det hade börjat redan före kriget — med den ideologiska partienhet, som föranledde häftiga stridigheter och ”klass”-kamper inom partiet och som Tito ägnat sig åt under trägna hårklyverier.

Övertagandet av palatsen var endast ett steg vidare på denna väg — ett stort steg, mycket väsentligare än det verkade. Detta hade väl att märka också en i vidaste mening anti-rojalistisk och revolutionär innebörd. Fastän kungen formellt ännu inte berövats makten, erövrade man kunglighetens symboler och säten. I detta stödde alla kommunister Tito, och ingen som var missnöjd med monarkin och det gamla Jugoslavien kunde resa några invändningar. Men det viktigaste för Tito var, som jag redan antytt, att knyta partiet, kommunisterna, till sig och underordna dem under sig. Och de var i stor utsträckning sinnade för jämställdhet och folklighet, nära nog asketer i sedvänjor och livsföring. En så starkt lysande makt, en sådan gränslös slösaktighet hos ledaren kunde många, framför allt intellektuella — ty revolutionära intellektuella tar ideologin ideellare, mera bokstavligt — inte acceptera utan att knorra.

Första knorret kom av olika skäl. Hebrang, som själv lutade åt lyx, beklagade sig i början av 1945 hos de sovjetiska ledarna över att Tito intresserade sig mer för reparationen av det vita slottet än för den syrmiska fronten. Ofta förekom också missbelåtna anspelningar av typen: ”Tito är ju ändå inte någon kung!”

Men sådana invändningar undertrycktes snabbt — fienden var ju alltså aktiv, och Tito hade i partiet och hos ryssarna en så stark ställning att varje kritiker kunde bli utrensad, så mycket mer som arvet av palatsen i det ofelbara Moskva gällde som rättmätigt och hade ”prövats” . . . Man resonerade så här: Vad kan man göra? Staten måste bestå, man måste vårda sig om den och stärka den, Tito är ledaren som kommit ur fängelseceller och revolution — och ingen är utan mänskliga svagheter . . .

Tito gick öppet och konsekvent tillväga, då han lade sig till med de kungliga slotten. Även i småsaker och i vanliga vardagliga samtal insisterade han på att allt som tillhört hovet nu var hans. Detta hade också sin goda sida — palatsen och villorna renoverades, möblerna underhölls liksom husgeråd och konstverk. Då landet befriats ställdes även hovets egendomar, till och med sådana som han knappast behövde, under förvaltning av tjänstemän och gardesofficerare som var honom direkt underställda: en halvt förstörd villa i Romanija, villor i Split . . . Vad mera var, under den nye härskarens förvaltning, uppsikt och nyttjanderätt föll också de ofantliga marker och jaktområden — Karadjordjevo, Belje

— som i det gamla Jugoslavien varit statsegendom och som gärna gästats av kungafamiljen. Det är sant att Tito vid användningen av dessa egendomar visade en viss generositet. Medlemmarna av politbyrån och hans närmaste medarbetare fick delta i jakterna, särskilt då han själv var med, och från dessa och andra gods försågs de också med livsmedel.

Enda undantagen från överföringen var de kungliga fastigheterna och villorna i Topola i Serbien och det kungliga slottet i Miloder vid Montenegros kust. I det första fallet misstänker jag att det var olust som spelade den avgörande rollen. I Topola ligger dynastins gravkyrka. Topola är också för litet — två små villor, och Tito hade alltid en oerhörd service- och bevakningsapparat i släptåg. Dessutom är Topola en av de heligaste platserna i det serbiska nationalmedvetandet. Och därför överläts det åt den serbiska regeringen. Miločer å sin sida var avsides beläget, alltför litet och hade dåliga kommunikationer. Det överläts efter någon tövan till den montenegrinska regeringen, delvis därför att Tito redan hade fastnat för Brioni. De kungliga slotten i Belgrads centrum upphörde man att använda redan före kriget — i det ena av dem fanns ett tavelgalleri, det andra blev senare bombarderat. De var olämpliga, svåra att spärra av och odugliga av säkerhetsskäl; de överläts till förbundsregeringens och Serbiens nya presidier.

Hur mycket kostade det att underhålla dessa otaliga slott och villor med en personal som hade bättre betalt och åtnjöt många privilegier? Så småningom, med avvecklingen av ”magasinen” — butikerna för särskilt privilegierade — och införande av marknadshushållning, började man ordna en viss bokföring även hos Tito, åtminstone beträffande personalens löner. Titos egen lön var obetydlig, symbolisk — med den kunde han inte bestrida ens köks- och garderobsräkningarna. Men det fanns ingen gräns mellan hans personliga kostnader och de statliga, representationskontot. I representationens namn beordrade Tito vid byggen och alla möjliga anskaffningar helt enkelt finansministeriet att betala. Utan tvekan var Tito sin tids dyrbaraste härskare. Och det är värt att påminna om att kung Alexander I Karadjordjević — som framhölls också i den icke-kommunistiska propagandan — näst den japanske kejsaren hade det största apanaget. Officiellt, räknat efter sin lön, kostade Tito mycket mindre. Men om man räknar efter antalet av hans tjänstemän och förmåner — ojämeförlikt mycket mer. Titos tillgrepp av slotten och de kungliga godsens hämnade sig i första hand på kommunisterna — ty genom att de accepterade dessa förhållanden, blev de hovmän och fromma undersåtar.

Bland personalen utbröt små affärer — stölder, intriger, svartsjukedramer. Tito häpnade över mängden av sådant.

Han tyckte det var otroligt hur ”fördärvade” folk i hans omgivning blev. Det var han som fördärvade dem genom den utomordentliga, privilegierade ställning som han höll dem i. Alla fördärvade han inte; det finns alltid anspråkslösa och anständiga människor. Men fördärvet drabbade även många som under normala, ordnade förhållanden inte skulle blivit fördärvade. De råkade i fördärvet genom att de befann sig i omedelbar närhet till den makt de tjänade, och genom att de där bjöds gränslösa och godtyckliga möjligheter.

Det är omöjligt att fastställa vad som var överdrivet, olagligt och degenererat och vad som inte var det. Men det hela hade dimensioner som sträckte sig långt utanför Tito och hans omgivning. Det var bara det att Tito stod i spetsen. Det var han som syntes mest.

Medan han tillägnade sig allt som var kungligt för egen del, missunnade han inte ledande partivänner och organisationer när de lade sig till med hus och rikedomar som tillhörde politiker och rikemän som var komprometterade — ett begrepp som då måste fattas i vid och tänjbar bemärkelse! Under dessa första år bytte vi i ledningen ofta och lättvindigt villor och rekvirerade ”ur statsreserverna” möbler, tavlor och liknande, vars värde vi ofta inte hade någon möjlighet att uppskatta. Till de anspråkslösaste hörde Koda Popović och

Alexander Ranković — den förstnämnde av intellektuella skäl, den senare av partipuritanska. Även jag vannlade mig om anspråkslöshet när det gällde konstföremål: tavlorna överlämnade jag snart nog till nationalmuseet och en renässansskulptur till ”Kultura”-biblioteket. Jag vet inte om tavlorna hamnade i museets magasin, men skulpturen står fortfarande mitt i biblioteket. Kort efter befrielsen av Belgrad grundades efter sovjetiskt mönster ”magasin” — slutna butiker reserverade för högre funktionärer och de viktigaste organen. I Belgrad var ”diplomatmagasinet” berömt, där förbundsregeringen, centralkommittén och diplomaterna till låga, symboliska priser kunde förse sig med varor av god kvalitet.

Beslag, dryckeslag, våningsinredning, anskaffning av konstföremål och tillverkning av möbler spred sig som en angenäm epidemi och fick makt inte bara över funktionärerna, utan också över organisationerna, till och med de konstnärliga instituten. De bästa hotellen och villorna förvandlades utan undantag till rekreationshem reserverade för de privilegierade. Den kommunistiska ungdomens centralkommitté hade en villa nära Belgrad — som uppgavs avsedd för att skriva utlåtanden i: Aldrig har jag hört att Tito riktat förebråelser mot någon i toppen för lyxvanor eller alltför dyrbara fester på statskassans bekostnad. Även han var självfallet mot stöld och missbruk. Och mot överdrifter, framför allt sådana som kunde verka utmanande och nådde en bredare offentlighet.

Och då ”magasinen” stängdes — på initiativ av Kidrič och mig och under svaga invändningar från de partivänner som rekreerade sig tillsammans med Tito på Brioni — anpassade sig även Tito. Han lät avskilja sitt personliga kök från statens representativa. Och han sade: ”Otroligt så mycket som har blivit förslösat hos mig. Alla har tagit med sig härifrån så mycket de ville! Och då kan man ändå gott leva på sin lön!” — Man frågar sig hur mycket som förslösades och stals i de talrika, ja otaliga palatsen, villorna, jaktställen och på Brioni, när det gick till så även i Titos eget kök på Užička?

Titos livchaufför Prlja, en tidig partikämpe från Podgorica - en typisk blandning av kämpe och kanalje — steg så snabbt i graderna att han till och med lät medlemmarna av politbyrån och statsapparaten känna av sin makt: han blev fast då han sålde bildäck och reservdelar ur Titos välförsedda garage och tog sitt liv för att inte hamna i fängelse.

Men Tito tillägnade sig inte bara kunglig, utan också annan egendom. Den store fastighetsägaren och vinhandlaren Mosers egendom kom också under statsadministration och blev viktigaste leveranskällan för livsmedel: bönderna kallade detta gods för ”Titos mejeri”. I den benämningen lade de inte in något ogillande: det hade tillhört Moser och tillhörde nu Tito. I början kunde man också höra uttryck som ”hovet”, ”från hovet”, ”för hovet”, när det var högsta ledningen man menade. Senare ersattes detta med ”marskalksämberet”, ”från marskalksämberet”, ”för marskalksämberet”.

Tito nöjde sig inte med de kungliga godsen; han byggde själv också — ända tills han i början av 1980 sjönk ned på sitt dödsläger.

De mest omfattande byggnadsarbetena utfördes på ögruppen Brioni, som Tito förvandlade till sitt sommarresidens. Fast renoverat hade Brioni kvar alla inrättningar som tillämnats det av dess ägare och förvaltare från Österrike-Ungerns tid. Tito lät därutöver anlägga en zoologisk trädgård, liksom Tito också älskade att villebråd uppföddes åt honom, som han sedan kunde nedlägga. På Brioni anlades också för de högsta ledarna ett hotell — allt av hög kvalitet, men ändå bagateller. Den villa som tillhört hertigen av Spoleto och där han först slog sig ned, överlät han ädelmodigt åt Kardelj och lät bygga en ny och större åt sig själv. ”Man kan ge en mottagning för 500 personer!” betonade han medan den nya villan var under byggnad. Arbetena på villorna och på Brioni-öarna utfördes huvudsakligen av fångar, i varje fall under gynnsammare förhållanden än i tukthusen och med större utsikter till benådning eller omvandling av straffet till villkorligt.

Antingen 1952 eller 1953, då min ”anarkoliberalism” redan observerades, berättade Vukmanović-Tempo efter återkomst från ett besök på Brioni för mig, att Tito på skämt sagt till honom: ”Berätta för Djido hurdan villan är, och säg till honom att allt som är stort i historien har skapats av slavar.” Utom då jag var tvungen på tjänstens vägnar, reste jag själv aldrig till Brioni. Detta inregistrerades, och jag fick till och med uppbära förebråelser för detta: ”Du ställer dig utanför kollektivet ...”

I Belje byggde Tito sig bredvid det kungliga jaktslottet ett sannskyldigt jaktpalats. Likadant var det på andra håll. Han vägrade att bo i hus som inte var ”hans”, utom vid korta uppehåll då han blev tvungen. I Igalo, där han tog bad mot sin ischias, rörde man en kulle, den dittillsvarande stadsparken, och byggde en stor villa åt honom. Jag har hört att han inte blev riktigt nöjd, och då började man bygga ett palats åt honom i Miločer, bredvid kungens lilla och orepresentativa. Vid det laget var Tito redan 85 år gammal!

Likadant var det med inredningen av palats och villor, framför allt då de skulle förses med konstverk. Antingen beställde Tito dem själv eller också ombesörjdes detta av funktionärer, som därigenom lade sin tillgivenhet i dagen och som ibland på detta sätt med statsmedel kunde befästa sin ställning. På det viset kom som ”gåva” Augustin- C'i6s så kallade ”Brioniska Venus” till Titos villa på Brioni. Även större delen av de tavlor som samlaren Mimara efter kriget donerade till ”det kroatiska folket”, alltså till Kroatiens nationalmuseer, hamnade i Titos villa i Zagreb. Jag fruktar att det kan se ut som om jag såsom *enfant terrible* i den jugoslaviska ledningen den gången observerade allt och fäste uppmärksamheten på allt. Sant är i varje fall att då Tito 1946 eller 1947 belåtet förevisade de just anlända tavlorna för närvarande funktionärer, så sade jag: ”De borde överlåtas till museerna.” Jag fick inte medhåll av någon, kanske därför att Tito rättfärdigade sig: ”Du begriper inte, käre vän, vad staten är för något — detta tjänar representationen, och här är det också i säkrare förvar.” Tjugo år senare blev det en affär av detta:

Mimara framställde i utländsk press frågan vad det hade blivit av tavlorna, och så blev de hopsamlade och överlämnade till museerna, vilket också tillkännagavs . . . Jag skulle kunna anföra liknande exempel inte endast i sammanhang med Tito. Men mycket har ändrats till det bättre, och till och med den ömsesidiga nedsvärningen och självberömmet skall ha avtagit.

Även det kungliga järnvägståget ärvdes. Detta tåg var inte bekvämt nog för Tito, utan renoverades. Till tåget fogades två pansrade vagnar, den ena före, den andra efter Titos eget tåg. Vid planeringen av grundliga säkerhetsföranstaltningar deltog till att börja med även sovjetiska instanser. Detta var vid slutet av kriget, innan de sovjetiska värvningsförsöken bland våra funktionärer och anställda började te sig systematiska och farliga.

Att bygga och renovera anläggningar och jaktrevir utan hänsyn till kostnaderna, men med klara och nära nog petiga föreställningar om det verkliga värdet, detta var något som hos Tito hade sitt ursprung både i en absolutistisk medvetenhet och en inre patriarkalisk drift. Här märktes tydligast den fattige som fått tillfälle att bli byggherre och företagare, att komma sig upp. I denna självmedvetenhet och denna drift förenades hos honom lusten att leva och tanken på framtiden. Han ville leva vidare i monument och byggnader. Han sade själv: ”Man måste bygga — alltid blir något kvar . . .”

Men det var inte bara han som byggde. Ämbetsmän och partifunktionärer byggde också åt honom — naturligtvis med hans samtycke. Sålunda upplyste mig 1952 Djuro Pucar om anläggningen av en gård vid Bosnaflodens källa: ”Detta har vi byggt för den gamle — när han kommer till Sarajevo . . .” Ofta nog gjorde man på sådant sätt inte endast Tito en tjänst, utan skaffade sig också förevändningar för eget slöseri och egen komfort.

Visste Tito ens hur många slott och villor han förfogade över? Jag betvivlar att det finns

någon alls som vet det.

Med allvar och stridbar beslutsamhet tog Tito emot de villor och andra ting som man ”skänkte” honom. Om sin Rolls Royce sade han: ”Den har Zagreb skänkt mig.” Om de villor som Ante Pavelid, tyskarnas kroatiska satellit, tog från judarna och som makt-havarna i Zagreb sedan överlämnade till Tito, sade han: ”Detta har Zagreb skänkt mig.” Som om inte Zagreb, makten i Zagreb, var beroende av Tito, som om pengarna för bilen inte tagits från människorna i Zagreb, som om Pavelids villor inte hade konfiskerats!

Titos apparat, och efter hans mönster alla möjliga institutioner på förbunds- och delstats-nivå, övertog alla viktiga jaktrevir, hierarkiskt enligt jaktrevirens hierarki. Goda jakt-marker, särskilt sådana med högvilt, tillhörde till största delen förbundsstaten själv. På den tiden var ett gängse talesätt: ”Hararna har betydelse för distrikten.” . . . Även detta ändra-des så småningom, blev ”demokratiserat” och kommersialiserat: för hårdvaluta överläts jakten till och med åt utlänningar. Endast Titos egna rättigheter och privilegier var det ingen som rörde vid. Allt kan vara politik. Så var det också med våra jakter — när man måste kungöra hjärtliga förbindelser eller goda avsikter. Så är det också annorstädes, överallt.

Men två jakter, båda tillsammans med Tito, är oförglömliga för mig. Som bilder av revolutionen och mina kätterska, kritiska relationer till Tito och Titos verklighet har de en särskild betydelse i mitt minne.

Grannfolk tvistar oftare och häftigare än grannar. Serberna och rumänerna bildar därvid ett undantag. Varken i det avlägsna förflutna eller på senare tid har de legat i luven på varandra. Och under det senaste kriget deltog den rumänska armén inte i operationerna mot Jugoslavien — trots att Antonescu inte undanhöll tyskarna sina flygfält. Denna vänskap mellan serber och rumäner har det nya Jugoslavien och det nya Rumänien övertagit. Kriget var ännu inte slut då Petru Groza, den rumänske regeringschefen, besökte Tito. Det var det första inofficiella besöket av en regeringschef från ett grannland.

Förbindelserna med den rumänska statsledningen blev allt fler. Omedelbarheten och hjärtligheten härrörde inte enbart från den gemensamma kommunistiska idén, utan också från en spontan böjelse för samarbete och ömsesidigt bistånd. Från början var det rumänerna som ville närma sig Jugoslavien. Och de kommunistiska rumänerna hade lidit fruktansvärt. Man märkte hur de led av att ha blivit utspelade och av att ha ”tillåtit” att deras parti och motståndsrörelse så gott som utslocknade. Rumänerna skattade oss högre än vi dem: utan tvivel bidrog här till också serbernas resningar i det förgångna, med vilka rumänerna i sitt medvetande förband det revolutionära kriget i Jugoslavien mot fascismen.

Mera av hjärtlighet än av någon politisk nödvändighet inbjöd rumänerna vår ledning till en gemensam jakt. Man härmade varandra på ömse håll — härskare och statsmän bekräftade sin hjärtlighet och sitt goda uppsåt genom att jaga tillsammans. Bland de kommunistiska ledarna i Östeuropa — särskilt i Jugoslavien — var jakter och jaktkalas omöjliga att avstå från som manifestation och bekräftelse av makten. Ingen av oss, inte Tito heller, hade varit jägare före kriget — för min del metade jag som pojke. Man drog ut på jakt mindre för rekreationens och förströelsens skull än för att representera och visa sin makt och utom-ordentlighet.

Jag kommer inte ihåg på vilken plats denna rumänsk-jugoslaviska statsjakt ägde rum. Säkert var det inte långt från gränsen, ty långt reste vi inte.

Jakten var utsatt till nästa dag, naturligtvis i gryningen. På kvällen gavs en supé i ett kungligt slott som var alltför vackert för att tjäna endast en jakt och inte någon längre vistelse. För värdskapet stod de rumänska ledarna — där var partisekreteraren Gheorghe Gheorgiu-Dej, den trots framskriden ålder alltjämt vackra Ana Pauker, Vasile Luca och

andra. Petru Groza, storgodsägare från Siebenbürgen, deltog inte i måltiden, kanske av aristokratisk taktkänsla. Groza hade blivit ministerpresident under kung Mikael's tid och tyckte det var obehagligt att låta sig undfågnas i kungliga slott. Nästa dag deltog han inte heller i jakten utan nöjde sig med att gå på promenad i jägarkostym — med ett hemlighetsfullt leende i sitt breda ansikte.

Som man kan föreställa sig blev kvällen överdådig, med rumänska specialiteter som var ägnade att betona beröringspunkter med Jugoslavien. Och med rumänska zigenare, som sjöng entusiastiskt och spelade mästerligt, särskilt på sina panflöjter. Under glam och samtal drog kvällen ut till fram på småtimmarna ... I säkerhetsåtgärderna medverkade även partivänner ur vår hemliga polis. På morgonen avslöjade de för oss att i samma slott, hopträngda i ett rum i övre våningen, bodde också den kungliga familjen. Ty så länge kung Mikael befann sig i landsflykt hölls familjen förvisad till detta slott. Vi tyckte detta var obehagligt. För första gången kände jag mig nästan som medlem av ett civiliserat rövarband. Obehagligt var det, dock inte i sådan grad att den rumänska taktlösheten inte roade oss. Framför allt tyckte vi det var lustigt, när vi fick höra att den rumänska hemliga polisen noga hade kroppsvisiterat zigenarna och tagit från dem det kungliga bordssilver som de hade knuckat medan vi i godan ro avnjöt mat och dryck och ett oss närstående folks melodier.

Den andra ”upptäckten” gjorde vi ledare själva under jaktens gång. Koča Popović var den förste som märkte att drevkarlarna — det var några hundra — inte såg ut som bönder trots sina pälsmössor och läderjackor. De var unga, bleka i ansiktet och hade spåda händer, och bland dem fanns, vilket var det ovanligaste av allt, även unga flickor. Vi började prata med dem: det var studenter, till största delen partimedlemmar, som den rumänska säkerhetstjänsten hade fört med sig, även de från Bukarest. Nästan alla kunde franska. De skämdes en smula, men var nyfikna på att få se Tito.

Ett andra jaktminne illustrerar relationerna i den intimaste kretsen högst uppe i toppen hos oss. För mig är det till och med viktigare, fastän jag inte själv deltog i denna jakt, liksom jag över huvud taget inte hade någon böjelse för kollektivjakter.

Det var i september 1953. Jägare vet att det är den tid då de brunstiga hjortarna brölar, och därför uppehöll sig Tito och även andra ledare vid den tiden ofelbart i Belje, där omsorgsfullt utvalda prakthjortar väntade honom. Den gången hade Kardelj just avslutat sitt arbete på den grundlag, som skulle avlösa den efter den sovjetiska konstitutionen (den så kallade Stalinkonstitutionen) tillskurna författningen av 1946. Kardelj tillmätte denna lag stor betydelse som instrument för att möjliggöra en demokratisering. Då man i diskussioner med honom framhöll att skupsjtinan (parlamentet) liknade en kyrkogård och att medlemmarna automatiskt räckte upp hand som dockor, brukade han med övertygelse säga: ”Nu kommer det till och med att bli alltför många diskussioner — man kommer att lösa konkreta problem ...” Han gick så långt i sina tankar att han en gång hemlighetsfullt visade till mig med nästan skämsk min: ”Kanske kommer vi så småningom till och med fram till att ha en opposition ...”

I lagen stipulerades att statschefens funktion, hittills utövad av parlamentspresidiet, nu skulle utövas av en president. Detta ämbete var, det säger sig självt, avsett för Tito. Medan man ännu höll på med författningsutkastet, föredrog Kardelj grundprinciperna vid ett möte med politbyrå eller centralkommitténs sekretariat. Tito intresserade sig särskilt och påfallande för presidentens rättigheter och roll. Kardelj hade också förutsett detta intresse och stärkt presidentfunktionen på ett sätt som motsvarade Titos önskemål. Allt såg därför ut som om inga hinder längre stod i vägen för den nya lagen.

Denna författningslag skulle också ge uttryck åt vår övertygelse om Marx lära om den proletära statens bortdöende — i kontrast mot Stalins, denna sovjetiska ”avvikelsen”.

Redan då var Kardelj, om inte den konsekventaste så dock den mest framstående och mest tilltalande teoretiske företrädaren för en sammankoppling mellan statens bortdöende, demokratiseringen och självstyret. Han ansåg att en alltför stark roll för partiet och de högsta funktionärerna skulle kunna bromsa denna process, särskilt vid lösningen av vardagliga problem, exempelvis ekonomiska. Därför förutsatte lagutkastet också en regering av fackmän, alla naturligtvis kommunister, och inordning av de högsta partifunktionärerna bland parlamentets ledamöter — varigenom man ville stärka skupsjtinans anseende och aktivitet. Kardeljs åsikter och de lagbestämmelser som gav uttryck åt dem var redan i förväg kända av Tito, och man betraktade dem som accepterade.

Men man skall aldrig vara för säker. Helt oväntat fick Kardelj order att genast komma till Belje, där Tito var och jagade hjort. Kardelj uppehöll sig alltid där endast kortvarigt — han hade inte mycket till övers för jakt — kanske övernattade han där endast en gång.

Vid den tiden träffade jag Kardelj så gott som dagligen eller hade åtminstone långa telefonsamtal med honom — mindre för arbetets skull än på grund av frändskapen mellan våra tankar och undersökningar beträffande hans idéer. Därför hade jag också onda aningar då Kardelj for till Belje, ty redan på sommaren hade Tito under centralkommitténs plenarmöte på Brioni börjat bromsa demokratiseringen och återföra partiet i de beprövade leninistisk-stalinistiska fårorna.

Dagen efter Kardeljs återkomst från Belje vände jag mig till honom. Kardelj berättade då att den gamle (som Tito kallades i partitoppen) hade sagt till honom: ”Alla ni (det vill säga de högsta partifunktionärerna) flyttar in i skupsjtinan, och mig lämnar ni alldeles ensam i toppen!”

Detta betydde att Tito inte hade så värst mycket till övers för en fackmannaregering och avgjort var emot att centralkommitténs medlemmar skulle ingå i skupsjtinan. Uppenbarligen skyggade Tito tillbaka för en aktivering av skupsjtinan, särskilt om denna ägde rum på initiativ av de högsta partifunktionärerna och under deras ledning. Jag var emot att dessa bestämmelser i författningstexten skulle avvisas, ty jag tyckte — varvid jag för all del gjorde mig skyldig till en stark överdrift — att de var betydelsefulla för en demokratisering i maktens topp. Ännu mer stötte mig kanske sättet varpå de här klausulerna avvisats: utan konsultation med politbyrån, på en jakt — och då fanns det ändå ingenting som gjorde det brådskande.

Efter två—tre dagar kom Tito tillbaka till Belgrad. Jag trodde att inte heller detta sätt att fatta beslut, detta sätt att skjuta med Kardelj, var någon tillfällighet: Tito hade otvetydigt och drastiskt återställt den situation i toppen som rått fram till konflikten med Stalin och reformerna. Då var det ändå fråga om blygsamma reformer som var djupare och reellare i princip än i praktiken ... Jag förebrådde Kardelj: ”Du följer honom i hälarna vart han än går!” ”Så är det inte alls!”, genmälde Kardelj uppbragt, sannolikt mera därför att jag kritiserat hans underdånighet mot Tito än lojalitetsförhållandet i och för sig. Jag vill minnas att det var vid detta tillfälle, i varje fall vid den tiden, som jag sade till Kardelj: ”Tito är byråkratismens bärare!” Han citerade sedan, vid det tredje plenarmötet i januari 1954, då jag blev avsatt och dömd för ”revisionism”, just detta yttrande. Varför gjorde Kardelj detta? För det första av bristande lojalitet mot mig, av partipolitisk opportunism, men kanske också av rädsla att vårt samtal blivit avlyssnat. Och antagligen av båda skälen.

..

Ingenting lär man sig lättare, och ingenting vänjer man sig vid fortare, än lyx och herremannaliv. Till detta behövs inte något förstånd. Där makten ligger, där infinner sig på grund av möjligheten till lätta och stora förtjänster, allsköns experter, som studerar och reglerar tingen. Så gick det med oss då makten växte, redan mot slutet av kriget. Så gick det också med Tito.

Till en början — men inte länge! — rådde primitivism och bristande uppfinningsrikedom: mindre hos en del, mer hos andra, allt efter härkomst, kultur och fantasi. Tito hörde till dem som snabbast fann sig till rätta och lättast vande sig, trots att han — med tanke på sina funktioner, palats och anspråk — försatts i den mest komplicerade och delikata av situationer.

I Titos slott och villor skapades snabbt inte bara ordning, utan också en europeisk nivå. Om personalen, hämtad främst ur militärens led, eller någon gång Tito själv av okunnighet eller primitivitet förbisett något, så rättades det snabbt till. Titos hovhållning skilde sig inte ett spår från kungens tidigare, överträffade den rent av i slöseri. Pomp och ståt blev kvar, och detta mera på grund av Titos läggning än på grund av personalen eller den proto-kollära ordningen.

Titos uniformer var guldsmidda. Allt kring honom måste vara ”riktigt” och ”unikt”. Vapenskölden på kopplets lås var av rent guld och ramlade nästan av på grund av sin tyngd. Vanligen använde han också ett skrivdon av massivt guld.

Tito utformade ett speciellt protokoll och en speciell stil åt sig själv: hans länstol, alltid i centrum, skilde sig till utseendet från alla andra, han klädde om sig tre till fyra gånger om dagen — allt efter den betydelse och det intryck han ville kvarlämna. Inför armén och de militära befälsorganen uppträdde han alltid i den marskalksuniform vars gyllene uppslag och rangbeteckningar han själv funderat ut tillsammans med artister. Ofta markerade han också sin ståndpunkt och sina åsikter genom sin klädsel: om han uppträdde i uniform inför civila, även medlemmar i centralkommittén, kunde det betyda att armén delade hans mening. Regelbundet anlidade han kvartslampa för att även under vintern ha solbränna. Han lät färga sitt hår och sätta in snövita tänder. Fastän han verkligen inte behövde betona sin rörlighet — ty han var av naturen rörlig och livlig — rörde han sig vid officiella tillfällen spänstigare och mera energiskt än annars. Tito utarbetade sin egen stil, och in i detalj utformades denna stil för Tito, så att den blev en vana för honom till vardags. Kanske misstar jag mig, men mitt intryck är att han före kriget räckte fram handen när han hälsade på ett annat sätt än efter makttillträdet i Belgrad 1944. Efteråt skedde det utan tryck, med handen knappast lyftad, så att den handen räcktes till måste böja sig.

Tito måste genom personliga initiativ tillkämpa sig sin stil eller med hjälp av underordnade funktionärers uppfinningsrikedom genomdriva den. Sålunda var exempelvis Titos telegram till främmande statsmän eller med anledning av ovanliga tilldragelser ett problem. Före kriget offentliggjordes sådana telegram inte alls eller endast undantagsvis i pressen. Detta är praxis i hela världen. Så var det till och med i Stalins Sovjet. Detta visste redaktionerna, och i början publicerades Titos telegram vanligen på undanskymd plats, och det hände också att de blev överstående. Detta ledde till ingripanden från Titos kabinett. Tito sade flera gånger till mig: ”Detta förstör mitt anseende!” Fastän jag inte var övertygad om den saken, fäste jag redaktörernas uppmärksamhet på saken, och redaktörerna ”bättrade sig”. Tills det en gång inträffade, att en tjänstgörande redaktör ”glömde sig” på nytt, och det från Titos kabinett och på grund av Titos vrede kom nya interventioner. Tills slutligen Dedijer, då han blev utnämnd till chefredaktör för Borba, högg av den gordiska knuten: ”Jag har löst frågan om Titos telegram. Vi kommer att publicera dem i första spalten.” Och så hamnade de på första sidan, i stället för de traditionella ledarna om viktiga ämnen, lyckönskningar till och från Tito, som ingen läste, eftersom den ena var den andra lik. Det var tidningarna som fick betala notan, men vad betydde det när det inte längre kom någon ilska och några misstänkliggöranden från toppen?

Titos ordnar: samla ordnar tillhörde för Tito, både inåt och utåt, den högre statskonsten. Inåt måste man begå diverse jubileer och fira allsköns prestationer där Tito spelade

huvudrollen och som kanske aldrig skulle firats om det inte varit för Tito. Vid besök av främmande statsmän och vid Titos besök i främmande länder hörde utbytet av ordnar i regel till de avtalade skyldigheterna . . . Det var en gång en kung, Nicola I av Montenegro, som också älskade ordnar — knappt någon hade så många som han. Men med Tito kunde han inte mäta sig. Tito var statsmannen med de flesta ordnarna. Och hur starkt Titos ordnar, Titos dekorationslusta, trängte in i folkets medvetande och blivit ett uttryck för tillgivenhet, framgår av ett förslag som väcktes av Socialistiska förbundet (den nationella frontens organisation) i Belgrad, nämligen att tilldela Tito ännu en fjärde orden som folkets hjälte på grund av den lyckligt överståndna operationen. Förslaget förtegs, eftersom Titos sjukdom blev mera komplicerad och hans tillfrisknande ovisst.

Tito hade ingen utvecklad dekorativ smak — varken för sig eller för offentligheten. Men han insåg betydelsen av dekoration och pompa för makten — framför allt för sin personliga makt och sitt begrepp om makten. Till detta begrepp anpassade sig lätt de anpassningsdugliga och uppfinningsrika ”dekoratörerna”. Kongresser, manifestationer och parader var alltid ”spontana”, alltid ”imponerande” och alltid ”storslagna”. Och allt stod i skuggan av Titos porträtt, övertäcktes av Titos paroller.

Spontana var dessa manifestationer och mottagningar inte — grovt uttryckt minskades spontaniteten ju spontanare de såg ut. Under kriget och omedelbart efteråt blandades den revolutionära entusiasmen med de besegrades rädsla; så småningom utjämnades denna åtskillnad och allt flöt ihop i en ritual av rutinmässigt och konformistiskt lovprisande, med pompa och entonig dekorativitet. Med personväxlingarna i maktens centrum försvann undan för undan också alla bekanta plakat med vida spridda bilder — alla utom Titos: den personliga, absolutistiska makten leder obönhörligt till att ansiktena suddas ut.

Partivännerna från avdelningen Agitprop inom centralkommittén och framför allt jag hade, som jag minns, bekymmer med förstamajdemonstrationerna. Till en början var även de spontana — liksom också Titos första födelsedagsfest. Men fastän det spontana var trevligt och angenämt, var det inte kraftigt och minnesvärt nog. Organiserandet och organisationen tilltog i omfång. Författaren Žogovič, som inte tyckte om alla dessa deklamationer och parader för ledarna — efter sovjetisk förebild — sade mig redan vid förstamajdemonstrationen 1948, då en kirurgisk avdelning drog förbi med full utrustning och demonstrerade en operation på ett lastbilsflak: ”Härnäst uppförs väl en förlossning.”

Med organiserandet tilltog också kritiken — redan under demonstrationen, från talarstolen, och sedan vid politbyråns möte. Organiserandet av demonstrationer sköttes av en separat instans, men Agitprop hade överinseendet — därför koncentrerades salvorna mot mig. Det var mera kverulans än kritik: varför hade det inte funnits någon bild med av den ene eller andre ledaren, varför var en del bilder inte lika stora som andra, varför hade en fabrik monterat upp ett visst föremål på ett lastflak, trots att detta inte var dess viktigaste produkt, och varför paraderade denna förstadsgrupp som en rövarhord, medan de övriga från innerstaden marscherade ordentligt i slutna led, och varför var plakatet med Stalins bild — så länge Stalin ännu hyllades — större eller mindre än det med Titos?

Tito var ändå den som kom med minsta antalet anmärkningar — kanske därför att varenda grupp hälsade honom med jubel och måste medföra fler plakat med bilder av honom än av någon annan, så när som på den där Stalin! Men Kardelj, Ranković och de andra drog Tito med sig, så att han åtminstone avkunnade vaga, men slutgiltiga domar. Vad var nu detta för problem av vikt för relationerna i toppen och därmed också för landet och folket! Nå, Agitprop sov inte heller och tövade inte: man gjorde erfarenheter och ställde sakerna till rätta. Även jag föreslog under ett möte med politbyrån, hur stor bilden av den ene och andre ledaren skulle vara, hur många plakat med bilder av varje ledare det skulle vara och vilken storlek som var tillåten, hur många tusen medborgare — siffran skulle inte vara

exakt, utan ungefärlig — hur många demonstrationsfordon, hur mycket, hur ... allt in i minsta detalj. Och med vissa korrigeringar antogs också allt detta. Det blev slutet på kritiken och slutet på spontaniteten både i toppen och även inom folkets massa. På detta sätt ordnades dessa frågor slutgiltigt — till dess majparaderna började avsomna med skärpningen och fördjupningen av den ideologiska konflikten med Sovjetunionen.

I utbyggnaden av sin stil — utformningen av sitt välde och sin hållning — fanns det också mycket hos Tito som var imitation: ingenting började enbart i hans huvud, utan genom härmning, uppfinningsrikedom och förmåga av inlevelse i de konkreta förutsättningarna. Och det som övervägande fastän inte helt var imitation, det stötte blickarna mest, framkallade prat och ledde till ”förtroligt” ogillande till och med i Titos närmaste omgivning.

I det kungliga Jugoslavien hade man infört en sedvänja, hämtad från det gamla furstendömet Serbien till minne av de nio bröderna Jugovic, som stupat i det ödesdigra slaget på Trastfältet 1389, att monarken skulle stå fadder till det nionde gossebarnet i en familj. Denna sedvänja övertog Tito — även han började leka gudfar så snart han installerat sig i de kungliga slotten. Men det kunde inte längre vara ett kungligt fadderskap eller någon religiös ceremoni, och dessutom kunde man inte bortse från jämlikheten mellan män och kvinnor. Men gudsonen hette även utan präster och dop fortfarande gudson, ty ingen kunde hitta på någon ersättning för detta ord, och seden tillämpades även på flickor. Familjer med nio barn fanns det gott om, en del började rentav att kräva sin rätt i förväg och att ansöka om den och den förmånen. Och alla möjliga lättnader och privilegier beviljades också av den berömde och mäktige gudfadern. Denna Titos roll som gudfar vidgades alltmera under tjugo år — tills den själv stod honom upp i halsen och helt förlorade sitt värde.

Särskilt obehaglig och grotesk var imitationen av kungarnas och rikemännens stuterier. Det var så att till och med Titos närmaste omgivning slog bakut. Så snart hästkapplöpningar återinfördes, uppträdde också hästar ”ur marskalk Titos stall”. Alla stall tillhörde staten — de var statsegendomar eller statliga stuterier. Och nu fanns ändå återigen ett stall i privat hand — marskalk Titos eget! Fastän man visste att han inte personligen sysslade med hästuppfödning och att ”marskalk Titos stuteri” i själva verket var militärens. Och alltför ofta tog marskalkens stuteri också hem mästerskapet! Vad skulle det blivit av detta, om det redan då funnits vadhållning? Även tidningsredaktionerna råkade i förlägenhet: från kapplöpningsbanan kom underrättelsen — och från Titos kabinett ordern att publicera den — att ena eller andra hästen ”från marskalk Titos stuteri” hade vunnit loppet. Men rapporterna från hemliga polisen, som varje dag inströmmade från alla distrikt i landet och som Tito regelbundet läste, kunde förmodligen i den här saken inte berätta något som tillfredsställde Tito. Eller också var anmärkningarna ur den högsta ledningens krets alltför täta. Efter ett eller två år slutade hur som helst ”marskalk Titos stuteri” att vinna och att figurera i pressen.

Det fanns en kunglig sedvänja att särskilt kronprinsen skulle skänka gåvor till de fattiga. Visserligen förto sig de krönte huvudena inte på den uppgiften — förmodligen därför att de måste betala ur egen ficka och inte alltför ofta reste till barnhem och fattighus. Tito reste ofta till fattighus, särskilt till hem för föräldralösa barn, som kriget efterlämnat i mängd. Pengar var inte något problem för Tito, han beställde dem från statskassan — splitternya, räknade och packade. Jag var upprepade gånger närvarande vid denna utdelning av gåvor. Och varje gång tyckte jag synd om dem som gåvorna utdelades till. Staten underhöll dem ändå, de visste att det var dess pengar som Tito gav bort, och det berörde dem obehagligt att endast de fick något, tack vare Titos besök.

Otrevligast var denna sed såväl för mottagarna som för de närvarande vid Titos besök i Montenegro år 1946: någon lärarinna eller föreståndarinna — jag har för mig att detta var i

Užice — stammade som förlamad med sedelbunten i händerna: ”Men det har vi ju ändå, det är bara det att här är mycket sämre, mycket sämre, tack, tack ...”

Efter återkomsten till Belgrad började ett samtal mellan Ranković och mig om Titos kungaimitationer. Ranković stödde mig inte i mina klagomål över sådant, men han angav mig inte heller. Beträffande penninggåvorna underströk även han, som själv bevittnat sådana obehagliga nådighetsscener: ”Det är jag emot, det är orätt och förolämpande.” Ändå dröjde det någon tid innan Tito begrep att han genom att efterapa den nådige kungen förlorade i anseende.

Kungar är människor som alla andra — endast sällan finns det bland dem ledarnaturer och autokrater. Kungar ärver med kronan även takt. Men bland dem är de som regerar ”kungligt”, absolutistiskt, sällsynta undantag. När det gällde att härska absolutistiskt kan många kungar avundas Tito — och det gjorde en del kungar också. När någonting i hans stil och hans hållning inte verkade ”kungligt”, så berodde detta på hans härkomst och ringa bildning. Han var en fintlig och begåvad politiker och grundade ingen dynasti: Kommunisterna skulle inte förstått det, och folket hade just gjort sig av med sin kung. Och någon krona behövde han inte längre: han var absolut härskare och fick just därför hyllningar och ett herravälde som nutida kungar endast kan drömma om.

X. Personligheten och verket är oskiljbara

Titos karaktär kan lika litet som hans privatliv skiljas från hans politiska kallelse och hans verk. Till och med i ögonblick av leda och självförglömmelse märkte man hos Tito närvaron av denne andre, ”sanne”, politiske Tito. Därför kan man bara med reservationer tala om hans privatliv som något separat och ofrånkomligt. Snarare kan man säga att hans privata sfär var något som var oskiljbart från hans politik och politiserade väsen. Fastän Tito alltid försökte bringa sin privata och politiska personlighet i samklang, när helst det kunde kommit till en kollision mellan dem, så hade politiken ändå alltid försteget.

Kan politiska ledare över huvud taget reagera på annat sätt? Är det möjligt för någon som helst skapande personlighet?

Men min analytiska rapport skulle förlora sin mening, om jag inte gjorde ett försök att väga och åtminstone beskriva den ömsesidiga kopplingen och växelverkan mellan Titos privata och offentliga personlighet. Eller noggrannare uttryckt, mellan Tito som personlighet med vissa bestämda egenskaper och Tito som ledare av den kommunistiska rörelsen och som härskare i sitt slag. Framställningen av detta förhållande är infernaliskt svår, trots att det inte råder något tvivel om att det existerar och är djupare, fastare och ojämförligt mycket viktigare än detta visar sig i den marxistiska — och inte endast marxistiska — tesen om ”objektivt beroende”.

Men låt oss återvända till ämnet och träda närmare den historiske hjälten!

Josip Broz-Tito var en livlig, något nervös personlighet som dock behärskade sig själv. Hans händer, korta och beniga fastän de blev fylligare sedan han under den femte offensiven gått upp i vikt, stod i samklang med hans ansikte som företedde fint mejslade drag. Händerna och ansiktet förlorade samtidigt sitt tillkämpade, stenhårda lugn — händerna för att gripa om något, ansiktet för att ge uttryck åt något. Samtidigt öppnade och slöt sig hans blåa och inte alltför stora ögon, under glesa ögonbryn på ett kraftigt pannben. Men plötslig livlighet kunde han lika plötsligt åter tygla och återföra sitt ansiktsuttryck och sin hållning till deras vanliga, självbelåtna och ursprungligen omsorgsfullt lugna tillstånd: Tito var ytterligt känslig, men också medkännande, han var benägen för plötslig förbittring och begeistring, som han emellertid förstod att snabbt åter tränga tillbaka till dess reella ram, till sitt brukbara eller onyttiga förlopp.

I ögonblick av stor och omedelbar fara greps Tito av en vild, ursinnig oro som tvingade honom att otåligt söka en utväg. Men på samma sätt kunde Tito efter kriser och ovisshet med gott humör återfinna sig själv och kasta sig in i ny verksamhet. Redan av detta kan man se att Titos taktiska svagheter som fältherre härrörde från hans temperament och inte bara från stridsförutsättningarna och situationerna, fastän det var en så företagsam, tapper och motståndskraftig armé som tyskarnas som bekämpade oss. Men man ser här också fördelarna som Titos läggning — hans skarpsinne och mod — gav framför allt vid strategiska politiska beslut.

Tito hade kraftig kroppsbyggnad. Hans kropp var i stånd till stor uthållighet. Aldrig klagade Tito över kroppsansträngningar eller förfasade sig över dem — i förväg förvissad, som han var, att han skulle uthärda dem. Han behövde inte, som många — även jag — anstränga sig utöver sina krafter för att upprätthålla sina kämpars moral. Under den fjärde offensiven i mars 1943 blev Tito under en nattmarsch över Prenj-berget av något skäl av med sin häst. Fastän han först måste vänja sig vid det ansträngande marscherandet, var han mycket snart i täten av kolonnen och anslog en sådan takt att soldaterna, som inte visste vem det var som anförde dem, knorrade och svor. Sådana ”ilmarscher” var så att säga en normal företeelse hos Tito och avspeglade såväl hans oro och brådska som också hans uthållighet.

En stor roll för Titos uthållighet spelade alltså hans kraftiga konstitution. Men avgörande var dock styrkan av hans nerver, som han förbrukade till övermått, men som spontant också själva höll honom i styr. Liksom hos Stalin var koncentrationen och ackumulationen av hans nerver enorm och påfallande. Men hos Stalin dolde sig denna nervstyrka i en svag kropp och blev uppenbar huvudsakligen genom hans livliga intellekt och ansiktsuttrycket, medan den hos Tito så att säga fyllde hela kroppen.

Tito var en man som såg påfallande bra ut — vacker för kvinnorna snarare än för ett manligt öga: blond, alltid brunbränd, stadig till växten, runt huvud, kraftig, något böjd näsa, smala och en smula nerdragna mungipor, framskjutande kindknotor. Med sina livfulla rörelser och den koncentrerade kraften i en inte alltför stor kropp, framför allt med sitt nervöst-energiska minspel, var han iögonenfallande så snart man fick se honom. Han var snarast den germanska, nordiska typen. Om han hade varit storväxt och inte bara av medellängd, skulle han kunnat tjäna som modell för den nordiska rasen. Bildhuggaren Avgustinčić, som gjorde flera byster av Tito, sade på skämt: ”Han måste vara av adlig börd? Vem har någonsin sett en sådan man från Zagorje?” Och en jugoslavisk amiral fick infallet att skriva att det inte var helt oviktigt att ”vår ledare dessutom också ser mycket bra ut”.

Alla ledare ser bra ut när de väl kommit till makten — för sina tillbedjare. Om Tito kan man med gott samvete säga att han var en man som såg mycket bra ut innan han kom till makten — och när så skedde, lade han på hullet.

Tito var en lidelsefull och omedelbar människa, lidelsefull i allt — i personlig strävan och de minsta önskemål, i fråga om mat och dryck, i kärlek och hat, då det gällde de viktigaste beslut och vid missförstånd i familjen och med sin personal. Men i samtliga fall endast till en viss gräns. Sin självbehärskning tappade Tito bara i mycket kritiska situationer, och även då bara helt kort. Under längre tider ”tappade” Tito behärsningen bara då han kommit fram till bedömningen att det kunde göra politisk nytta. Då fick man höra att ”Tito är ursinnig”, vilket betydde att man måste stryka en viss fråga från dagordningen eller avlägsna en viss person.

Kort efter det jag våren 1937 träffat Tito i Zagreb, utlyste han ett möte i bergen ovanför Sevinca i Slovenien. Med sin kurir Herta Hass, som senare blev hans hustru, hyrde han in sig på ett pensionat, medan det inte föll de övriga in — Kardelj, Lola Ribar eller någon av

de andra — att ens som camouflage gentemot myndigheterna ta med sig sina livskamrater. Tito uppträdde som om det inte fanns några stora skillnader mellan hans amorösa önsningar och viktiga partiuppgifter. Herta hölls ingalunda borta från sammanträdena, han skickade henne till och med till järnvägsstationen för att möta partivänner från Ljubljana — jag följde henne dit. Tito kunde bli entusiastisk över hönssoppa och förarga sig över dåligt väder — för att omedelbart glömma detta när han ställdes inför nya detaljer och framför allt nya uppgifter.

Titos lidelsefullhet kunde, under kriget av naturliga skäl än mera tydligt, ta sig uttryck i väldiga och krampaktiga ansträngningar, som gällde överlevnad och seger. Hans depescher till Komintern eller den sovjetiska ledningen uttrycker inte bara bristande överensstämmelse mellan de jugoslaviska revolutionära intressena och Sovjetunionens intressen, de speglar också Titos personlighet — en lidelsefull personlighet som in i det sista modigt trädde in för sin sak.

På ryssarnas misstro mot uppgifterna om samarbetet mellan tjetnikerna och ockupationsmakten reagerade han i en ton som vida överskred de vedertagna gränserna i förhållandet mellan kommunisterna och Moskva. Tito vann i övertygande kraft hos Moskva — genom den ökande styrkan hos vår armé, genom vår prestige i väst och vårt läge på Balkan. Men den jugoslaviska revolutionens och dess ledares oväntade motståndskraft, dess därav följande image och dess ställning under kriget, väckte redan den ont blod mellan Moskva och Belgrad. Man märkte att här utkämpades en strid om makten och om personlig makt. Men vilken strid, framför allt när den utkämpas med vapen, är inte en kamp om makten? Vad ska man då säga om den kamp som utkämpades av Tito, framför allt under kriget och om relationerna till Moskva? Här smälte personliga lidelser samman med det ursprungliga motståndet mot den orättvisa som stormakterna oavlåtligt visade de små folk på Balkan och i Jugoslavien, som var utlämnade åt dem och själva var mer eller mindre maktlösa.

En sådan känslig och lidelsefull natur led och lät sig skakas av faror och lidanden. Men snabbt och lätt glömde han också olyckorna — under anstormningen av nya förehavanden och svårigheter — och återvände till sitt vanliga, livliga och arbetsamma tillstånd: varken alltför human eller inhuman, men livfull och konsekvent.

Samvaron med Tito var aldrig obehaglig — utom när det kom till skarpare politiska meningsskiljaktigheter. Tito saknade inte sinne för humor, fastän hans infall vanligtvis varken var fantasifulla eller originella. Han tålde skämt på sin egen bekostnad — skon samma skämt, som inte drabbade hans prestige och hans fåfänga. Jag kan inte minnas att han någonsin gjorde sig lustig på Kardeljs bekostnad. Men inte heller Kardelj kom någonsin med skämt om Tito. Relationerna mellan dem var allvarliga och arbetsfyllda, fastän de stod varandra nära. Ranković skämtade med försiktig ömsinthet med Tito. Även de övriga såg sig för: han var äldre, han hade högsta ansvaret — och han var lättstött. Inte heller i övrigt förekom några grovheter i toppen. Det långvariga kamratskapet i svårigheter och ansvar ledde till att en tillfällig kränkning utlöste ledsnad, men inte vrede.

Åt bra berättade skämt och anekdoter kunde Tito brista ut i så hjärtligt skratt att han fick tårar i ögonen. Då utbrast han: ”Dra åt helskotta! — och fortsatte att vika sig av skratt. Den tämligen isolerade tillvaro han förde på sina slott bidrog, vill jag mena, till sådana utbrott av skratt, när det någon gång gick därhän att han inlät sig i samtal.

Tito svor inte, han kunde gentemot fienden bara uttrycka förakt, och detta med folkliga uttryck, utan att engagera sin egen personlighet — utan att tala i första person. Inte heller de övriga svor, glömde sig bara tillfälligt, och då opersonligt. Ett undantag var Pijade, han hade grovkornigheterna i blodet på grund av sitt östliga, andliga, språkliga och emotionella arv. Han svor hämningslöst, med njutning och entusiasm — och även andra njöt av hans svordomar. Ingen tog dem illa upp, ty han uttryckte med dem ingen ”ståndpunkt”, drog

inga ”slutsatser”. Då jag läste om Watergate, föll det mig in att Vita huset under Nixon med sina svordomar låg på en ojämförligt mycket lägre nivå än Titos ”Vita slott” och politbyrå.

På sin fritid — under tågresor, på jakt eller då vi helt apropå bänkade oss med honom — inlät sig Tito också i otvungna samtal, ibland också i oskyldiga spel som inte rörde sig om pengar, som domino eller schack: schackpartierna blev allt sällsyntare, ty det krävdes tid och koncentration. Domino spelade han slarvigt — han lade bort alla brickorna, och då en ny bricka sattes in, tog han varje gång upp dem alla för att se igenom dem. Aldrig spelade han om pengar — hasardspel förekom inte i toppen, medan sådant snabbt grep omkring sig även bland höga funktionärer.

Tito var pratsam — i det privata umgänget dock betydligt mindre än i det offentliga. Om han talade om sig själv så var det bara i förbigående. Det irriterade honom, när andra berättade för mycket: både i samtal och muntrationer satte han värde på innehåll och konkretion.

På det hela taget hade han ett öppet och klart intellekt. Aldrig förekom det att han undvek en fråga — fast av respekt och försiktighet tänkte vi oss för innan vi frågade, särskilt om det gällde något intimt eller obehagligt. Fann han det otrevligt, slog han bort det och svarade endast till hälften: ”Det råkade vara en sådan situation”, ”Om sådant talar man inte om ...”, ”Du vill då också ha reda på sådant som du inte bör ha reda på”.

Men ändå höll sig Tito i livsfara liksom vid samtal — mindre i fara än under förströelse — på avstånd, ogenomtränglig och ouppnåelig. Alltid fanns det mellan honom och hans kamrater, till och med mellan honom och hans hustru — mer hustru än kamrat — en gräns som inte kunde överskridas. Väl att märka: en gräns, ingen klyfta! Det var han som drog upp denna gräns, den låg i hans instinkt och medvetande och blev synlig om någon närmade sig den eller hotade den, om inte annat så genom att ansiktsuttrycket hårdnade, ögonen rullade föraktfullt eller förargat, svaret blev strävare. Tito var inte mycket för bikter och inte skapt att ställa sig på samma nivå med någon.

Hela hans hållning var i varje stund — såväl intimt som i offentliga situationer — sådan att han otvetydigt klargjorde en sak: man måste veta vem som är något, vem du och jag är, kamratskap, visst, men min personlighet och min roll är ovanliga ... Titos personlighet var allvarlig, ansvarsmedveten och suverän.

Tito var stolt! Var han mera fåfäng än stolt? Man kommer sanningen närmast om man säger att det snarast rörde sig om en blandning, stolthet på gränsen till fåfänga! Trots sitt goda minne var han inte långsint. Och när han någon gång var det, reagerade han omedelbart, uppsköt uppgörelsen eller förberedde den ... Aldrig förebrådde han Kardelj att denne den 5 juni 1948 — vid besvarandet av brevet från Sovjetunionens kommunistiska parti till den jugoslaviska centralkommittén — under ett samtal med den sovjetiske ambassadören Sadtjikov inte hade visat sig solidarisk: en brytning med Kardelj skulle vid det tillfället ha skadat Tito och gagnat Stalin, och Kardelj hade redan blivit utskämd genom publiceringen av hans samtal med Sadtjikov ... Men om hans fåfänga och hans stolthet sårades, etsade sig detta in hos honom på det djupaste: stoltheten var för honom jugoslavernas viktigaste egenskap, inte endast på grund av det jugoslaviska motståndet, utan också på grund av det motstånd Tito själv bar på i sitt inre ... Vid något tillfälle anmärkte jag att Österrike aldrig tvångsmässigt hade sökt beröva de icke-tyska folkgrupperna i Donau-monarkin deras språk och nationalitet. ”Nej”, sade han, ”det har det inte. Men till gengäld var det sörjt för att Österrike var främst i allt: bara därför att jag var kroat erövrade jag inte mästerskapet i fäktning i österrikiska armén ...” När vi nu ändå är inne på Österrike och Titos sårade nationalstolthet måste jag efter en artikel av C G Stroehm i *Die Welt* nämna att Tito i

samband med ett statsbesök absolut hade velat ta emot en orden* som han tilldelats i första världskriget men som inte kunnat överlämnas till honom, därför att han under tiden fallit i rysk fångenskap. Men det förhindrades på grund av fördomarna mot den österrikiska monarkin hos presidenten i republiken Österrike.

Fåfänga — stolthet, stolt fåfänga var någonting så inbyggt i Titos personlighet att det inte var lätt att förstå när de sårades. Sålunda märkte man exempelvis att Tito blev avundsjuk, när någon vid en jakt hade större framgång eller nedlagt något vackrare mindre byte än han. Han tyckte inte heller om att förlora i biljard eller domino; det fanns också andra — bland dem jag — för vilka detta inte var likgiltigt. Men sanningen är att han mycket snabbt glömde sådana händelser, så att det i hans reaktioner också låg något av barnslighet.

Titos likhetstecken mellan sig och historien fick stöd av en fåfäng ärelystnad. Därvid pendlade han mellan futtighet och storhetsvansinne: svartsjukt gömde han de betydelselösaste småsaker som tillhörde honom och understödde och övervakade samtidigt byggandet av monument och museer ägnade honom själv. Tito var ingen slösare, även lyxen hade för honom sitt värde. Han var ingen girigbuk — utom med det som tillhörde honom själv: beträffande allt som tjänade honom eller som han betjänade sig av, uppträdde Tito som om det för alltid hade fått hans personlighet inpräglad i sig.

Sålunda ordnade Tito så att en bronsstaty av den häst han ridit under kriget restes på gården till hans villa vid Užička nr 15. Inte långt från denna staty står en annan av en dödligt sårad yngling; jag tror att det är en skulptur av Roksandić, som föreställer Lola Ribar. Då denna häst kom till Belgrad, lät Tito bygga ett stall i trädgården till sin villa. Denna häst blev för resten anledningen till en konflikt mellan Žujović, en av hans intimaste medarbetare, och Tito: då Tito efter fallskärmsoperationen vid Drvar — ett överfall av tyskarna — den 25 maj 1944 bordade flygplanet som skulle föra honom till Italien, ropade han till Žujović som stannade kvar: ”Du, Svarting (”Svarting” var Žujovićs öknamn), ta hand om min häst!” — och då blev ”Svartingen” upprörd: ”Han bekymrar sig för sin häst, och vi blir kvar i allt det här spektaklet!” Žujović som var mindre fåfäng, förstod inte Tito eller ville inte förstå honom: Tito älskade soldaterna och var omtänksam om dem, men samtidigt älskade han sin häst och var omtänksam om den.

I trädgården kring sin villa inrättade Tito också en byggnad för förvaring av de gåvor som hopade sig — så uppstod från ena dagen till den nästa ”25 maj-museet” (den dag då Titos födelsedag firades). För två år sedan började under ny ledning en renovering av ”25 maj-museet”. Planerna förelades Tito för godkännande. Det vore felaktigt att tro att de många hyllningsfesterna trugades på Tito. Även sådant förekom det nog av, men allt som hade betydelse på längre sikt avtalades med Tito eller understöddes av honom. Det spekulerades med hans namn: städer, skolor, fabriker och gator har uppkallats efter honom — det skulle vara svårt att finna den småstad som inte på något sätt kan glädja sig åt hans namn. Och de som ”döpts” på detta sätt kunde lättare utverka allt möjligt.

Det var som om det i Titos personlighet inte fanns något slutgiltigt och oföränderligt, allt föreföll beroende av något annat, obeständigt och föränderligt. Man kan visserligen med gott samvete säga om Tito, att han gentemot partivänner var mycket lojal, inte bakslug eller tarvlig, och att han inte var intrigant. Men dessa påståenden stämmer bara till en viss gräns — den bakom vilken de politiska skiljaktigheterna och sammanstötningarna börjar. Då trängde en annan, en hemlighållen egenskap fram hos Tito.

Då Tito överraskande mötte fiendskap eller ”fientlighet”, såsom han uppfattade det, reagerade han vilt och omotiverat. Eftersom han förfogade över den absoluta makten kunde han bli farlig och vara oförbätterlig i sina överdrifter. Men detta förekom inte

* ”Tapperhetsmedaljen i silver”, en hög utmärkelse för soldater i manskapsgrad.

särskilt ofta — i politiken är det ganska litet som inträffar plötsligt och oanat. Efter de första reaktionerna tänkte och vägde Tito och valde sedan det mest genomtänkta och effektiva medlet ... Då kontroversen med Hebrang och Žujović redan 1946 avtecknade sig i centralkommittén, sade Tito med cynisk skämsamhet i den intima kretsen: Jugoslavien skulle just se snyggt ut om de båda ledde landet, den ene en ustasji, den andre en tjetnik. Allt som låg bakom detta var att Hebrang var kroat och Žujović serb. Men då Tito mötte vår iskalla oförståelse — ty både Hebrang och Žujović var gamla kommunister — teg Tito. Och sedan sade han aldrig något sådant mer. Hos mig intervenerade Tito i mars 1943 för sin hustru Herta som han övergivit: man borde rädda henne ur ustasja-lägre, där hon hölls fången. Men omedelbart efter kriget då hon ensam och övergiven sade något bittert i Belgrad mot Tito, utbrast han: ”Dessa folktyskar!” Ty Hertas föräldrar var österrikare, och den tyska minoriteten hade förklarats fågelfri som ”obotligt” nazistisk. Men inte heller i Hertas fall vann han något gillande, och då teg han och tog sitt förnuft till fånga.

Men på dessa två fall — det första partipolitiskt, det andra privat — ser man hur Tito reagerade på omedelbart farliga företeelser. Även när det inte rörde sig om politik, tillgreps den politiska stämpeln, och bristande överensstämmelse med honom bedömdes som ytterlig och uppenbar fiendskap, trots att det inte lät ”övertygande”. Säkert hade Tito lärt sig detta i Sovjetunionen, men det var också något som han bar inom sig — som låg i hans obehärskade och maktälskande natur.

Märkte eller misstänkte han att någon hade sparat ur, så började Tito i sin krets med att gå fram på omvägar: Vad är det egentligen med honom? Märkvärdiga åsikter! Han glider bort, nu på sista tiden! Har ni märkt något? Ja, mina vänner, detta är ingen tillfällighet.

Med tiden, framför allt efter den fruktansvärda sammanstötningen med Stalin 1948, som vidgade medvetenheten, blev Tito måttfullare. Han förstod att politiska meningsskiljaktigheter är oundvikliga även i en monolitisk rörelse och vänner emellan. Men ändå in i det sista fortsatte han att utpeka motståndare och att lyfta fram kollisioner. Annars hade han inte så grundligt hållit fast vid den monolitiska och absoluta personliga makten.

Titos slughet utvecklades i första hand av nödtvång, var inte hämtad ur hans karaktär. Var och en som kände Tito kunde se hur han förblev uppriktig även då han förställde sig. Det kunde man avläsa i hans ansikte — förställde han sig, blev det plötsligt mjukare och skälvde, medan han log matt, och klockrenheten i hans röst lät ansträngd.

Två gånger föreslog Tito att han skulle avgå — första gången efter nederlaget för partisanerna och upprivningen av deras linjer vid efter den Mžice första (tyska) offensiven. Då gjorde han det helt uppriktigt, i byn Drenovi. Ingen hade påverkat honom då han, mera plågad av an- svaret än av nederlagen, inför politbyråns medlemmar erbjöd sig att träda tillbaka som partisekreterare. Det är så jag erinrar mig det, medan han enligt en annan politbyråmedlem erbjöd sig att avgå som överbefälhavare. Andra gången som han antydde möjligheten att avgå från ämbetet som regeringschef var om jag minns rätt den 1 mars 1948, då relationerna till Sovjetunionen hade försämrats. Detta skedde närmare bestämt vid ett sammanträde med politbyrån, sedan Kardelj och jag avlagt rapport om samtalen i Moskva. För mig och många partivänner var det uppenbart att Tito endast ville utröna hur vi reagerade. I förbigående sagt var alla avgjort emot ett sådant steg; endast Žukević, som också var misstänkt för sovjetiska sympatier, teg menande.

Tito var medveten om att man i politiken också måste vara slug. Hans slughet bestod mindre i svekfullhet än i inblick i fiendens avsikter för att vidta motåtgärder. I spänd ovisshet om den sovjetiska regeringens avsikter mot oss 1948 invecklade sig Tito oavsiktligt i spekulationer och kombinationer. Det var någonstans vid havet, i närheten av Split, fastän jag inte kan komma ihåg varför jag var där, som en utmanad Tito utbrast: ”Amerikanerna är kanske ändå inte tokiga och kommer inte att tillåta att ryssarna i en

sådan situation tar sig fram till Adriatiska havet.” Såvitt jag visste — och så var det nog också — hade Tito inte haft några samtal med amerikanerna när konflikten med Sovjetunionen utbröt. Relationerna med USA var dåliga, till och med spända — nedskjutningen av amerikanska flygplan var inte glömd och anklagelserna att vi stödde inbördeskriget i Grekland blev allt häftigare och mera övertygande. Ändå drog han i sin konflikt med Sovjetunionen in den amerikanska faktorn. Jag anser att det vore ouppriktigt om jag inte tillade: trots min ideologiska ofördragsamhet mot kapitalismen i USA glädde jag mig över detta beslut av Tito.

Under Koreakriget, jag tror det var 1950, inträffade en annan kris: Moskva och alla andra i öst mildrade oväntat kampanjen mot Jugoslavien och skärpte den mot USA och Väst-europa. Under de åren räknade man i kretsen kring Tito med alla möjligheter — även med inträde i Atlantpakten om det kom till ett angrepp österifrån. Kardelj, Ranković och jag var i något ärende hos Tito vid Užička 15, och mot slutet kom samtalet in på de nämnda kampanjerna. Därvid tänkte vi på möjligheten att Sovjetunionen kunde angripa Europa, men lämna oss i fred — som nästa munskbit. Tito vände sig om då han redan var i trappan upp till sitt sovrum, och sade: ”Vet ni, jag har funderat mycket på detta. Nu har jag just kommit på en tanke: om det går därhän, kan vi själva framkalla en sammanstötning.” Den gången använde Tito, vid detta tillfälle eller något annat, ett folkligt ordstäv: ”Politiken är en stor hora ...”

Man anser — till och med bland dem som inte dyrkar honom som en gud — att Tito var en man som arbetade ansträngt och intensivt. Det kan man inte säga. Kardelj var en intensivt arbetande man, om också inte i samma grad som Ranković eller Kidrič. Men det skulle varken vara anständigt eller sant om man skulle säga om Tito att han var lat eller bekväm av sig. I sitt arbete var han samvetsgrann och ordentlig. Han lät aldrig något passera eller glömde aldrig bort något. Särskilt i början ville han vara ”folknära” och fastän han var överlastad med förpliktelser läste han till och med klagobrev och tiggARBREV.

Arbete och liv var i hans fall välorganiserat och ordnat. Han steg upp tidigt och satt redan klockan 8 på morgonen, om inte tidigare, vid sitt bord i arbetsrummet. Folk tog han vanligen emot på förmiddagarna. Lunch och middag åt han alltid vid samma tid, och efter lunchen gick han ut och promenerade i ungefär en timma. Sedan satt han åter vid skrivbordet och såg igenom rapporter och allsköns förslag och projekt. Frammot 23-tiden låg han redan i sin säng och somnade medan han läste, vanligen nyhetsbyrårapporter. Denna rutin och ordning ändrades inte ens under hans resor. Endast under ovanliga omständigheter råkade de i oreda, genom viktiga sammanträden eller biljardspel. I början ville han vara kamratlig, och det förekom att det blev skymning under biljardspelet. Men så småningom släppte han detta, och då intimiteten blev mindre drog sig även de andra tillbaka till familjen och det egna ansvaret.

Ordning och fasta regler höll sig Tito med också när det gällde klädsel och mat. Han var alltid korrekt klädd i de nyaste och modernaste kostymer. Aldrig syntes veck eller fläckar. Även under kriget gav han akt på sin klädsel och sitt yttre, mer än någon annan. Denna modemani och de täta klädombytena bidrog — redan före kriget — till att han gjorde ett intryck av uppkomling. Men det rörde också en personlighet som höll mycket på sig själv.

Måttlighet och ordning i mat och dryck — mera i dryck än i mat — hörde också till hans egenskaper. Tito åt gott, men inte glupskt. Han hade en svaghet för nudlar, för rökt kött, särskilt korv, och kraftiga soppor — vintermaten från hembygden och den torftiga barndomen.

I januari 1941 då han redan köpt bil och skaffat sig en chaufför, en kommunist — åkte jag med honom från Ljubljana till Zagreb. Då vi kom till hans hembygd tog vi in hos hans släktingar: ett gammalt äkta par. Han hade givit dem pengar att föda upp två smågrisar åt

honom med och frågade efter fläsket — korvarna var utmärkta, fast det ännu återstod att röka dem.

Starksprit, drack han sällan och bara så mycket som två glas, i kyla och vid trötthet. Till middag ett eller två små glas vin, utspätt med vatten. Jag har hört sägas att han de sista åren druckit whisky, och det i större kvantiteter. Det tror jag inte på. Jag tror inte att han inte behärskade sig och överskred de kvantiteter som läkarna rekommenderade.

Ordning och renlighet rådde överallt där han uppehöll sig. Det fordrade också prestige och protokollet. Hade han hemfallit åt slentrian eller varit en bohem, skulle detta gått ut över protokoll och prestige.

Även den personal som omgav honom var ordentlig och snygg — husjungfrurna i vitt, uppässarna i smoking; i skogen, vid jakterna, passade personalen upp likadant klädd som i det "Vita slottet". Mellan Tito och hans personal rådde ingen förtrolighet. Förhållandet som rådde gentemot tjänstefolk som deltagit i kriget och varit med från början (till exempel kyparen Bujas) var allvarligt, men också kamratligt — dock utan intimitet, fullt av distans.

Ordning och ordentlighet gjorde det lättare för Tito att tänka - under promenader liksom då han gick igenom papper.

Att tänka efter var en vana och ett behov för Tito. Vanligen tänkte han efter medan han var ute och gick. Framför allt i svåra och spända situationer hade han för vana att vanka av och an med händerna knäppta på ryggen. Därvid uttalade han, mera för sig själv än för de närvarande, förargade eller tvivlande frågor.

Vad var det som Tito tänkte på? Som alla andra människor på det som tryckte honom och på det som just föll honom in. Men mest tänkte Tito enligt min mening på konkreta problem, som han spontant analyserade.

Långvarig eftertanke var det ofrånkomliga förspelet till hans beslut. Eftertanke betydde för Tito ett absolut nödvändigt detaljarbete. Det var lättare att övertyga Tito om något än att få honom att frångå något. Om Tito redan hade fått en bestämd föreställning i sitt huvud, kunde han fås att vackla i sin tro och ge denna en annan inriktning bara med hjälp av fakta som ovedersägligt gav en annan bild av hela problemet än den han dittills gjort sig.

I diskussioner var han intolerant — vid kollektiva möten otrevligare och skarpare än på tu man hand: på tu man hand var han intimare, och därmed var atmosfären också toleranter.

Löpande ärenden avverkade han mycket snabbt: han var mycket konkret och en stor, hårdnackad och avgjord motståndare till frasmakeri.

Hårdheten i hans ståndpunkter och ofördragsamheten i diskussion härrörde otvivelaktigt från hans auktoritära och autokratiska läggning, men också från innehållsrikedom och effektiviteten i hans arbetssätt. Även Ranković utmärkte sig för konkretion, men därtill också för tålamod. Kardelj var tålmodig och grundligare i sina argument, men också mera tom på innehåll och vagare.

Hårdheten och ofördragsamheten besvärade inte Tito. Tvärtom var de inslag i hans stil. Han var elastisk, inte futtig och uppbrusande som ledare. Futtighet och ett uppbrusande sätt förekom hos Tito bara då det gällde hans prestige, ty den var lika viktig för honom som någon statsangelägenhet. Endast sällan kallade Tito någon till sig eller telefonerade. Det inträffade då han kände sig ha gått vilse eller om det var fråga om allvarliga misstag. Mig hände det att han i månader inte ringde upp mig i tjänsten, och jag bad honom heller inte om företräde. Under mellantiden förekom sammanträden hos honom, men vid dessa höjde Tito inte rösten, ty de gällde inga futtigheter! Denna stil gav oss personlig självständighet och uppmuntrade initiativ: funktionärerna kände sig mera som medarbetare än som

tjänstemän. Förnedrande situationer och förolämpningar förekom mest i samband med Titos kungligt autokratiska inställning och hans autokratiska initiativ.

Aldrig kunde jag finna någon förklaring till Titos benägenhet att skapa ett skimmer, en aura, kring sin person — hans fallenhet för att skapa myter om sig själv. Enligt min mening räcker det inte som förklaring att denna ”automytoman” härrörde från Titos längtan efter ryktbarhet och makt. Naturligtvis kunde också Tito själv bara tolka sitt långa liv som någonting ovanligt, och han drevs att finna särskilda skäl till detta. Och detta framhävde hans ovanlighet och skulle om en olycka inträffat ha förstärkt den därigenom vållade känslan av förlust. Ty det som han sade handlade mest om faror och om ett öde som — det kunde man se — varit honom gunstigt.

Att förklara allt detta med törsten efter ryktbarhet räcker inte, som jag redan sagt — ty Titos automytoman var naiv, ibland barnsligt fantastisk. Och endast sällan, mycket sällan, bidrog den till den prestige och makt som han arbetade för med metodisk seghet.

Kanske var det närmast fråga om endast halvt medvetna eller undermedvetna böjelser hos Tito att uppleva och se sin person och sin uppgift som uttryck för högre makters vilja och spel. Ty det rörde sig aldrig om rena uppfinningar, utan alltid förknippades de med något konkret — en sak, en person, sanna tilldragelser. Och alltid gällde det missöden, tillfälligheter, osannolika ting som hänt inom ramen för hans politiska aktivitet som i och för sig var allt annat än tillfällig.

År 1946 blev Tito opererad för bräck av ryska läkare — och ett eller två år efter sin konflikt med Sovjetunionen berättar han naturligtvis att den berusade ryske kirurgen gick lös på hans förband med bara händer. För några år sedan berättade han till och med att den ring han bar hade räddat hans liv. Hur kan en ring rädda ens liv? Så mycket mindre som det inte ens var den räddande ringen han tänkte på. Ty den ringen, som han köpt i Sovjetunionen — även för att vid eventuell penningbrist bli hjälpt ur klämman — föll under den Femte offensiven (operation Svart) av hans avmagrade finger. Och den ring han talade om, som han nu bar — den fick han, på egen önskan, vid sitt besök i Moskva 1945 av den sovjetiska regeringen. Men sedan dess hade Tito aldrig varit i livsfara, och absolut inte i någon sådan fara att en trollring måste till för att hjälpa honom. Till de historier Tito berättade hörde också den att hans hund under den Femte offensiven räddat honom undan tyska bomber. Vilken ballistisk expert, den hunden!

Tito förklarade för några år sedan att han vid återtaget efter de tyska fallskärmsjägarans anfall mot Drvar den 25 maj 1944 redan befunnit sig i tjetniken Rodićs kikarsikte. Hur kunde Tito veta detta? Förmodligen hade han hört att Rodić vid den tiden uppehöll sig i samma trakt. Men hur visste Rodić att detta var fråga just om Tito? Oförklarligt. Alltid dessa tillfälligheter och denna risk, denna fruktansvärda risk ... Och så vidare och så vidare. Titos automytomanier uppfattades av alla utom de mest förblindade hos lakejerna, som fantasier och tankelekar. Men ingalunda av Tito själv. En del av de myter han skapat om sig själv drog han sig ständigt på nytt till minnes och upprepade — de hade grävt in sig djupt i hans medvetande om sig själv och sitt äventyrliga liv.

Tydligare, om än inte fullt tydlig, är Titos iver att vara den förste att meddela en viktig och intressant nyhet: önskan om självhävdelse och att få smycka sig med det hemlighetsfulla. Under sitt statsbesök i Polen våren 1946 fick Tito Rankovićs depesch att Draga Mihajlović gripits, med kommentaren att ännu ingenting borde offentliggöras om detta — på grund av att det fortfarande fanns medhjälpare som gömde sig och för ytterligare åtgärders skull. Jag åtföljde Tito vid detta besök: Rankovićs depesch väckte dubbel glädje — den betydde slutet och galgen för tjetnikväsendet och slutet på den heroiska legenden om Mihajlović som alltifrån krigets början blåsts upp av väst- propagandan. Men Tito kunde inte hålla sig, utan meddelade nyheten under genomskinligt hemlighetsmakeri vid en

presskonferens.

Två dagar före centralkommitténs session den 12 april 1948, där det beslöts om svaret på det brev från den sovjetiska centralkommittén i vilket det jugoslaviska partiet utsattes för ett massivt angrepp, hade jag i en angelägenhet utan betydelse min väg förbi den sovjetiska ambassaden, inte långt från den plats där hotell "Slavija" ligger. Utanför ambassaden stod Žujovićs bil och också hans skäggige chaufför — det var faktiskt honom jag först fick syn på. Jag sade till min chaufför att vända och köra förbi en gång till för att kontrollera min iakttagelse. Žujović var "misstänkt" för sin prosovjetiska orientering, men skuggades ännu inte. Samma dag infann sig Kardelj, Ranković och jag hos Tito i samband med det förestående centralkommittémötet, och jag berättade var och när jag hade sett Žujović. Och vi blev på det klara med vad vi dittills inte velat tro — att Žujović gjorde gemensam sak med sovjetambassadören Lavrentijev.

På centralkommitténs möte, under en häftig tvist framkallad av Žujovićs deklaration till förmån för den sovjetiska centralkommittén och hans kritik mot oss, kunde Tito inte hålla sig utan frågade förebrående och med menande hemlighetsfullhet i röst och min: "Och vad hade du att göra i förrgård hos sovjetambassadören?" — Žujović kunde inte dölja sin överraskning, men han fann sig och svarade: "Vi talade om anskaffning av en bil ..." Och jag inflikade: "En jugoslavisk minister kryper på knäna för den sovjetiske ambassadören för att få en bil!"

Denna brådska hos Tito att överilat avslöja något oanat och hittills hemlighetsfullt — det framstod för mig som en komplicerad variant av Titos automytomani, hans drift att skapa myter om sig själv. Klart framgår detta redan av den politiska avsikten — han ville visa sig allvetande och därmed mäktig.

Var också en religiös känsla förbunden därmed hos Tito? Hade han en sådan känsla, tillhörde det hans hemliga önskningar att få en ärofull plats i historien?

Som kommunist var Tito ateist. Men inte som vilken kommunist som helst. Titos ateism var aldrig militant — den kom inte till uttryck som genomtänkt övertygelse och aldrig i form av stridbar mobilisering. Ateismen var för honom en sida av ideologin. Och när Tito trädde i verksamhet som ateist sträckte han sig aldrig längre än till att reglera förhållandet till kyrkan, ett förhållande där staten förblev den överlägsna eller åtminstone oantastade parten vars ställning inte hotades. Tito trodde inte på någon som helst gud eller religionsstiftare.

Finns det ändå skäl att tala om religiösa känslor hos Tito? För mig råder inget tvivel om den saken om man med detta avser känslan av syndighet, känslan av beroende av politiska nödvändigheter och värderingar, en känsla som ibland gjorde sig starkare gällande och ibland åter nästan dog bort. Och inte bara detta fanns, utan också tvivlande tankar — i stunder av meditation över den mänskliga tragiken. Tito ville inte underskriva några dödsdomar. I den jugoslaviska författningen överfördes denna skyldighet på hans uttryckliga önskan till andra instanser. Filmskådespelerskan Elisabeth Taylor blev entusiastisk för Tito — otvivelaktigt också på grund av vad hon fick höra av honom och hans omgivning, nämligen att han inte underskrev någon dödsdom. Taget efter bokstaven är detta troligen till och med sant. För Tito hade en underskrift, framför allt på en dödsdom, ett slags mystisk rättfärdigande kraft. I alla händelser var det inte han som bar ansvaret.

Det skulle föra för långt att gå in på hans order och avgöranden — det fanns blott alltför många av dem, liksom av händelseförlopp som han var förespråkare för samtidigt som han var fånge i dem och som ledde till dödande och till avrättningar. För Tito var detta en del av politiken — något som måste göras på grund av ett verkligt eller tänkt mål. Men i den mån syftet medgav det ryggade han tillbaka för att vålla någon viss människas död. Jag

tror att han under den mångåriga, ofta vanvettiga kontroversen med mig skyddade även mig. Tito var inte den ende som gjorde det, men den viktigaste — så som i allt. Även Ranković skyddade mig, troligen som tidigare kamrat. Ur pålitliga källor vet jag att man inom ”apparaten”, alltså hemliga polisen, föreslog en ”fysisk” lösning av ”fallet Djilas”. Men Ranković svarade inte på detta förslag och följde det inte. Jag skyddades även av många andra omständigheter: intresset, fruktan för prestigeförluster, och framför allt den förändrade atmosfären till följd av konflikten med Sovjetunionen och kännedomen om Stalins utrensningar. C L Sulzberger i *New York Times* har berättat för mig att Tito hade avslagit hans begäran att få besöka mig i fängelset med orden: ”För sådant (Tito menade: vad Djilas har gjort — M.Dj.) blir man arkebuserad i Sovjetunionen.”

Politiska uppgifter och stundens nödvändigheter sönderslet och undergrävde Titos ”eviga” religiösa känsla. Men omärkligt återställdes den. I Titos ”blå tåg”, med vilket den mångåriga ekonomiministern Kidrićs stoft fördes hem i april 1953, utspann sig ett samtal om döden och förgängligheten: det var det första tillfället då en av ledarna dött i fredstid, och det var ofattbart och skakande, så att man flydde in i metafysiska resonemang för att komma ifrån den tröttande sinnesrörelsen. Jag sade att det inte fanns något annat är föränderlig materia, men Tito avbröt mig: ”Låt oss inte tala om detta nu!” Och med ett både förebrående och skämtsamt leende tillade han: ”Vem kan veta det, vem vet något om detta?”

Fastän Tito var en helgjuten personlighet — skapad av makt och kamp, av kämpande makt — bröt nedärvda, okonventionella och icke-ideologiska erfarenheter fram hos honom. I den mån de är av intresse skall jag nämna några. Om det gamla Österrike sade han flerfaldiga gånger: ”Ett bra, välordnat land.” Om den montenegrinske kungen Nicola sade han, som svar på en anmärkning av mig om Nicolas operettmässiga och despotiska uppträdande under sin senare regeringstid: ”Nej då”, ”vi unga tyckte att han var sympatisk, tapper, patriotisk, en jugoslav ...” Tito trodde att folken i Jugoslavien skulle smälta samman till en enda nation; till min kommentar att det trodde också kung Alexander genmälde han: ”Ja, men på den tiden fanns det inte någon socialism.” Under ett samtal om de krafter som formar historien sade Tito, som svar på ett försök av mig att inom ramen för en icke- vulgär marxistisk lära utpeka idéerna och massorna, folket som den avgörande faktorn: ”Ånej! Ofta beror hela historiens förlopp på en enda person!” — Det var uppenbart att Tito därvid tänkte på sig själv.

Politikern, den politiske ledaren, tolkar doktrinerna på sitt eget sätt — i enlighet med sin uppfattning om sig själv, sin roll.

XI. Lycka och ryktbarhet är två skilda ting

Tito lade an på att hålla sitt privatliv avskilt från sin offentliga verksamhet. Men detta lyckades bara delvis, just på grund av den absoluta makt som han ryckt åt sig: den absoluta makten lägger under sig även den absolute härskarens privatliv. Titos försök att avskilja och skydda sitt privatliv hade sina rötter i hans europeiska, individualistiska arv som leninistiska former och leninistisk ideologi inte kunde göra om intet. Det hade sina rötter även i den allmänt mänskliga strävan efter intimitet och lycka, som just hos en så obändigt aktiv personlighet som Tito kan uppfyllas endast intill en viss gräns.

Var Tito lycklig?

Frågan är felaktigt ställd. Vad är lycka, framför allt för en politiker, för vilken makten är allt, om inte det enda målet? Och, om man vidgar synfältet: kan någon som helst skapande ande, just därför att han skapar eller inbillar sig att han skapar, undgå att lämna efter sig en värld som är som en ödemark, kan han undgå att tillintetgöra allt det han borde älska omkring sig?

Det är ingen tillfällighet att Stalin ödelade sin egen familj — allt, även de sina, underordnade han den vanvettiga kampen för den absoluta makten. Även Tito lärde sig — framför allt just av konflikten med Stalin — att härskare som är absoluta, ”ofelbara” ledare och läromästare, är det endast så länge som makten är deras. Som redan Nadezjda Mandelstam sagt om Stalin: ”Tyrannen är odödlig, så länge han lever.” Tito tröstade sig: här var ett underutvecklat och söndrat land, yttre faror, ett dogmatiskt parti och en odemokratisk apparat som han stödde sig på — om det lyckades honom att leda Jugoslavien till välstånd och oberoende, skulle detta inte då rättfärdiga hans absoluta makt? Efter konflikten med Sovjetunionen legaliserade Tito sin absoluta makt och mildrade den därmed också. Detta svarade mot hans karismatiska uppgift som framgick omedelbart ur folkets lidanden och dess uppror, ur hans böjelse för originalitet, hans svärmeri för kunglig glans. Titos makt låg närmare den västerländska absolutismen än despotismen i öst.

Som jag redan framhållit ointetgjorde Tito inte de olika strömningarna hos de många folken i Jugoslavien, utan han dämde upp dem och sammanband dem, framför allt då de ideologiska och sociala. Inte heller ödelade han sin egen familj. Tvärtom, släktskapen betalade sig för hans bröder. Men hans oemotståndliga trängtan efter det absoluta, beroendet av den revolutionära rörelsen och den absoluta maktens plikter tillät honom inte heller att vårda sig om familjeförhållanden och tidigt slå sig till ro i högsta lycksalighet.

Tito var gift fyra gånger — med den första och den sista av hustrurna legalt, men levde i utomäktenskaplig gemenskap med den andra och tredje. Var och en av de fyra hustrurna spelade en betydande, men inbördes olikartad roll i hans liv. Men ingen av dem — vad den första beträffar är jag säker på saken trots att mycket litet är känt om henne — hade något väsentligt inflytande på hans personlighet, och absolut inte något på hans beslut.

Som redan nämnts fann han sin första fru i Sibirien, i rysk krigsfångenskap som österrikisk-ungerskt underbefäl 1917 eller 1918. Pelagija Bjelousova var enligt allt man fått höra sexton år gammal den gången, omkring tio år yngre än Josip Broz. Hon var vacker — mycket vacker, sägs det. Det var inte någon tillfällighet att alla Titos fruar var vackra, och alltid yngre än han själv.

Då han i september 1920 återvände från Sovjetunionen, var hans unga och vackra ryska med honom. Även hon var kommunist, fastän ingenting har publicerats om hennes aktiviteter i Jugoslavien. De fick tre barn — endast sonen Žarko överlevde — men man vet ingenting om förhållandet mellan makarna. Inte heller detta är någon tillfällighet, ty för Tito blev senare blotta omnämmandet av denna förbindelse så obehagligt och smärtsamt att han ville utplåna den ur sitt liv och sitt minne. Av biografierna över Tito kan man sluta sig till att de tidvis bodde på var sitt håll. Men det kan också ha berott på illegalt partiarbete eller tillfälliga arbetsuppgifter.

Hur det än förhåller sig med den saken kom det till skilsmässa, efter Titos arrestering 1928. Bjelousova återvände då med sin son till Sovjetunionen — det gjorde också andra, när familjeöverhuvudet häktades. Medan mannen satt i fängelse, gifte hon om sig, och sonen placerade hon på ett barnhem. Delvis på grund av sin oroliga läggning, delvis väl också på grund av de sovjetiska ”pedagogiska idéerna” vände pojken skolan ryggen och började driva omkring. Då Tito efter sin frigivning ur fängelset kom till Moskva, antagligen i januari 1934, blev han tvungen att också ta hand om sonen. Partiförpliktelserna tillät honom inte att ägna den övergivne pojken så mycket tid som behövdes, och redan i mitten av 1936 for han på partiets uppdrag till Paris och Jugoslavien.

Träffade Tito Pelagija i Moskva? I så fall ledde detta inte till något nytt närmande mellan dem.

Utrensningarna skonade inte heller henne — först efter Stalins död skulle hon åter bli

frigiven ur lägret. Tito var den som kände Pelagija bäst, Tito visste vilken ”fiende” hon var, men han ”fann sig” så mycket mera beslutsamt och oförbehållsamt i hennes ”skuld” och hennes lidanden, som hennes otrohet medan han satt i fängelse, för revolutionärt arbete, hade inneburit en svår kränkning av hans manliga stolthet. Och att hon övergav sin son ”rättfärdigade” hans harm och bekymmer ... Aldrig nämnde Tito denna sin hustru. Redan vid ett tillfälle före kriget gjorde Kardelj mig uppmärksam på att jag borde låta bli att fråga honom om henne, därför att detta var smärtsamt och obehagligt för honom. Men i gengäld talade Tito om sin son arko med ömsint och, under kriget till och med överdriven stolthet — då han fick veta att pojken vid försvaret av Moskva hade mist ena armen ... Jag hade tillfälle att tala med en prosovetisk emigrant, som hade bott i Moskva och träffat Titos tidigare fru efter hennes frigivning ur lägret. Han berättade att Tito inte träffade henne vid sina besök i Moskva, och hon hade endast en önskan, att få träffa sonen och sonsonen. Ingen, intet förhållande kan motstå lidelser och revolutioner ens när dessa inte hänger samman.

Titos andra hustru var Herta Haas, en studentska från Maribor. Tito blev bekant med henne under sitt illegala arbete våren 1937.

Herta hade mjuka former, varma, ljusa och bruna färger, och hon utstrålade även inre värme. Partifunktionärer i Slovenien, som kände henne bättre, betraktade henne som ”småborgerlig”, förmodligen på grund av hennes bristande smak för partikollektivet, hennes pedantiska sätt att klä sig och hennes vårdade uttryckssätt. Men hon var en medveten kvinna, intimt knuten till partiet. Efter kriget gifte hon sig, födde två barn och bor idag i Belgrad. För fem—sex år sedan träffade jag henne en gång, och min fru träffar henne då och då. Vi hälsade hjärtligt på varandra. När hon talade om Tito, glömde hon aldrig att han var far till hennes son. Trots undertryckt missbelåtenhet med honom sade hon inte ett ont ord om honom; Hon var återhållsam i allt. Men jag har hört att hon tackade nej till en orden som det var meningen att tilldela henne, med anledning av hennes sextioårsdag eller vid något annat jubileum. Det var en ovanlig och trotsig åtbörd.

Herta och Tito skildes åt på våren 1941. Hon hämtade sig vid den tiden efter nedkomsten och skötte sin son Aleksandar-Miša — då studentskan Davorjanka Paunović skickades till Žagreb för att delta i en illegal radiotelegrafistkurs. Hon blev känd från kriget som ”Ždenka” — antagligen var Tito den som föreslog henne detta typiskt kroatiska namn som pseudonym. Davorjanka hade en vän i Belgrad, en kommunistisk student som senare blev en framstående funktionär i kriget och inom partiet. Den radiotelegrafiska kursen hölls i Žagreb, naturligtvis i en underjordisk bostadslägenhet, och dit kom också Tito. Där lärde de känna varandra närmare. Då Tito och politbyrån återvände till Belgrad efter ockupationen av Jugoslavien, var Ždenka och han redan oskiljaktiga. De tillbragte hela kriget tillsammans. Ždenka skötte också sekreteraruppgifter åt Tito, fast hon inte var särskilt metodisk och noggrann. Hon var alltför nervös och benägen att råka i panik, hon var inte ens modig.

Hon var påfallande vacker — hennes oroliga ansiktsuttryck och rörelser underströk ytterligare hennes skönhet. Smärt, med harmoniska lemmar och former, olivbrun hy och stora tänder, med ögon som sköt blixtar och som på ett märkvärdigt sätt stötte i grönt, påminde hon om rumänska skönheter. Eftersom hon var från ett minoritets- område, med rumänsk befolkning är det möjligt att det i hennes familj förekommit en blodblandning med detta urgamla, förslaviska folk.

Då Tito på våren 1941 visade sig i Belgrad med Ždenka, rådde puritanism i partiet, särskilt i Belgrad. Man kunde byta partner, men medan förhållandet varade måste man förbli trogen och fick inte utan vidare inlåta sig på irreguljära intima förbindelser. Puritanismen var reaktionen mot de tidigare generationernas ”fria kärlek”. Men den uppstod och

motiverades med befestandet av broderligheten och enigheten inom partiet. Puritanismen ledde också till absurda, vanvettiga intermezzon: en partikamrat tog sitt liv, andra fick partibestrafningar, några åter fann utvägen att närma sig ”kvinnor ur bourgeoisin” eller ”småborgerligheten”. De kvinnliga partikamraterna fick noga akta sig för sådant.

Tito kände till allt detta och var inte ens emot det, fastän han i motsats till Ranković och mig inte var någon förespråkare för puritanismen. Om hans förhållande till Ždenka hölls det tyst. Först under kriget, 1942, fick jag klart för mig hurdan deras förhållande var. I detta låg något som avvek från partinormerna. Herta var hans erkända hustru, som han helt nyss fått en son med. Ingen bestred Titos rätt att ta en annan, men man måste få reda på vad som i så fall skulle hända med Herta. Men alla höll tyst, åtminstone offentligen. Även Tito. Tills kriget och livet löste även detta. Om man hos Herta kunde upptäcka vilken vikt hon tillmätte sin ställning som generalsekreterarens fru mera genom hennes omsorg om Tito än hennes uppträdande mot andra, så var Ždenkas förhållande till Tito en förtvivlad kamp om prestige, i oavlätlig skräck att bli trängd åt sidan. Och detta mitt under ett krig, ett gerillakrig, i skogar, bondgårdar och hyddor, ofta utan bröd, för det mesta till och med under umbäranden och dödsångest! Men hellre gör man helvetet hett för sig än kämpar mot lidelser och ambitioner. Ždenka fann till och med under krigsförhållandena anledning till tvister, bråk och förolämpningar mot dem som omgav henne, Tito inbegripen. Och det när man minst anade det — om man räckte henne något på ett fumlighets sätt, om man snuddade vid henne med armbågen när man gick förbi, om någon gick framför henne eller om man inte vid besök hos Tito först av allt frågade om han sov, om köttet var för mycket kokt eller för litet stekt, om rök slog emot henne. Ingen tyckte om henne, ingen kom att älska henne därför att hon alltid drog sig ur sådant i rättan tid. Vi trodde att även Tito hade fått nog, men förställde sig därför att han inte ville bryta förbindelsen igen med tanke på sitt anseende inom partiet — för att inte ”puritanerna” skulle kunna förebrå honom att han bytte kvinnor för ofta. Vi hoppades att han åter skulle knyta an till Herta, fastän inte heller detta gick ihop med de puritanska spelreglerna, sedan han nu en gång hade bestämt sig för Ždenka.

Men vi skulle få orätt.

Med möda blev Herta — med hjälp av tyskarna inom ramen för en fångutväxling — befriad ur ett ustasja-läger. Skakad av misshandel och väntan på avrättning, men också av glädje och hopp efter befrielsen, fördes Herta våren 1943 av mig från Sarajevo till högsta staben, som låg i en skog. På vägen nämnde jag ingenting om Ždenka, och det verkade som om hon inte heller visste något om saken. Ett kallt regn föll. Hertas glädje och hopp bröt samman denna dag. I ett samtal med henne klargjorde Tito att Ždenka nu var hans ledsagarinna. Tito älskade Ždenka och följde de normer som vid den tiden gällde inom partiet. Jag minns hur Herta grät ljudlöst mot min axel: ”Vad är nu detta, kamrat Djido?” Hon bar skilsmässan med värdighet och tålmod. Så genomgick hon också de svåra krigshändelserna — genom den Femte offensiven (Operation Svart) — i högsta staben för att, sommaren 1943, än en gång tillsammans med mig bege sig från Bosnien till Slovenien.

Ždenka visade sig mot slutet av kriget ha blivit drabbad av tuberkulos — denna sjukdom som låg och pyrde i henne förklarar i varje fall delvis hennes plötsliga raseriutbrott, ångestfall och andra märkvärdigheter. Mot slutet av kriget sändes hon för att söka bot till Sovjetunionen. När hon återvänt därifrån och flyttat in i Titos Vita slott var det endast sällan hon var synlig — och då med ett plågat småleende, som ville hon urskulda sig.

Ždenka dog 1946. På sin egen önskan blev hon begravd i Vita slottets trädgård — för att förbli i Titos närhet. På Tito märktes det hur betryckt han var. Då jag frågade Ranković hur det var fatt med den gamle — så kallades Tito av Lola Ribar och mig redan 1937 — upplyste Ranković mig om skälet, och det var på det sättet jag fick veta att Ždenka hade

dött. Ingen enda ledande partimedlem var med vid hennes begravning, inte så mycket för att hon var mera hatad än hon förtjänade, utan därför att Tito inte underrättade någon om hennes död. Inte många minnen finns kvar av henne — ingen nämner henne. Det är som om hon aldrig varit Titos kamrat och sekreterare under kriget. Titos levnadstecknare kringgår henne, och man undviker till och med krigsfotografier där hon syns. En gata i hennes hemstad Požarevac bär Davorjankas namn — men säkert på initiativ av de lokala myndighetspersonerna och inte på initiativ av Tito.

Tito hämtade sig snabbt från detta slag.

Man lade märke till hans böjelse för Žinka Kunc, en sångerska vid Metropolitan-operan i New York, som efter krigets slut återvänt till Jugoslavien. Hon uppträdde sparsamt vid konserter, vanligen för välgörande ändamål. Berömd som hon var både hos oss och ute i världen, med drottninglik hållning och en strålande, rikt pyntad skönhet, övade hon dragningskraft på Tito i hans kungliga utveckling inte mindre, men heller inte mer, genom sin ryktbarhet än genom den oöverträffade klarheten i sin sångkonst. Men hos Žinka Kunc märkte man ingen böjelse för Tito, i varje fall inte mer än man som dam av värld ägnar en man med ett stort namn när han gör en sin kur. Dessutom hade hon just gift om sig — med den jugoslaviske generalen Ilie, en revolutionär med fin intelligens och nonkonformistisk läggning, höljd med ära från spanska inbördeskriget och den franska motståndsrörelsen. Inte ens om hon hade velat skulle hon så snabbt kunnat etablera ett nytt förhållande, och även för Titos anseende var det illa att ta ifrån en av sina generaler hans fru. Och detta trots att han inte brydde sig om föraktet och ofördragsamheten hos partisanmatronorna och de kvinnliga stöttruppskämparna mot ”utomstående” och alldeles särskilt mot sångerskor och skådespelerskor.

En ny kvinna, en ny kärlek kunde finnas endast i Titos omgivning, redan därför att Titos rörelser och rörlighet inskränktes genom gardesförbanden och hemliga polisens ständiga vakthållning — en vakthållning som inte endast skyddade hans liv och bistod honom i de mest upphöjda uppgifter, utan också underströk hans hjälteroll och stärkte partimoralen.

Den nya kvinnan blev Jovanka Budisavljević. Hon hade anförtratts uppgiften att stå för hans hus och hushåll, dra försorg om de otaliga detaljer och behov som uppstod oförutsett, alltså sådant som livet kräver även under vida enklare och blygsammare förhållanden än Titos.

Jovanka uppehöll sig varje dag, för det mesta också utan bestämd arbetstid, i Titos omedelbara närhet. Hon tillhörde därmed pliktskyldigast Titos intimaste livvakt, hans personliga svit.

Sannolikt uppstod närmare kontakt mellan Tito och Jovanka redan 1946. Till dess, före Tito, hade Jovanka inte haft någon älskare. Jovanka var då 23 år gammal — född 1923 — och Tito var 55.

Hon märktes både på grund av sitt utseende och sin hållning och på grund av sin ständiga närvaro, var Tito än var och vart han än reste. Denna gång var jag skarpsinnigare än i Ždenkas fall. Jag märkte att det ”var något” mellan Tito och Jovanka. Men jag låtsades som om jag inte var säker på min sak, och Koća Popović styrkte mig i detta: ”Varför inte ... det är ju alldeles naturligt.”

Jovanka var påfallande vacker: en sund, klassisk serbisk skönhet med svart hår och vit hy, utan koketteri, men inte utan kvinnlighet. Det var en undertryckt kvinnlighet, sådan som man finner hos nunnor eller hos bondhustrur som har brutit med man och barn. I den officersuniform hon alltid bar när hon var i tjänst, såg hon större ut än hon var — i verkligheten var hon av medellängd. På den tiden var hon också smärt — mycket smärt innanför skärpet till sin åtsittande uniform. Redan då frapperades man av hennes rika, silkeslena hår

under ”Titomössan” — jag har aldrig sett ett så yppigt och vackert hårsvall. Och i ett solbrynt, mjukt format ansikte de stora, svarta ögonen, som lyste av tålamod, aktning och tillgivenhet.

Jovanka hade avdelats till tjänstgöring hos Tito från ett militärförband, den 6:e divisionen. Hon tillhörde en ansedd serbisk bondefamilj och hade gått ut grundskolan, vilket var avgjort mer än det normala för barn, och alldeles särskilt för flickor, från det avlägsna och fattiga Lika- området. Dessutom hade hon varit hjälpreda åt någon kvinnlig anförvant i skötseln av ett pensionat, så att hon i viss mån var kvalificerad för tjänstgöring i Titos hushåll. Men hennes främsta merit var hennes oklanderliga uppträdande som soldat och hennes obetingade lojalitet mot partiet och befälet. Med ouppklarat förflutet och utan allsidig prövning kunde ingen få göra tjänst hos Tito eller andra höga funktionärer. Ändå dök det upp misstänksamma och infernaliska antydningar att det inte var någon slump att den statliga säkerhetstjänsten valt ut Jovanka och avsett henne för tjänst hos Tito: här hade man letat fram en anständig, politiskt undersökt och till på köpet också vacker flicka och placerat henne hos honom — nu fick naturen ta ut sin rätt! Även jag pikade en gång Ranković och sade att det var hans UDBA som sett till att Jovanka placerats vid Titos sida. Han sade mot mig — men skälmaktigt, utan något eftertryck.

Men det var ett plågsamt, förödande förhållande — framför allt för Jovanka. Utanför Titos svit och sina plikter visade hon sig aldrig. Ofta såg jag, då vi var på sammanträde hos Tito, hur hon i timal tjänstgjorde hos Titos svit i ett förrum — tills han reste sig för att vila ut. Under sådana omständigheter var avundsjuka och misstro mot henne oundvikliga från personalens sida. Man hittade hundratals sätt att förklara hennes närhet till Tito och inget av dem hedrande för henne: karriärism, inställsamhet, kvinnlig bakslughet, missbruk av Titos ensamhet, egennytta ... Det förekom att partivännerna i säkerhetstjänsten — av elakhet och misstro — tvang henne att först avsmaka den mat som hon i husmoderlig och kärleksfull ömhet hade lagat åt Tito.

Och detta förhållande varade i årtal — sex långa år fyllda av blygsel, avund och småaktighet. Men den unga flickan bar detta med tålamod — av kärlek och pliktkänsla. Tito var för henne partiets och krigets gud, som alla var skyldiga att offra allt för. Men hon var också en kvinna som kände Tito som man och som blev alltmer förälskad i honom. Det är sant att hon uthärdade hela denna tid med stillatigande, aldrig påträngande tålamod, utan att bli elak, utan ett ord i onödan, utan att någonsin höja rösten. Hon var beredd att förtäras och förbrännas utan att bli erkänd, i närheten av den gud som hon liksom så många andra drömde om och som hon kunde tillhöra endast om han valde ut henne.

Varför höll Tito så länge fast vid att detta förhållande skulle fortsätta i sådan form? Därför att Jovanka, en obildad bondflicka, inte var representativ nog för honom? Eller därför att han efter tre strandade äktenskap inte längre hade något hopp om äktenskaplig lycka? Eller ville han förbli fri, inte binda sig vid en enda kvinna? Jovanka underkastade sig öppet och lydigt hans önskningar och avsikter ... Döljer sig inte redan i denna upptakt till deras förhållande tragiken i Jovankas öde och Titos skilsmässa från henne — oförklarad, oförklarlig i hans 85:e levnadsår?

Vändningen, populariseringen av deras förhållande kom helt oförutsett.

I slutet av mars eller början av april 1951 drabbades Tito av ett svårt gallstensanfall. Till hans villa strömmade läkare och höga ämbetsmän. Tito hade redan tidigare haft gallstensanfall — han måste ge akt på sin diet och avstå från det rökta kött han tyckte så mycket om. Denna gång konstaterade läkarna att bukspottkörteln var angripen och att detta kunde leda till döden. Från Ljubljana kom kirurgen Lavrić med flyg, och villans matsal inrättades provisoriskt som operationssal. Man började ta blodprov på Tito varje timma för att undersöka hur det stod till med hans lever.

Ranković och jag kom in i Titos sovrum. Där befann sig också Kardelj någonstans. Tito vred sig i krampanfall i sängen. Vi frågade något onödigt och meningslöst — som man brukar i sådana situationer. Han svarade oss vresigt i sin smärta: ”Fråga mig inte om någonting! Det är förskräckligt! Låt mig vara i fred!”

I trappan träffade jag Jovanka — ingen hade i detta läge tänkt på henne eller märkt henne. Hon svalde sina snyftningar och utropade: ”Hur går det, kamrat Djido?”

Det var första gången som Jovanka vände sig till en medlem av politbyrån. Dessförinnan och även efteråt — så länge jag tillhörde ledningen — vad som hände senare vet jag inte — uppträdde hon gentemot partikamrater i ledningen med största aktning och tillbakadragenhet. Vi hade redan blivit informerade av läkaren, och jag uppmuntrade Jovanka. Längre fram samma dag, efter ett samtal med doktor Lavrić, förklarade jag självsäkert för Jovanka — ty doktorn hade uttryckt sig självsäkert — att fallet var under kontroll. Om tillståndet försämrades skulle man genast inleda operationen. Operation, fortsatte jag, blir det då under alla omständigheter, man kan inte riskera något nytt sådant anfall. Nu väntar man tills anfallet ger med sig och kommer sedan att operera honom i lugn och ro.

Så blev det också. Tito opererades den 19 april 1951 i Bled i sitt sanatorium, som tyskarna byggt för sina sårade och som Tito efter kriget tagit i besittning.

Jovankas omvårdnad om Tito under sjukdomen var så sorgfällig och personlig att förhållandet mellan de båda — som redan förut frapperat folk i Titos närhet — kom att framstå ohöjlt och naturligt. Kvällen före Titos operation satt vi efter kvällsvarden tillsammans i salongen, läkarna och nästan hela politbyrån. Där satt också Tito, försjunken i tankar inför operationen, i en varm, opolitisk atmosfär. Även Jovanka var där, på en gång stolt och skamsen, för första gången upphöjd över sin förljugna och onaturliga roll som ledsagarinna. Vi kom in på frågan om stora män och deras privatliv, och dr Lavrić tog till orda, antagligen med syftning på förhållandet mellan Tito och Jovanka. Stora mäns privatliv har över huvud taget ingen betydelse för bedömningen av deras historiska roll, hävdade han. Jag sade att dr Lavrić nog inte hade helt rätt, men varken jag eller någon av de andra motsade honom. På Tito och Jovanka och på deras förhållande verkade kommentaren lugnande och uppmuntrande.

Följande dag blev Tito opererad — framgångsrikt, även utan sovjetiska läkare. Omvårdnaden kom på Jovankas lott — tillsammans med kristliga systrar utan vilka dr Lavrić, så kommunist han än själv var, inte ville operera den kommunistiske ledaren.

I början av 1952 gifte sig Tito helt officiellt med Jovanka. Vid detta tillfälle sade jag till Tito: ”Det är mycket förnuftigt att du har gift dig med henne.” Han svarade: ”Ja visst! Och du skall veta — hon är en av de våra.” I juni samma år gifte även jag mig, med Štefica. Och Tito frågade mig: ”Varifrån har du hämtat denna partikamrat?” Jag svarade skrattande: ”Från Žagorje — du skall veta att jag har sett till att hon kommer från dina trakter.” Tito skrattade: ”Din rackare, det kan jag tänka mig ...”

Jovanka framträdde för första gången offentligt med anledning av den brittiske utrikesministern Edens besök. Hon var ängslig och darrade som en debutant i en rysk roman på bal. Franske ambassadörens fru sade mig vid en mottagning: ”Hos er kommer ju smekmånaderna slag i slag ...”

Dessa detaljer skulle inte ha någon betydelse, om de inte — efter 1948 — avslöjat en ändring inte endast i den jugoslaviska ledningens politiska, utan också i dess privata liv och i dess förhållande till västmakternas representanter. Jag är inte säker på att Tito skulle ha gift sig med Jovanka om man inte kommit ifrån de leninska dogmerna och om inte våra personligheter och vårt privatliv blivit friare, partilösare.

Vid den tiden kom Jovanka och Štefica varandra närmare och blev kamrater. Utan det kamratskapet skulle också denna berättelse om Jovanka blivit torftigare.

För den breda allmänheten — som kände henne från TV, från parader och högtidligheter, i päls och pynt — förblev Jovanka en främling. Man känner henne från protokollet — alltid med påsatt leende och pliktskyldigast så präktigt och exklusivt klädd som ingen jugoslavisk kvinna ens kunde drömma om. Denna Jovanka hade i allt något alltför starkt, något överbetonat i sitt framträdande — för mycket leenden, för mycket smycken, för mycket självbelåtenhet i sin min, för mycket... En Jovanka som svarade mot Titos föreställningar om personlig prestige, Titos form av makt. Jovanka fogade sig i detta — som tillgiven maka blev hon själv bländad av glansen och övertygad om att det måste vara just på det viset. En sådan Jovanka hatades av världen, särskilt av kvinnorna,

Av metallarbetaren Josip Broz blev ganska snart granseigneuren Tito, som älskade monarkiska nöjen. Bilden visar honom på storviltjakt i Etiopien. och man skvallrade om henne — trots att man kunde åka i fängelse på ett eller två år för att ha återberättat anekdoter om henne. Världen avundades henne och visade henne sin missbelåtenhet med allt det som man inte ville säga direkt till Tito. I sin tillgivenhet och konstlöshet erbjöd hon tillräckliga yttre angreppspunkter för detta.

Och hon var varken dum eller dålig, utan hade ett långsamt arbetande, osmidigt men pålitligt sunt förnuft. Hon gick genom gymnasiet — med verkliga kunskaper och inte på grund av ängsligt ”medhåll” från lärarens sida. Endast offentligt fanns det något onaturligt, ospontant i hennes uppträdande. Förmodligen led hon i hemlighet mera av tanken på hur hon skulle ta sig ut och vad man skulle säga om henne, än av sitt bondska förflutna. Att vara född i det arbetande folket är en ideologisk fördel, om också sedan länge endast av formell natur.

Så länge jag var ämbetsman blandade sig Jovanka inte i diskussioner, för att inte alls tala om beslut. Jovankas sektor var hemmet och hennes make Josip: tack vare henne rådde ordning och samvetsgrannhet kring Tito. Och Tito förstod att även i andras närvaro uppträda barskt och cyniskt mot henne.

Jovanka led, tyst och skamsen.

Titos söner tyckte inte om henne, fastän hon inte hade något otalt med dem. Men de stod inte heller i något gott förhållande till Tito. Den äldre, Žarko, förde sitt eget vilda liv, och unge Miža kände sig förorättad. Jovanka vårdade sig om två yngre systrar, hjälpte dem att få utbildning och finna sin väg ut i livet, men fast hon hade möjligheter hjälpte hon dem inte till särskilda förmåner.

Hon ville ha barn. Men det var Tito inte med om — han fann att han inte hade någon framgång med barn och ville kanske inte heller ta på sig dem som börda. Jovanka brann ut vid Titos sida och slocknade. På höjder som hon inte nått av egen kraft och inte heller var förberedd för blev Jovanka lätt bortkollrad av makt och härlighet. Hon utsträckte sin bekantskapskrets till artister och tidningsmän och framkastade uppslag till filmer, i varje fall om Tito, men också om sig själv och dem båda tillsammans — det har jag läst mig till eller hört i TV.

Men jag tror inte att hon gav sig in på någon politisk aktion som han inte visste om. Det har jag som kände Jovanka förgäves sökt övertyga utländska journalister om, då det var fråga om att förklara Titos skilsmässa från henne. Journalisterna trodde på rykten som inte ville ta slut: att Jovanka samarbetat med ”serbiska” officerare och generaler, att hon haft sovjetsympatier, att hon blandat sig i politiken, att ämbetsmän blivit till- och avsatta på hennes tillskyndan, att hon var missnöjd med efterblivenheten i sin torftiga och förstörda hembygd, Lika-regionen. Man kunde också få höra att ”det serbiska blodet vaknat hos

henne”.

Enligt min åsikt vaknade hos Jovanka också den sårade, förkvävda offrade personligheten. Troligen på grund av något banalt ”mänskligt” skäl — på grund av den meningslösa uppoffringen av hennes ungdom och hennes liv, på grund av sveket mot hennes ideologiska tro, på grund av att hennes illusioner krossades och hennes gud stod avklädd, väcktes hos henne den förträngda, förkvävda självhävdelsen och värdigheten. Mot sin vilja hamnade Jovanka bland de utstötta och olyckliga, och därmed började också medkänslan med henne vakna — hos alla utom den kamarilla som glädde sig åt hennes försvinnande. Under sina sista år undvek Tito på ett påfallande sätt Belgrad och framför allt Užička ulica — för att, som det sades, slippa möta Jovanka.

Var hon finns, vad hon gör, hur hon lever — det är en hemlighet som vid feodala hov. Vid sjukbädden visade sig sönerna, som man annars sällan såg och som inte hade minsta del i hans arbete och i hans liv.

Vid själva krönet, i dödens stund, var Tito ensammare än någonsin.

Žarko och Miša — Žarko, över vars omåttlighet Tito beklagade sig och förargade sig, liknade honom till det yttre och i sitt kynne, tills han slutligen fann mening och lugn i plikter som familjefar; Mia levde tillbakadragen i sitt arbete och sin egen miljö. Žarko och Miša — de var i alla fall kött av Titos eget kött.

Historier om att mot slutet även Jovanka kommit till Titos dödsläger kan inte på något sätt bekräftas.

Tito dör bland maskiner, bland ämbetsmän, obekanta, sådana som trängt sig fram, och ledare som han själv skapat — de mest berömda krigs- och partiledarna är redan döda, fördrivna eller lever i onåd. I onåd utan citationstecken, precis som det går till vid envåldshärskares hov. Visste han, märkte han åtminstone, i sin ovisshet och ensamhet, att allt det han betraktade som sitt verk, är hotat? Kanske tröstade han sig: ”Något av detta verk kommer att bestå — Jugoslavien, och just nu går stafetten till min födelsedag — detta verk, det är också min lycka ... ”

Och är det inte just häri det svåra felet ligger, i likhetstecknet mellan sig själv och verket, mellan idealen och makten — det svåra felet både i den personliga lyckan och i verket?

XII. Varje gudom har sin ”demon” — varje dogm sin kättare

”Du har blivit en annan människa”, sade Tito till mig sista gången vi träffades, i närvaro även av Kardelj och Ranković. Det var i början av januari 1954 i Vita slottet. Om mötet med Tito hade jag anhängit skriftligen, delvis under inflytande av min omgivning, delvis av sentimentalitet och politisk spekulation (i vilken jag inte visade mig skicklig och fram-synt). Den sammankomst som Tito kallade mig till var inte den jag bett om i mitt brev, utan förordet till den dom som ett par dagar senare avkunnades vid centralkommitténs 3:e plenarmöte. Beslutet att jag skulle nedlägga min funktion som president i den federala skupsjtinan, beledsagades av indirekta men tydliga maningar att böja mig för ”det som måste följa”, och så vidare ...

”Du har blivit en annan människa.” De orden har inpräglat sig hos mig för alltid, och ändå är jag i denna dag inte helt säker på deras mening. Tito uttalade dem, om jag minns rätt, efter ett inpass av Ranković: ”Jag var inte för att partiets namn skulle ändras till Kommunisternas förbund.” ”Men det fann jag i.” Eller ett hatfullt konstaterade av Kardelj om att jag sjunkit ner i revisionism, och det i den värsta sorten av alla, den bernsteinska. Meningen med den anmärkning av Tito jag citerat är enligt min tro denna:

Om jag har fått något i huvudet, är jag inte lätt att rubba, vilket betyder att jag inte förstår eller förmår anpassa och underkasta mig . . . Men vad dessa ord av Tito än avsåg, så var det hos honom man fick söka källan och förklaringen till mina meningsskiljaktigheter och konflikter med honom. Hans personlighet och min var så olika, att endast den gemensamma ideologi vi tillhörde kunde hålla oss samman.

Det är känt, och jag har skrivit tillräckligt om det i mina memoarer, att det i alla tider kom till friktioner mellan mig och Tito, men aldrig i viktiga politiska frågor — mest friktioner på emotionell grundval, i frågor om stil. Tills jag störtades från makten skrev jag mer än någon annan om Tito — så när som på Vladimir Dedijer, som författat en diger Tito-biografi. Vid det nämnda mötet anförde jag detta mot Tito — av sentimentalitet, av önskan att mildra konflikten, men också för att understryka att jag inte kunde ta tillbaka allt. Jag skrev om Tito i den dåtida ”personkultens” stil, men också enligt min övertygelse. De senaste åren, efter kollisionen med Sovjetunionen, talade jag i mina artiklar om Tito till en del om demokratisk anda och demokratiska initiativ, vilket mera var sådant som jag hoppades på än som jag innerst inne var övertygad om. Hopp och övertygelse flöt samman, suddade ömsesidigt ut varandras klara konturer och upphävde varandra.

Vid friktioner med Tito spelade olikheten i stil vid problemställningar och lösningar större roll än deras karaktär. Liksom Tito är även jag obevekligt ”absolutistiskt” förknippad med det jag betraktar som mitt eget — det som är mitt i det gemensamma verket . . . Vid det sista mötet sade jag till Tito: ”Jag förstår dig. Du har skapat något och bevakar det. Även jag har — just börjat — och . . . de där båda (Kardelj och Popović — M Dj) förstår jag inte!” Tito tittade förstående på mig — men bara ett ögonblick, sedan återupptog han strax den redan fastställda, redan inledda uppgörelsen med mig.

Stridigheterna mellan Tito och mig efterlämnade inga spår, eftersom de inte var politiska. Jag uppskattade och höll av Tito mer och mer från år till år. Jag kan inte erinra mig någon som helst illojalitet mot honom, inte den minsta. Om jag någon gång tänkte en ond tanke, förkvävde jag den och avvisade den som otillbörlig och som stridande mot det samvetsgranna lösandet av uppgifterna. Inte heller hos honom upptäckte jag någonsin hat eller godtycke mot mig — tills vi skildes åt politiskt och kom i konflikt med varandra. Den sista, politiska och verkligen enda politiska tvisten, hade varken hos honom eller mig några personliga skäl, om man inte vill göra åtskillnad mellan tolkningen av olika idéer och mentaliteten hos dem som hyser dem.

Sina rötter hade uppgörelsen, som jag redan sagt, i det personliga, i stilen. Idéerna och verken var i Titos personlighet oskiljbara från hans personliga ambitioner och yttre anseende. Även min personlighet ser, i den mån den kan det, sina ambitioner i idéerna och verket, medan jag är likgiltig för den yttre prestige, även om den inte besvärar mig ... Så länge jag var övertygad om att Titos aktiviteter stärkte idén och verket, kunde hans autokratiska och egensinniga stil inte leda till konflikt. Visserligen var jag ibland inte ense med denna stil, grälade och opponerade mig — men jag gjorde ”vad man sade åt mig” och tog själv initiativ beträffande partiets politik.

Splittringen oss emellan började i själva verket med segern, med makten. En suddig, dimmig början fanns i medvetandet, detta var inte vad vi hade tänkt oss ändå var det början på framtiden. Därtill kom det tillfredsställande missnöjet med mig själv — med min längtan, mitt arbete och mina åsikter.

Om inte det stalinska ovädet hade förändrat tillvaron och kommit det nakna våldet och makten att framtvunga underkastelse att framträda klart bakom idéernas smink, så skulle detta dimmiga missnöje försvagats och förflyktigats. Antagligen hade jag ägnat mig åt litteraturen och tagit tillvaron sådan den nu var.

Om någon fem—sex månader före konflikten utbrott frågat mig — och sådana frågor förekom! — om det fanns någon makt som kunde skilja mig från Tito, Kardelj, Ranković eller från kommunisternas förbund, så skulle jag ha svarat att det inte fanns några sådana krafter. Inte ens döden kunde åstadkomma något sådant. Även i döden var vi, åtminstone i vad på mig ankom, oskiljbara.

Men människan spår och Gud rår — må det vara även mig tillåtet att använda detta religiösa och visa ordstäv.

De jugoslaviska ledarna, framför allt Tito, hade känslan och till och med förhoppningen att med Stalins död en maktkamp skulle börja inom den sovjetiska ledningen och det aggressiva trycket mot Jugoslavien därmed avtaga. Så gick det också. Tito förstod detta och grep den möjlighet som erbjöds honom — han inställde demokratiseringen, framför allt inom idéernas sfär, och lade än en gång både centralkommittén och partiet som helhet under sig och sin personliga makt. Samtidigt försvagade han oligarkin, framför allt det ideologiska fåmannaväldet, som kanal för och bärare av ”kätterier”. Avgörandet kom vid centralkommitténs andra plenarmöte på Brioni 1953, där Tito inställde kampen ”mot byråkratin” och på samma gång de demokratiska reformerna. Allt detta var redan på tal. Då Kardelj vid återkomsten från Brioni förklarade för mig att Tito motsåg förändringar i förhållandet till Sovjetunionen, fick jag en känsla av djupaste obehag, fastän jag inte kunde göra klart för mig själv vad det var jag inte höll med om.

Till fram på senhösten 1953 var jag inte medveten om vilka dimensioner bristen på överensstämmelse oavsiktligt skulle anta. Med feberaktig idoghet fortsatte jag att publicera reformistiska idéer. Från Brioni kom anmärkningar från Tito och hans omgivning; hos Kardelj kunde man förnimma försiktighet och återhållsamhet till och med i de personliga förbindelserna.

Fram till den tiden — från slutet av 1949 till sommaren 1953 — var det jugoslaviska partiet, eller rättare sagt dess ledning, entusiastiskt i färd med att befria sig från sovjetiska förebilder och lärosatser. De flesta av partiteoretikerna — Kardelj, Bakarić, Pijade och jag själv — kritiserade inte endast det sovjetiska systemet, utan också den jugoslaviska verkligheten. Otvivelaktigt var detta jugoslavernas, eller rättare sagt den jugoslaviska politiska rörelsens, stora tid av intellektuell oförvägenhet och andlig frihet. Den skulle aldrig mera uppnås.

Själva maktsystemet — hemliga polisens kontroll, den politiska monopolismen i partiet — ändrades självfallet inte på något väsentligt sätt, men det sattes upp spärar mot självsvåld, olagligheter och utbredda doktrinära skärpningar och exklusiviteter ... Allt detta såg jag, men jag överskattade djupet och bredden av denna demokratiska process, jag trodde alltför starkt på att de ledande männen sedan de kommit till insikt om den ”icke-socialistiska” karaktären hos det sovjetiska systemet — och i försvagad form och som en imitation även hos vårt — också skulle hålla fast vid denna insikt.

Till den uppfattningen hade jag inte kommit med en gång och heller inte oberoende av den stämning som rådde i ledningen. Till denna stämning, denna atmosfär, hörde även Tito själv — som ändå alltid var full av försiktighet och förbehåll när det gällde framför allt ”teoretiska” kursändringar. Den ende framstående ledare som inte alls kunde få ”demokratiseringen” i sitt huvud var Ranković — han genomförde demokratiseringen inte av övertygelse, utan accepterade den bara som disciplinerad partiman. En gång, jag tror att det var 1952, bröt det fram hos Tito — han ville säga oss något viktigt: vi skulle inte ha något flerpartisystem, utan ett system med många olika grupper. Detta yttrande bör man, liksom vid många liknande tillfällen, inte tillmäta någon större betydelse, men det illustrerar atmosfären och de tankeprocesser som växte fram ur kollisionen med Sovjetunionen. I sin kritik mot sovjetsystemet och i sin syn på vår egen ”byråkratism” gick Tito på den

sjätte partikongressen hösten 1953 till och med ännu längre — för att på sjuttioalet, vid tiden för den ”byråkratiska reaktionen”, dess förstärkning och den personliga maktens renodling, offentligt förklara att han inte varit ense med denna kongress!

Under intryck av samtal med svenska och andra socialister som var gäster vid vårt socialistiska förbunds kongress, gav mig Tito hösten 1953 till och med uppgiften att så snart som möjligt börja driva arbetet på vårt inträde i den socialistiska internationalen ... Hur kan man då ha talat och tänkt i den inre kretsen av partiliberaler som Bakarić och Kardelj?

Då politbyrån och centralkommitténs exekutivkommitté i början av januari 1954 fattade beslut att ta upp ”kamrat M Djilas fall” vid nästa plenarmöte, det tredje, utlyst till den 18 januari 1954, var Tito inte i Belgrad. Vad mera var, exekutivkommittén samlades över huvud taget inte till någon session, utan Kardelj och Ranković ”konsulterade” varandra inbördes, huvudsakligen per telefon. Initiativet och uppdraget kom alltså från Tito. Och ingen underrättade mig om att plenarmötet utlysts, det fick jag i stället läsa i tidningarna.

Då för tiden tog jag ofta in hos Kardelj och Ranković. Jag märkte en viss kylighet, först hos Ranković.

Vid denna tid publicerade jag varje vecka en artikel i *Borba*, där jag kritiskt behandlade frågor som jag ansåg viktiga för demokratiseringen och den jugoslaviska socialismen. Dessa artiklar var anledningen till inkallandet av det tredje plenarmötet och till den dom över mig som fälldes där. En eftermiddag i slutet av december 1953 kom jag till Ranković. Vi hade alltid stått varandra nära, under den illegala perioden, i kriget, i antisovjetismen. Inte ens vid detta sammanträffande visade han något sådant som kyla — han erbjöd mig till och med ett jaktgevär som gåva. Men under samtalet teg han menande i några frågor, och jag tackade nej till geväret, fast jag tyckte om det. Inom mig tänkte jag att det inte var någon mening i att ta emot det, när vi ändå höll på att glida isär. Då jag sedan rent ut frågade Ranković vad han ansåg om mina artiklar i *Borba*, svarade han utan omsvep: ”Jag hoppas slippa bry min hjärna med filosofiska spetsfundigheter, men det du skriver skadar partiet!” Vad Ranković sade överraskade mig inte, ty även i hans åtgärder var det uppenbart att han var emot idéer och framför allt reformer som kunde hota partiets monolitiska enighet. Han var fullt tydlig på den punkten och gentemot mig varken tvetungad eller illojal.

Mötet med Kardelj överraskade mig. Jag var övertygad om att vi båda verkade för en demokratisk kurs, och det gjorde han också tills han märkte motstånd hos Tito, vilket över en natt gjorde honom till en åklagare som nu själv gjorde Tito uppmärksam på farorna och krävde ingripanden av honom. Vad mera var, Kardelj hade vid demokratiseringen av doktrinen, både i sak och form, en fördel framför mig: han hade obestriddligt större anseende och större ansvar. Så förhöll det sig fram till den sjätte partikongressen i slutet av 1952 och framför allt under 1953. I rollen som den obestridda teoretikern kände sig Kardelj nu hotad, framför allt därför att han var medveten om att detta under ett monopolistiskt välde också betydde en försvagning av makten. I varje fall spelade även detta in för Kardelj. Då jag sade honom att jag var av samma mening som han, genmålde Kardelj: ”Nej, vi är inte av samma mening. Jag delar inte din mening, du är för att ändra hela systemet.” Jag var ensam, och ensam måste jag bestämma mig, både om mig själv och om idéerna.

En eftermiddag, detta måste ha varit kring den 5 januari, sökte och fann medlemmar av säkerhetstjänsten mig i filmarkivet. Min hustru Štefica trodde att de tänkte arrestera mig, vilket beskriver den atmosfär jag redan befann mig i. Men jag visste och kände på mig att det inte var fråga om någon arrestering. Jag blev tillsagd att omedelbart komma till Kardelj, och jag åkte också till honom. Och hos Kardelj — ingen diskussion alls, inga försök att övertyga mig, inga kompromisser. Ranković var redan där. Han teg — men,

skulle jag vilja säga, nu inte bara beslutsamt, utan också bekymrat. Man meddelade mig inte ens att ett plenarmöte redan var beslutat. Inte ens det. Samtalet var tvetydigt, oklart. Man sade att "Den Gamle" var rasande och mitt "fall" så allvarligt att det inte kunde fortsätta så här. "Det är revisionism — i grund och botten detsamma som Bernstein ville", sade Kardelj. Och jag: "Jag har inte läst Bernstein, utom vad som står om honom hos Lenin." "Men jag har läst honom", sade Kardelj. "Här, här är han." Mot slutet, på min fråga vad han arbetade med, om han skrev något, svarade han mig med ett menande leende, i det han visade mig en halvskriven sida: "Jag skriver, skriver . . ." Jag visste varken något om plenarmötet eller om föredragningen, men jag kände på mig att han höll på och skrev något mot mig: föredragningen för det tredje plenarmötet. Ranković, som hade något ärende, gick. Kardelj, som kanske trodde att hans arbetsrum var avlyssnat, sådant var ingen säker på — sade mig i förrummet full av resignation: "Aldrig i mitt liv har något varit svårare för mig." Han gjorde en avvärjande åtbörd med handen, som ville han säga: Men vad kan man göra? — Han gick nedför trapporna, jag efter . . . Två—tre månader tidigare hade Kardelj i samband med ett av mina uttalanden ännu entusiastiskt utropat: "Kanske kommer vi på detta sätt till och med fram till en opposition. Och vad mera är, partiet (Kardelj åsyftade härmed Jugoslaviens kommunistförbund — M Dj), vad angår det, så vore det bättre om det inte alls funnes ..."

Sådan var Kardelj: spetsfundig, skicklig, tålmodig, civiliserad och listig. Full av demokratiska önskningsar, till och med av demokratiska idéer, men utan kraft att också konsekvent träda in för dem, än mindre våga livet för dem. Den Kardelj som förstod att koka en demokratisk gröt för att i det avgörande ögonblicket överlåta åt andra att avsmaka den — och själv leka brandsoldat och förkunna en "hårdhänt" politik! Säkerligen gjorde han inte detta av bekvämlighet. Snarare då för maktens skull — ur den leninistiska pragmatismen, den högsta verksamhetens pragmatism utan fördomar och hänsyn, hämtade och fattade Kardelj "sanningen" och den praktiska insikten att idéer utan organisation, utan makt, inte är mycket mer än svärmerier. Kardelj mellan diktaturens makt och frihetens idé: kanske kunde Kardelj som klok och balanserad sloven inte bli "tokig", och framför allt inte tillåta att en tokig montenegrin stal hans rangplats, om också bara till skenet.

Inte heller Tito fick det lätt att skiljas från mig. Den slutsatsen kan man dra även utan att räkna upp tilldragelserna. Tito var alltför förnuftig för att inte inse att avslöjandet av de autokratiska formerna betydde en radikal kursändring. Framför allt måste detta stå klart för honom sedan inkallelsen av ett plenarmöte för att undersöka min "avvikelse" hade publicerats och han såg reaktionen i den västerländska pressen och också den offentliga meningen inom landet.

Under det redan nämnda sista sammanträdet hos honom sade han: "Den viktigaste händelsen sedan konflikten med Kominform 1948 — titta själv, så mycket världspressen skriver om dig." Och jag inhämtade av Tanjugs byråmeddelanden en dubbel insikt: jag blev imponerad av hur stor betydelse man tillmätte "mitt fall", men förfärades över stödet från "bourgeoisin" och "reaktionen". Ännu var det den idealistiske kommunisten som vägde tyngst hos mig.

Att Tito avvisade mina åsikter och harmades över dem fick jag först veta av general Peko Dapčević, som jag hade mycket vänskapliga förbindelser med. På sitt ämbetes vägnar hade han före nyåret 1954 varit hos Tito på Brdo, där han fick höra Titos negativa och ursinniga omdömen om mina artiklar. Dapčević fattade inte hela vikten av Titos uttalanden: Tito kunde lätt bli upprörd och sedan åter ändra sig. Men för mig fanns det inte längre något tvivel, därför att jag märkte hur det bildades ett tomrum kring mig, hur de partivänner jag kände som "konservativa" undvek mig eller mottog mig med antydningar.

Därför blev jag inte helt överraskad av mötet med Kardelj och Ranković; överraskad blev

jag senare av plenarmötet som utlystes. Innan jag hade läst om inkallandet av ett plenum hoppades jag ännu att det skulle komma till en offentlig konfrontation, en diskussion utan bitterhet och utan de sedvanliga beskyllningarna för ”övergång till fiendeläget”. Därför föreslog jag också Kardelj och Ranković att tvisten skulle lösas inom centralkommittén utan offentlig diskussion så att jag i varje fall skulle kunna försvara mina åsikter. Mina förslag gick ut på att jag eventuellt skulle träda tillbaka ur exekutivkommittén, men stanna kvar i centralkommittén och även i fortsättningen få framlägga mina synpunkter offentligt i något mildrad form — men därav blev intet.

Varken hos Tito eller hos den konservativa, leninistiska riktning inom ledningen, som tillsammans med honom höll i maktens roder, fann mina förslag något eko. Det fanns inte en tanke på något sådant. Obönhörligt kräver monopolmakten ett monopol även för de idéer den tvingat på en. Varken denna riktning eller Tito vågade reagera annat än med en intolerant, total straffdom. Deras mening var enstämmig och enkelriktad, ty både deras monopol och deras metoder, kompromisslösheten och skrämeltaktiken, var hotade.

Men fastän Tito var på det klara med att stämningen gick åt detta håll, identifierade han sig inte med den. Han hade den absoluta makten, men han var inte villig att avslöja sig som diktator, framför allt inte som en diktator av stalinistisk modell. Han visste bättre än någon annan att jag varken var någon fiende eller någon förrädare. Han visste också att jag inte grundat någon som helst fraktion; under det redan nämnda mötet hos honom sade han själv: ”Här finns det ingenting organiserat.” Och faktiskt, även om jag kunnat det, ämnade jag inte bilda någon fraktion, någon grupp av något slag, utan endast genomdriva det jag eftersträvade: att man fritt fick sprida sina egna idéer, men inte endast sina egna och inte enbart socialistiska, och genom denna spridning öva inflytande på beslut och rörelser i riktning mot ett demokratiskt samhälle inom det kommunistiska förbundet.

Utöver den politiska skadan tog Tito enligt min mening inte heller psykiskt lätt på konflikten — framför allt inte när han fick den politiska skadan för ögonen. Då jag vid det sista sammanträffandet bad honom beställa kaffe, därför att jag inte var utsövd, gjorde han detta med anmärkningen: ”Det finns andra som inte sover heller.” Även på honom såg man att han var spänd och trött, och det gjorde man också på Kardelj och Ranković. Fyrspannet — Tito, Kardelj, Ranković och jag — som lotsat partiet genom svåra stormar och lett in landet på egna vägar, hade fallit sönder, och med det också broderligheten och förtroendet inom partiet.

Även efter det plenum där jag blev anklagad och dömd satt Tito i ett dilemma, men detta var uteslutande politiskt. Inför utländska journalister påminde han om vår ömsesidiga tillgivenhet, uttryckte sorg över att det måste komma till en brytning, men betonade också att jag var en politiskt död man. Och det är den fruktansvärdaste döden ... Då jag läste och hörde detta, växte där fram en kraft i mitt inre, hämtad ur några ursprungliga, montenegrisk, icke-kommunistiska källsprång: riktigt så skall det inte gå, levande kommer jag inte att finna mig i detta...

Eftersom beslutet redan var fattat och den nya kursen angiven, tvekade Tito inte längre. Inför det tredje plenarmötet tillkallade Tito vissa medlemmar av centralkommittén, om vilka man visste att de ”vacklade” eller stod nära mina åsikter, för att övertyga dem, snart nog undantagslöst med framgång. Under återopande av det ”heliga” i partiets enighet, ”skadan” för vårt land och, obestämt men ovedersägligt, med hjälp av det stöd han åtnjöt av armén och polisen. Den 17 januari 1954 avkunnade det tredje plenarmötet den formella domen mot mig, fast jag ännu inte var utesluten — enda undantaget från enhälligheten var min egen virriga ”självkritik” och de outtalade reservationer som hystes av min tidigare hustru Mitra och av Vladimir Dedijer. Först två månader senare utträdde jag ur partiet, ty plenarmötet böjde sig för Titos åsikt att en uteslutning skulle vara pinsam med hänsyn till

utlandet, som däri skulle kunna se någonting som bra mycket liknade sovjetsystemet.

Inte ens det publicerade beslutet, de offentliga och felaktiga, ärekränkande och skrämmande anklagelserna såväl från partiets sida som från domstolarnas och regeringspressens — föranledde Tito att avstå från taktik mot mig: att hitta på metoder som inte vållade hans prestige så stor skada och som inte kunde läggas honom till last inför historien. Kort efter det tredje plenarmötet — man hade ännu inte kört ut mig ur villan i Dedinje — kom Dedijer hem till mig. Vi gick ut och ”promenerade” i trädgården, fastän det var mycket kallt. Vi promenerade i omkring två timmar, Dedijer var vag, men talade om för mig att han redan haft sju samtal med Ranković. Vad som därvid sagts gick han inte in på. Av Titos brev till Aneurin Bevan, återgivet i Foots Bevan-biografi, kan man inhämta att Tito bara betraktade mig, inte Dedijer, som avfälling. Tre eller fyra gånger denna kväll sade Dedijer till mig: ”De (d v s partiets ledning — M Dj) skulle gärna vilja tala med dig — om du ansöker om det.” Av mitt uppträdande och de svar jag gav Dedijer var det lätt att sluta sig till att jag efter denna häxjakt, efter domen över mig i plenum och efter de kampanjer som drivits mot mig inom partiet, inte ämnade begära något sådant samtal.

Jag var redan helt orubblig i min ståndpunkt.

Och inte endast i min ståndpunkt, utan också i mina känslor. Avskedet från ledningen, från många mig närstående partivänner, framför allt från Tito, Kardelj och Ranković, kändes ojämförligt mycket svårare för mig än från idéerna. Men de nedsvärtningar, det förtal, de smädelser och den hets som förekommit vid det tredje plenarmötet och efteråt och som de — Tito själv smidigast, uppfinningsrikast och hänsynslösast — hade understött, det skilde mig med blixstens hastighet från dem . . . Sålunda riktade Tito vid plenarmötet den befängda förebråelsen mot mig att jag inte hade ”offrat mig så för saken som Kidrić”. I färskt minne hade alla just Kidrićs hopplösa kamp mot leukemin och hans imponerande begravning. Men det föll ingen in att fråga varför just jag och ingen annan skulle offrat mig för saken ”så som Kidrić”? Jag har redan nämnt Titos samtal med utländska journalister under de dagarna; till en jugoslavisk arbetardelegation sade han att jag i stället för socialism hade velat införa kapitalism. Och så gick allt vidare . . .

Jag visste — och visste också att de visste — vad jag tänkte och kände. I mitt medvetande, i mina drömmar och känslor, i det som hände inom mig och var mitt öde, upprepade sig historien om alla oppositionella inom kommunismen: alla anklagades för sådant som de inte hade någon skuld till, alla ångrade sig och fogade sig i självutplåningen för att kunna fortbestå inom kommunismen. Först efter det tredje plenarmötet med centralkommittén, kanske fem—sex dagar senare, då intrycken ordnat sig och ståndpunkterna utkristalliserat sig i mitt inre — och också sedan jag sovit ut — förstod jag sammanhanget. Det var inte så viktigt att jag gick från det ena nederlaget till det andra, ty jag var redan slagen. Jag som redan upplevt ett moraliskt fall skulle emellertid störta i en moralisk avgrund — om jag inte skilde mig från kommunismen, från kommunismen som ideologi. De, alltså Tito, Ranković och Kardelj, skulle ständigt ”jaga” mig och fortsätta att ”krossa” mig för att praktiskt visa vad sannhängivenhet mot partiet och kommunismen vill säga — ty för kommunismen är detta oskiljaktiga ting, även i verkligheten.

Hade inte Tito vid plenarmötet just bemött min självkritik med orden: ”Vi får se hur uppriktigt detta är?” Därför kunde jag inte svara annat än att jag inte sökte något sammanträffande med Ranković och de övriga. Därför svarade jag ett år senare, åtgärder under en promenad med Dedijer, på hans förslag att jag borde förelägga honom mitt idésystem: ”Det skulle endast kunna bli en kritik av kommunismen.” Då teg han och såg förbluffad på mig.

Redan under de första dagarna efter plenarsessionen upptäckte jag, att jag till minne av heliga löften, förödelser i hembygden och familjen, hade inlåtit mig inte endast i en

intellektuell och moralisk kamp, utan också givit mig ut bland än vidare, än så länge uttalade erfarenheter.

Jag insåg att jag dittills fört denna kamp vacklande och full av illusioner — illusioner om de ledande kommunisterna, deras intellektuella moral och lojalitet mot kamrater. Och jag insåg också att Tito själv var den viktigaste, lit om också inte den ende motståndaren. Jag kunde inte längre sätta min lit till nåd och förståelse, utan endast till Titos bedömning av hur hans uppträdande mot mig skulle påverka hans makt och hans personliga anseende. Vad jag ännu ägde av tro på partivännerna och på kommunismen, på uppriktighet och hängivenhet, på jämlikhet och frihet, tog slut och begrovs vid det tredje plenarmötet den 16 och 17 januari 1954.

Jag fick också känslan att Tito, nu när det inte fanns någon Stalin längre, siktade på en ”normalisering” med Sovjetunionen. Och detta anade jag inte bara, jag såg det också. Då Sovjetunionens chargé d'affaires hösten 1953 återopade att artiklar som min om ”Början till slutet och början” inte var till fördel för ”normaliseringen”, mötte han på sin höjd ett svagt motstånd från ledningens sida. I ett tal före valet, likaledes hösten 1953, polemiserade jag indirekt mot en ”normalisering”, som också skulle innefatta förbindelser och samarbete mellan det jugoslaviska och det sovjetiska partiet. För mig innebar konflikten med Stalin en intellektuell brytning med sovjetsystemet — och jag anser än idag detta som ödesfrågan för alla rörelser och folk.

Även vid min skilsmässa från Tito och de andra ledarna var relationerna mellan Jugoslavien och Sovjetunionen en bisak för mig, men om jag händelsevis hade blivit kvar i ledningen skulle jag inte gått med på något samarbete mellan partierna. Normaliseringen av förhållandet mellan de båda staterna var både nyttig och ofrånkomlig, men förbindelserna mellan partierna skulle vara skadliga och fördärvliga för Jugoslavien.

Sovjetledningen kvitterade uppgörelsen med mig full av skadeglädje. På bägge sidor hopade sig försoningsgesterna. Genom att fördöma min ”revisionism” hade ledningen också samtidigt förkastat ”min” teori om den sovjetiska samhällsordningen som statskapitalistisk. Vid sitt besök i Belgrad 1955 föreslog Chrusjtjov, med den klumpighet som var honom egen, att de båda länderna kunde närma sig varandra genom sin behandling av fiender: ”Ni har avlägsnat Djilas och vi Beria.” Den jugoslaviske ambassadören i Moskva V Mičunović nämner i sin bok ”År i Moskva” att de sovjetiska ledarna lyckönskat honom till att jag blivit arresterad. Tito hade troligen fattat att en uppgörelse med ”revisionismen” och med mig skulle bli förstådd och välkommen i Moskva. Men för hans beslut var detta ovidkommande, betydelselöst. Även utan hänsyn till förbindelserna med Moskva skulle det kommit till en uppgörelse. Redan före Stalins död fäste Tito uppmärksamheten på ”avvikelsefenomen” inom partiet och på ideologisk oenighet.

Men om det vid uppgörelsen med mig inom partiet och vid det tredje plenarmötet endast förekom dimmiga och oväsentliga strävanden efter försoning med Sovjetunionen, så var Titos och ledningens klart fattade avsikt att odla goda förbindelser med Sovjet avgörande för de senare ”juridiska” domarna mot mig och för mitt nioåriga frihetsstraff.

För min bestraffning fanns också andra motiv — den avsåg att skrämja ärelystna, dogmatiska eller liberala viktigpettrar och att hindra ”legaliseringen” av någon som helst opposition. Men inte mindre verkningsfull var också ”den sovjetiska förbindelsen” — som om det funnes någon olycksdiger och obegriplig förbindelse mellan Sovjetunionen och just den ledare som motsatt sig den sovjetiska expansionismen och tillfogat den kraftiga slag.

Formellt blev jag fem gånger fälld av domstol — en gång i det kungliga Jugoslavien och fyra gånger under Tito — om man inte räknar med domen vid centralkommitténs tredje plenum. Två domar — den första 1956 på tre års fängelse för uttalanden och artiklar till

Ungerns förmån, den andra 1962 på fem år för min bok ”Samtal med Stalin”, vilken utkom omedelbart före Gromykos besök i Jugoslavien och vid tiden för den ”broderliga vänskapen” med Chrusjtjov — var utan tvivel inspirerade även av de goda förbindelserna med Sovjetunionen, något som i domskälen finns dolt bakom rena påhitt. Där talades om ”fientlig propaganda” och ”prisgivande av statshemligheter”. En absurditet, som satts till världen av livet och politiken. För att inte reta en annan regering, dömer man en partivän som aktivt trätt in till försvar för oberoendet av just denna regering! Denna absurditet, denna brist på kamratkänsla gentemot en partivän, väckte ibland bitterhet hos mig i fängelset, men också insikt och en förnyad medvetenhet.

Endast framtiden kan bedöma skälen till och djupet och framför allt betydelsen av min konflikt med Tito och den härskande riktningen.

Men konflikten härrörde inte, eller i varje fall bara till mycket ringa del, ur personliga skäl, låt vara att personligheterna satte sin prägel på den och förlänade den dynamik.

Var det nödvändigt att jag opponerade mig, eller var det fel av mig att göra det? Hade Tito orätt, då han gjorde upp med mig så som skedde — han lät senare arrestera mig och, som redan sagt, i två omgångar hålla mig i fängelse i nio år. Att bedöma detta blir i alla händelser en sak för framtidens historiker.

Jag vill endast framhålla vad jag genomlevde av tankar och upplevelser, och vilken roll Tito spelade i sammanhang med ”mitt” fall.

Aldrig varken före konfliktens utbrott och än mindre sedan den kommit i gång, hade jag någon tanke eller förhoppning om att kunna segra — om man med detta avser övertagandet av makten. Därmed vill jag inte ha sagt att inte också hos mig för en kort tid kärlek till makten bröt ut. På det redan nämnda sammanträdet hos Tito, med anledning av min tvist med ledningen i början av januari 1954, sade jag sålunda — och inte bara av en tillfällighet — att jag inte haft någon verklig makt. Innebörden i dessa ord var dubbel. Jag hade inte att fatta några beslut, hade ingen ansvarsfull del i makten. Kardelj svarade mig hånfullt: ”Men nog har du varit med och ruskat, ruskat ...”

Om jag rannsakar mig själv, efter alla dessa år, kommer jag till samma slutsats. Jag var besatt av vissa idéer och erfarenheter som jag inte utan ett invärtes, moraliskt sammanbrott kunde frigöra mig från. Dessa idéer hade samband med önskningar, med en drift att skriva, att skapa ett eget verk. Vad mera var, dessa idéer och drivkrafter var oskiljbara från varandra och inbördes beroende. Hur kan man skapa något utan idéer, och hur kan idéer bestå om de inte uttalas? Jag vill hävda att Tito till en början, då han i mig upptäckte en obeveklig vedersakare, samtidigt hade på känn att jag drevs av något oemotståndligt och vittsyftande. Den intuitiva uppfattningen var något som var starkt utvecklat hos honom. På annat sätt kan jag för övrigt inte förklara hans dubbelnatur, hans harm och hans överseende, hans bitska overseenade med mitt avfall. Längre fram, då den monolitiska karaktären av styret försvagats och min kritik fick stöd utifrån, rationaliserade han sitt förhållande till mig, men när och var mitt namn än nämndes, underlät han inte att ge uttryck åt harm och bekymmer.

Jag var så upptagen och besatt av idéer, att problemet att hemlighålla mina avsikter och manövrer för att komma till makten inte kunde komma upp för mig på allvar, trots att även detta föll mig in då och då på grund av härsklystna ingivelser.

Och just detta, mitt bristande ”sinne för politik” och för det fina, gradvisa och långsiktiga taktiska spelet lades mig allra mest till last, både i Jugoslavien och utanför landet. Jag ansåg att någon måste börja med kritiken, med idéerna — och att det måste bli jag när det inte fanns någon annan ansvarig som ville, och inga mera begåvade som hade tillfälle till det. Gud skall veta att dessa idéer inte var särskilt originella, ens för Jugoslavien — jag

hade känslan att jag uttalade något som visserligen kom från alla håll, men framför allt inifrån mig själv.

Men inte endast denna ideella orientering, utan också min uppbrusande och öppna läggning rimmade illa med ett principiöst och försåtligt taktikspel. När jag tänkte på saken, föreföll ett sådant spel överkligt, ogenomförbart. Ty den krets där jag levde och arbetade var inte bara intim, den bestod av kamrater som kände varandra väl, som kunde förstå en med ledning av en frapperande åtbörd eller en skiftning i rösten. Den gemensamma, svåra och blodiga kampen och den gemensamma tillvaron förenade dessa kamrater mer än idéer och metoder. Dessutom var de jugoslaviska kommunisterna öppnare, hjärtligare och rationellare än de sovjetiska. Att i en sådan omgivning förstå sig är inte endast otillständigt, det är inte ens genomförbart.

För mig återstod inte något val — jag såg ingen annan möjlighet än att följa mitt förnuft och mitt samvete, om jag inte skulle förstå mig, avsvära mig mina idéer, sjunka ner i en kvävande, ofruktbar miljö och tjäna ledare som jag inte längre trodde på, som identifierade sina ideal och folket med sin egen ära och makt och underordnade dem sin ära och makt. Kvar i centralkommittén blev de som var taktiskt skickligare och mer förälskade i makten än jag. Var finns de nu, vad har de uppnått?

I enlighet med min stolthet, mitt förnuft och mitt samvete valde jag min väg. Ännu i dag är jag övertygad om att jag handlade rätt — övertygad om min framgång och min seger, om mitt liv. Däri ligger den väsentliga skillnaden: Tito, det var framgången och segern. Det som inte var framgång och seger gjorde inte Tito stolt och förtjänade över huvud taget inte att han brydde sin hjärna med det.

Tito och Fidel Castro i Kroatien 1976

XIII. Tito och eftervärlden

Bedömningar av det förgångna är säkrare än förutsägelser om framtiden, om man beaktar mångfalden av fakta. Men pålitlighet och slutgiltighet finns inte ens där. Till och med om bedömningen av det förgångna inte var beroende av iakttagarens ståndpunkt, tvingas vi oavslåligt av nytillkomna insikter till nya bedömningar. Redan av detta skäl ämnar jag inte avkunna något slutligt omdöme om Tito. Än mera — jag är medveten om att jag inte kan vara opartisk även om jag försöker. Ty mitt liv, de viktigaste och därtill också de mest olikartade och inbördes kontrasterande perioderna i mitt liv och mitt arbete, är oskiljaktigt sammanflätade med Titos.

Men historieskrivningens tjusning ligger, liksom livets och politikens trollkraft, inte i det slutgiltiga, utan i samlandet av insikter, i framförandet av förmodanden, i ett annat synsätt, i sammankopplingen av fakta ur det förgångna med levande visioner. Därför, och därför att jag inte vill kvarlämna tvivel hos någon, anser jag det som min plikt att avsluta detta arbete med att avrunda mina uppfattningar om Josip Broz-Tito.

Tito var uppenbarligen medveten om att han inte skulle efterlämna någon efterträdare. Ja, han sörjde själv för att det inte skulle finnas någon. Han hade så höga tankar om sig och sitt verk, var så besatt av formen för sin makt att han före sin död anbefallde en författningsändring och inrättandet av en ”kollektiv ledning” — för att ingen efter honom skulle ha en sådan eller så stor makt, för att ingen skulle kunna missbruka en så stor makt mot hans eget verk och mot minnet av honom. Tito ville förlänga sin roll i historien genom att göra sig och sin funktion oersättliga. Men samtidigt var han starkt medveten om att livet och de politiska formerna inte kan fastläggas för alltid, och därför ombestyrde han former som åtminstone för en tid skulle säkerställa den makt han haft och det verk han skapat . . . Så tänkte han, självmedveten och opåverkbar, redan 1943 i Jajce och 1944 i Belgrad då han intog tronen. Vid festligheterna med anledning av tioårsminnet av partisanparlamentet i Jajce (AVNOJ) den 29 november 1953 satt jag vid Titos högra sida. Redan på förhand hade Kardelj gjort mig uppmärksam på att inte någon som helst hyllning av Tito var planerad för detta tillfälle. Vi tyckte då att hyllningen skulle kunna äga rum i form av att en gradbeteckning som marskalk, som bildhuggaren Avgustinčić utformat i samråd med Tito, skulle överlämnas. Men detta var det för sent för. Jag kom på idén att denna gradbeteckning skulle kunna överflyttas och så att säga göras ”ärfblig” för republikens sittande president i hans egenskap av överbefälhavare. Jag nämnde detta för Tito, där jag satt vid hans högra sida, och han svarade häftigt — kanske också därför att mina ”revisionistiska” skrivelser redan irriterat honom: ”Ja, så att vilken pultron som helst kan bära den!”

Beteckningen skulle alltså i framtiden kunna tillfalla någon pultron, kan tänka! En pultron som president! Titos tankar och ansträngningar var inriktade på att ingenting som var förknippat med hans person skulle kunna upprepas, allt skulle vara unikt och oöverträffligt. Hans åsikt var att endast ”historisk glans” kunde säkerställa att han blev kvar i folkets hågkomst och även i skrifter och monument, så att han blev odödlig.

Men de revolutionära partiledarna försvann från honom inte främst på grund av hans fruktan att någon av dem kunde överta hans roll och fördunkla hans gloria. Nej, alldeles oavsett åt vilket håll de orienterade sig, blev de bortdrivna från Tito genom processen att stärka dennes egen absoluta makt. Bara Kardelj kunde hålla sig kvar, och det trots att han i betydelse var andre mannen efter Tito. Av allt att döma befann sig även Kardelj ”i onåd” i slutet av femtiotalet och början av sextiotalet. Men han klarade sig ända till slutet, i det han anpassade sig till Tito och hans idé om en kommande ”kollektiv ledning”, där han var tilltänkt en roll lik alla de andras — för att när allt kom omkring ändå inte överleva Tito.

Titos välde, absolut från första början, men stött av personligheter vilka liksom han själv

hämtat kraft och anseende genom den revolutionära kampen — var på grund av hans tilltagande makt dömt att sluta med att obetydliga, ansiktslösa personer trängde mot dess topp. Och det även om Tito varit ”kollektivare”, mindre maktthungrig och mindre intagen av sig själv.

Men just den makt som Tito, med fog men ändå på ett överdrivet sätt, tillmätte utomordentlig betydelse, befinner sig efter hans död i en instabil, improviserad form. Och aldrig har en sådan maktform visat sig varaktig och effektiv i enpartisystem någonstans. Fast jag inte är någon vän av permanenta, oförändrade former och än mindre av den verksamhet som enbart beror av makten, så skulle Jugoslavien ha användning för vidsyntare och djärvare ledare och väl förankrade och stabilare institutioner, även om världen och Balkan ginge mot lugnare tider. Den ”kollektiva ledningen” står i strid med Titos idéer om makten — och särskilt makten sådan han själv utövade och utbyggde den. Den ”kollektiva ledningen” skall vårdas och upprätthållas av titoister, alltså kommunister vilka liksom Tito har ett annat, icke kollektivt ledningsbegrepp. En sådan ledning är redan principiellt invecklad i motsägelser — och dessutom knappast originell: man såg den för första gången i Sovjetunionen efter Stalin — som reaktion mot Stalins skräckvälde — tills en av oligarkerna, Chrusjtjov, tog övermakten.

Och Jugoslavien äger varken inåt eller utåt samma stabilitet som Sovjetunionen: systemet är ofullbordat, det finns inte någon övertygande, homogen ledarklass, inte ens någon ledande nation, inte kraft för en självständig imperieroll i världen. Stabiliteten i ”Titos Jugoslavien” låg i den makt som hårt och monopolistiskt förkroppsligades i Titos person. Andra sådana personer finns inte. Den juridiska och reella maktstrukturen stödde sig på ”likaberättigandet” och på delrepublikernas jämlika deltagande i statsmakten. Med sin auktoritet och sin övermakt möjliggjorde Tito överenskommelser dem emellan och därmed också systemets funktionsduglighet. Ringaste meningsskiljaktighet — och var finns det inga meningsskiljaktigheter? — kan få svåra följder, ty på sådana meningsskiljaktigheter lurpassar ju ryssarna med tanke endast på sin egen ”säkerhet”, och bulgarerna på grund av sina evinnerliga ”nationella rättigheter”, och de ena stöder de andra.

Titos verk, Jugoslavien efter Tito, kan och kommer förmodligen att bli hotat längs sin centrala axel, i sin ideologiska, monopolistiska makt. Därmed kommer oundvikligen även Jugoslaviens oberoende att bli hotat.

Nå, förutsägelser och analyser av det rådande tillståndet faller inte inom denna boks område. Låt oss något närmare skärskåda de förändringar och landvinningar som Tito efterlämnat och som oavsett hur de värderas på det ena eller andra hållet kommer att förbli förknippade med hans namn.

Den första viktiga prestationen av de jugoslaviska kommunisterna och av Tito som deras ledare är revolutionen själv. Ur den utgick senare prestationer, även sådana som enligt min mening har viktig och världsomfattande betydelse: skilsmässan från Sovjet 1948 — början till världskommunismens sönderfall i nationalstater och nationella partier.

Motståndare till revolutionen betraktar förstås revolutionen som ett ont och som ett steg tillbaka, var och en från sin ståndpunkt: serbiska nationalister ser hur serberna styckats upp och berövats sin rätt, kroatiska nationalister ser hur de underordnats och förvägrats en egen suverän stat, demokrater ser hur medborgerliga rättigheter förintats. Men man kan inte bestrida att revolutionen ägde rum och redan därigenom ledde till vissa förändringar. Alla nationaliteter tillerkändes samma rättigheter i fråga om förvaltning och kultur, och man inrättade nya, ”socialistiska” relationer i samhället och i egendomsförhållandena. Därmed löstes den ”nationella frågan” inte helt — den kan inte heller lösas en gång för alla, ty nationer har skilda strukturer och tendenser. Men skapandet av flera olika nationella statsbildningar, inom ramen av Jugoslavien som statlig gemenskap, har därmed börjat. Inte

heller den ”sociala frågan” har helt lösts — det är omöjligt, ty i så fall skulle samhället dömas att stagnera och dö. Vad som skett är endast att nya sociala relationer har uppstått och en ny klass kommit till makten.

I detta sammanhang måste man snarast räkna Tito och de jugoslaviska kommunisterna till förtjänst vad de åstadkommit i strid med sina dogmer. Fastän de ideologiskt och emotionellt ville smälta samman jugoslaverna — Titos älsklingsparoll var ”Broderskap och enighet” — bromsade de inte den statliga och kulturella konsolideringen på nationell grundval. Något liknande hände ekonomiskt och socialt. Den industriella revolutionen, som redan under Österrikes välde hade börjat i de norra delarna av landet före revolutionen, fullbordades under Tito. Men i motsats till vad som hände i Sovjetunionen, skedde detta utan att tillintetgöra alla ”icke-socialistiska” former och ”främ mande” grupper. Och att det blev så trots den leninistiska ”framstegsläran” berodde till avsevärd del också på att man ville undgå att genom en inre försvagning skärpa det yttre trycket, ända fram emot intervention. Allt detta har skett, och det understryker den realism och kraft varmed självständigheten eftersträvades.

Självständigheten, skilsmässan och distanseringen visavi Moskva är tvivelsutan den obestridliga höjdpunkten av det som uppnåddes och som med all rätt förknippas med Titos namn. Den jugoslaviska självständigheten har sina rötter i revolutionens kraft och självmedvetenhet. Denna självständighet kom till uttryck genom skapandet och införandet av en speciell utrikespolitik, främst inom de alliansfria ländernas rörelse.

Men vilken utveckling vi än skärsådar, upptäcker vi ofullkomlighet och obeständighet ... Som om det i Titos försvinnande från den politiska arenan låg något ödesdigert.

Folkhushållet lider inte enbart av världskriserna, utan också och mycket mer av de egna kriserna, strukturkriser som under de givna samhällsförhållandena är obotliga: låg produktivitet, icke ändamålsenligt ägande, ideologiskt personval, alltför hög export av arbetskraft (en miljon enbart till Europa), den högsta arbetslösheten i Europa (över 12 procent), olönsamhet i företagen, inriktning på förädling av importerade råvaror och halvfabrikat, alltför stor skuldsättning, för stora underskott i utrikeshandeln, och så vidare. Även på officiellt håll hänvisas det bara alltför ofta till kommunistpartiets passivitet och bristande verksamhet — trots en medlemsstock på 1,8 miljoner, trots mångårig intensiv indoktrinering från folkskolan till universitetet, från fabriken till vetenskapsakademin. Det jugoslaviska samhället består av olika skikt, det är pluralistiskt-monolitiskt. Opluralistisk är enbart partitoppens makt, de högsta partiskikten som står över samhället och partimedlemmarnas majoritet. Och vi har redan tidigare talat om hur självförvaltningen underordnats partiet samtidigt som den i en ideologisk-utopisk propaganda upphöjts till universalmedel.

Vad angår alliansfriheten och den utopiska, ideologiska inriktningen på de alliansfria ländernas rörelse som den enda, rentav avgörande kraften för upprätthållande av fred och självständighet, så är det tillräckligt att peka på dess otillräcklighet eller brist på enighet i alla viktiga och heta eller inte ens deklarerade kriser (ockupationen av Afghanistan, de sovjetisk-kubanska interventionerna i Afrika, krigen mellan de alliansfria, den ensidiga partiskheten i bedömningen av allianser o s v.) Företagsammast i den alliansfria rörelsen är de engagerade prosovjetiska staterna.

Det så kallade ”mänsklighetens samvete”, som den alliansfria rörelsen kallas av sina egna ledare, mest diktatorer, visade sig även denna gång i fallet Afghanistan svagt inte bara gentemot makt och pengar, utan också gentemot det egna samvetet — mot de självproklamerade principerna. Redan kastas dessa nationer ikring av fruktansvärda, dödliga vindstötar. Jugoslavien måste först finna sin plats, sina vänner och medel, om det önskar bevara statligt oberoende och identitet och de jugoslaviska folkens frihet.

Men kunde då Tito uppnått mer än han gjorde — med ett leninistiskt parti, en leninistisk ideologi och ett autokratiskt välde i ett efterblivet, av krig och inbördeskrig förhärjat land? Frågan är fel ställd. Med en sådan hållning och ett sådant välde skulle man inte ens under gynnsammare förhållanden kunnat uppnå mycket mer.

Den rätta frågan måste vara: Skulle Tito kunnat finna former och frigöra krafter som skulle givit rikare och varaktigare välsignelser? Av detta följer nyckelfrågan: Skulle sådana former ha framträtt, om de andra krafterna inte funnits? Med andra ord: Förkvävde Tito, Titopartiet och Titoväldet inte sådana former och krafter, var de inte tvungna att förkväva dem? Därmed anmäler sig i verkligheten frågan om friheten under Tito, inte så mycket den teoretiska friheten efter en eller annan förebild, utan om friheten rent konkret, som den härrör från de levande krafterna och traditionen i varje enskilt land.

Sedda från denna ståndpunkt är Titos och titoisternas ”landvinningar” inte endast magra, utan de har också sackat efter Jugoslaviens andliga och materiella möjligheter.

Man kan inte bestrida att vanliga människor i Jugoslavien — men vem är ”vanlig”, vem ”ovanlig”? — i sitt privatliv är skyddade mot olagligheter och godtycke. ”Det räcker” att inte syssla med politik — men vem kan undvika det, när politiken befattar sig med allt och alla? Det räcker att vänja sig vid låga löner och fantasilöshet — många håller sig för resten inte till denna regel, ty spekulationsaffärer är mycket utvecklade i Jugoslavien — för att kunna överleva biologiskt, men vegetera andligen. På samma sätt står det i dag till, mer eller mindre, i hela Östeuropa: Ungern och Polen är inte mera stelnade än Jugoslavien i vad angår fri- och rättigheter. Det jugoslaviska ”överflödet” och de jugoslaviska ”rättigheterna” härrör mindre från någon liberalism hos Tito — Tito har inom partiet aldrig företrätt någon liberal riktning — än från Jugoslaviens belägenhet, rikedom och historia.

Utan tvivel är livet i Jugoslavien bättre och i alla avseenden drägligare än i Östeuropas länder. Men tillståndet är sämre än det behövde vara — det ligger under den standard som skulle nåtts om det åtminstone inom regeringspartiet förekommit friare, öppnare diskussioner. Men sådana förekommer inte, och det finns inga utsikter att de skall bli av. Detta av det enkla skälet att kommunisterna — i realiteten kommittéerna och maskineriet, ty Titos parti är ett parti av kommittéer och byråkrati — i enlighet med sin monopolistiska natur, med monopol både ideologiskt och praktiskt-politiskt, har förkvävt även de krafter som bara var reformistiska och som inte ifrågasatte systemets grundvalar.

Historiker kommer att mera detaljerat och pålitligt kunna beskriva, när och hur företeelser och krafter dök upp inom och utanför kommunistpartiet, gentemot vilka systemet utan skada för sina grundvalar och den principiella revolutionära inriktningen hade kunnat öppna sig. Men ingen kan tvivla på att det funnits sådana krafter och försök.

Jag skall endast peka på dem som jag finner otvivelaktigast och mest talande.

Tag till exempel den demokratiska (borgerliga) riktningen med Milan Grol, ledare för det (till övervägande delen serbiska) demokratiska partiet, i spetsen. Alla förkrigspartierna utom det kommunistiska var i sin aktivitet och sammansättning nationspartier — serbiska, kroatiska, slovenska o s v. Under kriget föll de sönder. Men delar av dem — även andra grupper än de som via ”den nationella fronten” underkastade sig kommunisternas ledning och avstod från självständig organisation — erkände de revolutionära förändringarna och var beredda att fungera som lojal, legal opposition. Den kommunistiska ledningen inte bara avvisade detta, utan omöjliggjorde med skrämseltaktik, förföljelse och häxjakter varje oppositionell verksamhet. Även jag spelade därvid en framträdande propagandaroll, på eget initiativ.

Vi fruktade en kontrarevolution och dess faror, ty vi trodde att en kontrarevolutionär rörelse under alla förhållanden skulle uppstå och att den redan samlade sig kring Grols

demokrater. I själva verket var kontrarevolutionen för länge sedan krossad. Armén, polisen och massmedierna, faktiskt hela makten, låg fast i kommunisternas händer, så att en kontrarevolution inte hade några reella utsikter att återupplivas. Men kommunister vidgar begreppet kontrarevolution till att gälla alla som inte håller med dem; det sammanhänger med deras diktatoriska makt och ideologiska visioner.

Kommunisterna ville över huvud taget inte veta av någon opposition, ingen som helst — de ville ha makten absolut för sig själva, för att kunna härska bekvämare, bygga upp ett ”klasslöst samhälle” mera ostört.

Då lagförslaget om valen till en konstituerande församling diskuterades 1945, upptogs helt medvetet sådana bestämmelser som inte bara försvårade, utan omöjliggjorde deltagande av oppositionen i valen. Vi kände till oppositionens splittring och bristande organisation och de stora möjligheter detta erbjöd oss att beröva folk medborgerliga rättigheter — inte endast för samarbete med ockupationsmakten, utan också för samarbete med kollaboratörer till denna.

I partiledningen beräknade man realistiskt att vi skulle kunna erövra minst 60 och kanske 70 procent av alla röster, med tanke på kommunisternas anseende sedan kriget och på hur välorganiserade de var bland en gång undertryckta folk och i upprorsområden. Ändå beslöts det att konstruera vallagen så att oppositionen inte kunde framträda. Och detta i syfte att inte förläna oppositionen någon legalitet och inte låta den bli något ”allvarligt problem”.

Den gången ingav Milan Grol, dittills vicepresident i regeringen, sin avskedsansökan i ett brev som han lämnade till Tito den 18 augusti 1945. Detta brev, som jag fick kännedom om då Kardelj fäste min uppmärksamhet på det, konstaterade vårt godtycke, ohederlighet och doktrinära inställning. Det gjorde större intryck på oss i ledningen genom sin behärskade, kultiverade och värdiga form än genom sin logik och den övertygande kraften i sitt innehåll. Ty vår medvetenhet och våra förebilder, våra krafter och våra former var sedan länge enkelspåriga och fast inriktade på ett enda parti. Den gången förbigick man inte endast ett demokratiskt alternativ, utan man förstörde det. Därmed bröts förbindelserna med det förflutnas former och åsikter. Därmed försvann ett system som oupphörligt börjar på nytt.

Konflikten med Sovjetunionen 1948 och det faktum att det uppträdde en inre ”stalinistisk” opposition (kallad den ”kominformistiska”), erbjöd varken utsikter eller idéer för en demokratisk, pluralistisk utväg. Den andra sidan, den sovjetiska, var ännu intolerantare, bakom den spökade stalinistisk terror och expansion.

Men detsamma kan inte sägas om strömningar som i början av femtiotalet eftersträfvade en reform av den bestående ordningen. Ty de siktade på en mera harmonisk, dynamisk utveckling eller ideologisk självständighet. Eftersom kuvandet av dessa strömningar började med uppgörelsen med mig, nämns den för det mesta i sammanhang med mitt namn, fastän det rörde sig om en hel provkarta på åsikter av nationell, filosofisk och ideologisk art.

I slutet av sextiotalet anmälde sig ännu en, den mognaste, om också osäkraste möjligheten till en demokratisering. Det var nationalkommunismen i Kroatien (Mika Tripalo, Savka Dabčević-Kučar) och den demokratiska strömningen inom Serbiens partiledning (Marka Nikezić, Latinka Perović).

Nationalkommunismen i Kroatien hade ingen bestämd politisk filosofi, men var dynamisk och realistisk i sina autonomikrav av både konstitutionell och ekonomisk art. Jugoslaviens utveckling från kultur-administrativ federalism av sovjetisk typ till republikernas statliga självständighet är framför allt ett resultat av de kroatiska kommunisternas aktivitet och

uppfinningsrikedom, med anslutning även av andra kroatiska nationella strömningar. Denna rörelse fick tidvis stort omfång, berörde breda lager. Inte ens Tito fann sig till rätta, förrän han längre fram förklarade att han blivit ”bedragen”.

Ledningen drev också ett spel med Titos äregirighet, litade på honom, gjorde honom i sin press till den store kroat, förberedde entusiastiska mottaganden för honom och fick till och med uppleva understöd från hans sida. Men Tito var politisk även i sin äregirighet. Det som svarade mot hans näsa för makt och de mål han ställt sig var det som passade honom. Då det blev tydligt att rörelsen antog dimensioner som inte kunde behärras och övertogs av icke-kommunistiska, anti-kommunistiska krafter, bytte Tito i december 1971 ut partiledningen och beordrade arrestering av de främsta och hårdaste kroatiska nationalisterna.

På samma sätt gick han fram i Serbien, fastän oppositionen där varken var någon massrörelse eller hade nationalistisk prägel. För det mesta rörde det sig om intellektuella i partitopparna, på redaktioner och i kulturella kretsar. De företedde inte — eller rättare sagt, fick aldrig tillfälle att förete — någon klar ideologisk plattform, men det verkade som om de eftersträvade demokratiska metoder. Och även de knöt an, mer än de själva var medvetna om, till nationella, serbisk-nationella traditioner. De hade ingen verklig makt — polisen och armén behärskades centralt — och inte heller några organisationer. Tito sprängde dem genom att inkalla en olaglig, i statuterna inte underbyggd ”partigrupp för Serbien”, och då han inte ens i denna fick majoritet, fortsatte han förstörelsen från ovan med hjälp av ”sitt folk” och i lägre former med hjälp av hemliga polisen. Utrensningen gällde i Slovenien de demokratiska och nationella strömningarna kring Kavčič, i mindre omfattning även Makedonien.

Kunde Tito handla annorlunda utan att hans verk skulle råka i fara? Även den frågan är felaktigt ställd! Ty i den mån man behandlar ett verk som ett evigt värde, ett institutionaliserat privilegium, finns det alltid någon som vill rädda det. Det sanna, eviga verket är det sätt, den metod varmed man väcker de andliga krafterna och med dem också produktionskrafterna.

Särskilt från början av sjuttioalet bragte Tito alla rörelser och förändringar i stå och återförde föråldrade sociala, nationella och individuella krafter till generaliserande formler och återupplivade ideal från sin egen ungdom: till parti, klass, marxism, monolitism, indoktrinering och i varje fall till ytterligare förstärkning av sin personliga makt och förgudningen av sin person.

Därför kan man också dra slutsatsen att Tito inom ramen för den kommunistiska rörelsen var en politiker av betydande mått och prestationsförmåga, men också en man som vållat stora, oförlömliga och obotliga missgrepp på det vidare demokratiska och mänskliga fältet. En politiker av utomordentlig skicklighet, pålitlig instinkt och outtömlig energi. Men också en person som inriktade sig på makten, sin egen makt, och detta i sådan grad att han förutsåg och i det avgörande ögonblicket undertryckte även företeelser och strömningar, som skulle gjort tillvaron rikare, samhället och den enskilde öppnare och fruktbarare.

En politiker som upplevde en överraskande bana och visade modig självständighet, men utan varaktiga andliga eller institutionaliserade skapelser.

Titoismen, i den mån man med detta förstår den personliga makten, förstärkningen av enpartisystemets monotypa natur och partibyråkratins monopolism som grundvalen för inre homogenitet och yttre självständighet, denna titoism började redan förvittra och kommer omedelbart efter Titos död att börja upplösas. Men som historisk person kommer Josip Broz-Tito att överleva sin död och att länge ännu bli föremål för undersökningar och

analyser.

Ty fastän Titos verk inte låter sig skiljas från hans person, är personen ändå intressantare och originellare. Och varaktigare. Kanske, nej säkerligen, skulle detta vara annorlunda om Tito inte i så hög grad bedömt partiets och folkens ansträngningar och offer efter sig själv och anpassat dem till sig själv — också till sina svagheter. Ty till sist, när allt kommer omkring, är det verket som skapar personligheten, inte personligheten verket.

Belgrad, den 1 mars till den 30 april 1980.

Josip Broz-Titos levnadslopp

- 1892 den 7 maj: Josip Broz föds som son i en småbrukarfamilj i byn Kumrovec i distriktet Klanjez (i Zagorje-regionen) i Kroatien. Den 25 maj firades i Jugoslavien som Titos officiella födelsedag; tydligen misstog han sig själv vid något tillfälle om sitt födelsedatum och höll sedan fast vid detta. Han har fjorton syskon. Namnet Tito antar han först ganska sent, på trettioalet, som så kallat "partinamn" eller också som täcknamn. Under sitt illegala arbete har han dock åtskilliga andra täcknamn. Josip Broz lär sig låssmeds- och mekanikeryrket i Sisak. Hans hemtrakt tillhör vid den tiden den österrikisk-ungerska monarkin, och i enlighet härmed får han också normal folk- och mellanskoleutbildning.
- 1910 Han arbetar från 1910 i olika metallfabriker i Zagreb, Kamnik och andra företag i Slovenien. Han beger sig ut på gesällvandring, arbetar i olika industriföretag och verkstäder i det dåvarande österrikiska kronlandet Böhmen, i Österrike självt och i Tyskland (Stuttgart).
- 1912 Från 1912 arbetar han i bilfabriken Austro-Daimler i Wiender Neustadt. Josip Broz-Tito ansluter sig redan i Zagreb till den socialistiska arbetarrörelsen. Han är verksam som socialistisk förtroendemann och facklig representant även hos Austro-Daimler. Inkallad till värnplikt i den kejserliga och kungliga österrikisk-ungerska armén 1913, blir han på grund av sin intelligens och goda vandel mycket snart kommenderad till en underbefälkurs; vid första världskrigets utbrott insätts han först med sitt regemente vid sydostfronten mot Serbien. Senare förflyttas han med sitt förband till Karpaterna, där hårda strider med ryssarna äger rum. En episod, då han sätts i arrest på grund av påstådd anti-krigspropaganda, har av Tito själv förklarats vara ett misstag av militärmyndigheterna. Faktiskt blir han befördrad till överfurir och blir dekorerad. Tapperhetsmedaljen i silver, som han tilldelas, kan dock inte överlämnas till honom, eftersom han redan 1915 svårt sårad råkar i rysk krigsfångenskap.
- 1915
- 1917 Vid oktoberrevolutionens utbrott ansluter sig Josip Broz-Tito till bolsjevikerna och tjänstgör i ett förband i det internationella Röda gardet. Vid denna tid inträder han i det kommunistiska partiet. Han lär då också känna sin första fru, Pelagija Bjelousova, som just fyllt sexton år. I detta första äktenskap föds tre barn, av vilka dock endast hans son Žarko överlever. Josip Broz återvänder
- 1918 1920 tillsammans med sin hustru till sin hemtrakt och bor till en början i Zagreb, där han är verksam som mekaniker och metallarbetare, men också medverkar som funktionär vid uppbyggnaden av det jugoslaviska kommunistpartiet och fackföreningarna. Efter 1921 var kommunistpartiet förbjudet i Jugoslavien. Josip Broz arbetar därför illegalt.
- 1920
- 1927 Josip Broz-Tito bekläder diverse partipolitiska och fackliga uppdrag. Han är sekreterare i Kroatiens metallarbetarförbund liksom också i läder- och läderförädlingsindustrins fackförbund. Han blir också medlem och senare sekreterare i kommunistpartiets Zagrebkommitté. Redan 1927 blir han dömd till sju månaders fängelse för påstådd revolutionär verksamhet. Åter häktad 1928 anklagas han för delaktighet i bombattentat och för lagring av sprängämnen i sin bostad, Tito förklarar senare att polisen planterat bombarna hos honom. Han döms i en på den tiden uppseendeväckande process i Zagreb till fem års tukthus, som han avtjänar i fängelserna i Lepoglava, Maribor och Ogulin. Efter sin frigivning återupptar han det illegala arbetet, blir 1934 medlem av Kroatiens regionalkommitté, reser illegalt till Österrike och därifrån till Sovjetunionen. Redan samma år blir han medlem av såväl centralkommittén som politbyrån i
- 1928
- 1934

- Jugoslaviens kommunistiska parti. Dock befinner sig vid denna tid partiets högsta ledning utanför landet med anledning av den så kallade kungadiktaturen. Kung Alexander I av Jugoslavien har upphävt den parlamentariska demokratin och regerar auktoritärt. Framför allt kommunistpartiet förföljs med alla medel. Under dessa år arbetar Tito en längre tid i Paris som medlem av det jugoslaviska partiets centralkommitté, vilken har sitt säte där. Vidare är han verksam omkring ett år i Moskva, där han tillhör Kominterns Balkansekretariat. Hans förman där är den senare bulgariske regeringschefen Dimitroff. I samband med tvister inom ledningen för det jugoslaviska kommunistpartiet blir Josip Broz-
- 1936 Tito som centralkommitténs organisationssekreterare från 1936 i praktiken partiets ledare, då han är den ende som åtnjuter Kominterns förtroende
- 1937 blir han som sekreterare i centralkommittén även formellt partiets främste man. På Moskvas uppdrag organiserar han avsändandet av jugoslaviska frivilliga till den internationella brigaden i det spanska inbördeskriget. Sysselsatt med likvidering av ”partifiender” i de egna leden under de närmaste åren får Tito sin stora stund med andra världskrigets utbrott.
- 1941 Den 6 april: den tyska krigsmaktens och dess allierades angrepp mot Jugoslavien leder till kungaregimens sammanbrott, Tito förbereder visserligen motståndet, men först den 22 juni, då Tyskland angriper Sovjetunionen, kallar han i samförstånd med Komintern jugoslaverna till ”kamp mot ockupanterna”. Ett första försök i Montenegro att iscensätta en resning under ledning av Milovan Djilas blir blodigt nedslaget. Inrättandet av ett slags kommunistisk republik i den västserbiska staden Užice omintetgörs genom offensiver av tyskar och italienare. Allt oftare kommer det till strider med de kungatrogna *tjetnikerna* under general Mihailović. I juni drar Tito med sin partisanarmé i en ”lång marsch” till norra Bosnien.
- 1942 Den 26 november hålls partisanparlament (AVNOJ) i Bihac. Hårda strider mot partisanerna av tyskar, italienare, *tjetniker* och kroatiska *ustasja*. Stöd av engelsmännen: vapen och utrustning anländer med flyg och fartyg till Titos förband. Två brittiska missioner i partisanernas högkvarter.
- 1943 Den 29 september bildar AVNOJ en provisorisk regering med Tito som regeringschef. I flera offensiver försöker tyskarna förgäves likvidera partisanerna. Tito antar marskalkstiteln.
- 1944 Den 25 maj undkommer Tito med knapp nöd en kupp av tyska fallskärmsjägare mot hans högkvarter i Drvar i norra Bosnien, nära den kroatiska gränsen.
- 1944 Den 16 juni ingås ett avtal i Vis om samarbete mellan partisanregeringen och den kungliga exilregeringen i London av marskalk Tito och ministerpresident Šubašić.
- 1944 Den 15 september förenar sig trupper ur partisanarmén med sovjetiska förband vid Negatin. Tito flyger till Stalin i Moskva.
Den 20 oktober befrias Belgrad.
Den 27 oktober drar Tito in i huvudstaden.
- 1944 Den 1 november ingås avtal med Šubašić om regeringsbildning fram till valen. Regentskapsrådet (där representanter för kungen sitter) ger Tito i uppdrag att bilda regering Šubašić utrikesminister).
- 1945 Titos stridskrafter avlägsnar de sista återstoderna av kollaborationsregimen (i Serbien general Nedićs regim och i Kroatien, som förklarats oberoende, *ustasja*-

- ledaren Ante Pavelićs regim). Särskilt striderna mellan de kroatiska trupperna och partisanerna förs med stor grymhet på ömse håll. Tito har under tiden samlat kring sig en stab av kommunistiska ledare, ur vilken Jugoslaviens regerande elit senare skall framgå. Dit hör Edvard Kardelj, Alexander Ranković, Moša Pijade och Milovan Djilas.
- 1945 Den 8 mars blir Josip Broz-Tito ministerpresident. Den jugoslaviska nationella befrielsefronten var partisanrörelsens politiska bas som en samlingsrörelse av de antifascistiska krafterna — men naturligtvis ledd och helt kontrollerad av kommunistpartiet. Efter krigets slut döps den om till den nationella folkfronten, men förlorar senare all betydelse.
- 1945 Den 30 april marscherar Titos trupper in i Triest, men måste under tryck av engelsmännen åter utrymma staden i juni, liksom södra Kärnten. Den 8 maj: inmarsch i Zagreb.
- 1945 Den 11 november: på grundval av en vallag som fråntar ”kollaboratörer” rösträtten, kommer ett nytt förbundsparlament, skupsjtinan, till stånd; ”folkfronten” under kommunistisk ledning får absolut majoritet. Den 29 november utropas den federativa folkrepubliken Jugoslavien, en förbundsstat med autonoma republiker och områden (Serbien, Kroatien, Slovenien, Bosnien-Herzegovina, Makedonien, Montenegro, Kosovo, Vojvodina). Monarkin avskaffas. Tito förblir regeringschef.
- 1946 Den 31 januari antas en ny författning i kommunistisk anda. Tito undertecknar vänskapsfördrag med Polen och Tjeckoslovakien samt en biståndspakt med Sovjetunionen (militär och ekonomisk).
Den 15 juli: general Draža Mihailović, ledare av *tjetnikerna* och ”krigsminister” i exilregeringen i London till 1944, blir efter sitt tillfångatagande i Belgrad ställd inför rätta, dömd till döden och avrättad.
Den 11 oktober: process mot ärkebiskopen i Zagreb Alois Stepinac. Han döms till 16 års tvångsarbete för påstådd tvångsomvändelse av ortodoxa serber i Kroatien och samarbete ”med fienden”. (Frigiven ur fängelset 1951.)
- 1947 Den 10 februari får Jugoslavien, som redan sedan krigets slut återställts inom sina tidigare gränser, vid freden i Paris Italiens dalmatiska besittningar (Zara) och ögruppen Pelargosa liksom hela Istrien, en del av provinsen Venezia Giulia. Staden Triest och dess omgivning delas i två zoner, A och B, zon A med själva staden konstituerad såsom fristat, som hålls besatt av amerikanare och engelsmän. Zon B besättes av Jugoslavien. Jugoslaviska krav på områden i Kärnten och Steiermark bebodda av slovenier beaktas däremot inte.
- 1947 Inom landet genomföres en långtgående socialisering, som inte endast gäller företag, utan också jordbruket. Den omfattande jordreformen och tvångsinköp av jordbruksprodukter leder till svåra oroligheter bland bönderna. Senare höjs också övre gränsen för privat innehav av jordbruksmark på grund av olönsamheten av alltför små brukningsdelar. Mellan Moskva och Belgrad uppstår tilltagande meningsskiljaktigheter. Vad som därvid spelar in är inte endast Titos planer på en Balkanfederation eller hans avsikt att inlemma Albanien, utan också avgörande skillnader i världspolitiska frågor och om den sovjetiska tesen att världen sönderfaller i två läger, ett imperialistiskt under amerikansk ledning, och ett antiimperialistiskt under sovjetisk. Efter upplösningen av Komintern den 15 maj 1943 för att lugna Moskvas västerländska allierade, grundas den 30 september 1947 på nytt i praktiken under namnet Kominform (Kommunistiska Informationsbyrån, som till på köpet har sitt säte i Belgrad). Följden av

- Kominformpolitiken är att de kommunistiska staterna blir strängt underordnade under Moskva, vilket visserligen praktiserats redan tidigare, men nu får en så att säga ideologisk förklädning. De motsättningar som också har en källa i friktioner rörande de sovjetiska truppernas uppträdande i Belgrad, antar sådana dimensioner att det kommer till en fullständig brytning. Under inflytande av Kardelj och Djilas blir brytningen mellan Kominform, det vill säga Sovjetunionens kommunistparti, och det kommunistiska partiet i Jugoslavien även offentligen besegrad.
- 1948 Den 27 juni utesluter kommunistpartiernas konferens i Bukarest Jugoslavien ur Kominform. Östblockets nu inträdande fientliga politik mot Jugoslavien leder till att Tito allt starkare söker sig till västmakterna, särskilt till USA. Under de följande åren avlägsnas många former som är efterbildningar till sovjetkommunismen. Däribland den centrala ekonomiska planeringen av företagets ledning, i vars ställe träder företagets ledning genom arbetarna, det så kallade arbetarsjälvstyret. Till sist beslutas vid det jugoslaviska kommunistpartiets sjätte partidag i november 1952 att ändra partiets namn till "kommunisternas förbund".
- 1952
- 1953 Den 13 januari 1953 träder den nya författningen i kraft, varigenom de nämnda reformerna bekräftas. Två kamrar, förbunds församlingen och producentrådet (kooperativa och statliga företag). Ett presidieråd bildar den högsta regeringsinstansen. Marskalk Tito blir statspresident. Redan förut har Tito inställt stödet åt de kommunistiska rebellerna i Grekland (september 1949), varigenom inbördeskriget också får sitt slut.
- 1953 Den 28 februari ingås Balkanpakten, ett vänskaps- och samarbetsfördrag mellan Jugoslavien, Grekland och Turkiet samt ett försvarsförbund på tjugu år. Stalins död kort efteråt (den 5 mars 1953) och det successivt förnyade närmandet mellan Belgrad och Moskva leder till att Balkanpakten endast får ringa reell betydelse.
- 1954 Offret för denna utveckling blir Milovan Djilas, som berövas sina ämbeten som parlamentspresident, minister och medlem av centralkommittén som "revisionist" — i verkligheten därför att han arbetar för en demokratisering av regimen och är en särskild nagel i ögat för Moskva. År 1955 besöker Chrusjtjev och Bulganin Belgrad.
- 1955
- 1956 Följande år reser Tito på returbesök till Moskva och följden blir en omfattande biläggning av konflikten mellan de båda regimerna, dock med uttryckligt erkännande av Jugoslaviens egen väg till socialismen. Tito har under tiden tillsammans med Indiens Pandit Jawaharlal Nehru och Egyptens president Gamal Abdel Nasser drivit bildandet av de alliansfria staternas block, till vilket slutligen de flesta av den tredje världens länder i Asien och Afrika och även Kuba ansluter sig och som genom samfällt uppträdande i Förenta Nationerna samt en mycket konsekvent antikolonialistisk politik får starkt inflytande på världshändelserna.
- 1956 Medan under den titoistiska nationalkommunismens första år besläktade rörelser i östblockets kommunistländer blodigt likvideras, får avstaliniseringen och även Sovjets avtåg ur Österrike till följd, att nationalkommunistiska strävanden i Ungern leder till ett maktskifte, varvid det dock mycket snabbt visar sig att den ungerska folkresningen skulle lett till att den kommunistiska regimen helt avlägsnats. Josip Broz-Tito ställer sig i början på nationalkommunisternas sida och stöder ministerpresidenten Imre Nagy. Då Nagy och andra regeringsmedlemmar vid nedkämpningen av upproret genom sovjetiska pansarstrids-

- krakter söker sin tillflykt till den jugoslaviska ambassaden, beviljas de till en början asyl där. Efter några dagar blir de dock under aldrig helt klarlagda omständigheter släppta ur ambassaden, arresterade av ryssarna, förda till Rumänien och slutligen avrättade. Följden är att relationerna mellan Belgrad och Moskva tillfälligt grumlas.
- 1957 Däremot gör Tito 1957 den sovjetiska ståndpunkten i Tysklandsfrågan till sin och utbyter diplomatiska representanter med DDR, den tyska demokratiska republiken. Följden är ett avbrott i förbindelserna mellan förbundsrepubliken Tyskland och Jugoslavien, vilka från oktober 1957 inte återupptas förrän 1968. Följande år försämras åter förhållandet till östblocksstaterna. Jugoslavien närmar sig ånyo västmakterna och får ekonomiskt bistånd från USA.
- 1958 Omfattande resor av Tito till Afrika och Asien åren 1958 och 1961 leder till en stark prestigevinst hos de alliansfria staterna.
- 1961 Den 1 september inleds en toppkonferens av de neutrala i Belgrad, Tito betonar en utrikespolitiskt neutral kurs. De båda stora blocken bör förstå, förklarar han, att de inte ensamma kan råda över världens öde. Tito bemödar sig under de följande åren att vinna kontakter även i Latinamerika. Han söker genom talrika resor underbygga sin politik ”mellan blocken”. Genom att Chrusjtjov erkänner ”de jugoslaviska kommunisternas egen väg” kommer det också ideologiskt till ett närmande. Tito stöder Chrusjtjov mot Albanien och det röda Kina. En resa till Syd- och Nordamerika får sin höjdpunkt i besök hos president Kennedy i Washington och ett tal inför Förenta Nationerna i New York. Sin speciella
- 1964 ställning utnyttjar Tito till att i juni 1964 medla i det kommunistiska Rumäniens konflikt med Moskva. Även de sedan lång tid spända förbindelserna med Ungern normaliseras efter ett besök hos Kadar i Budapest. Tito ställer sig i Palestinafrågan på arabernas ståndpunkt och fördömer i Sydvietnamkonflikten USA:s ingripande. Upprepade reformer såväl av den statliga författningen som av kommunistförbundets partistadgar avser att åstadkomma en förlikning mellan de nationella grupperna, som ofta ligger i tvist med varandra.
- 1966 Hittillsvarande inrikesministern och chefen för den hemliga polisen Ranković fråntas sina ämbeten, blir utesluten ur centralkommittén och senare även ur partiet. Under de närmaste åren fullföljer Tito sin besöksdiplomati med resor till Moskva och i februari 1967 till Wien. Efter flera besök hos Nasser framlägger
- 1967 Tito sommaren 1967 en fredsplan för Mellersta östern: israelerna skall utrymma de arabiska områden som erövrats under sjudagarskriget och i gengäld få en garanti av de fyra stormakterna för gränserna från 1949. Men denna plan möter gillande varken hos Israel eller araberna.
- 1968 Studentoroligheterna 1968, som utgick från USA, omfattar nästan alla länder i Europa: Frankrike, Tyskland, men också Tjeckoslovakien och Jugoslavien. Sålunda kom det i juni 1968 även i Belgrad till större demonstrationer, som föranledde Tito att utlova att de ”berättigade” kraven skulle uppfyllas. Han stöder också den tjeckoslovakiske parti- och regeringschefen Dubcek och den så kallade Pragvåren. Då Warszawapaktstaternas trupper den 21 augusti marscherar in i Tjeckoslovakien, fördömer Tito bestämt denna intervention. Samtidigt beordrar han skärpta säkerhetsåtgärder vid gränserna. Under Titos pendelpolitik mellan öst och väst visar sig kommunistförbundets partikongress
- 1969 hösten 1969 särskilt anmärkningsvärd. Medan gästdelegationer från de socialdemokratiska partierna i Central- och Västeuropa deltar, håller sig de kommunistiska partierna i östblocksstaterna så när som på Rumänien borta från partikongressen. Denna kongress har som huvuduppgift decentraliseringen av

- partiet och dess skilsmässa från staten och folkhushållet.
- 1969 På partikongressen fördömer Tito "Bresjnev-doktrinen" om socialistiska staters inskränkta suveränitet. En ytterligare författningsreform i juli 1971 förstärker 1971 den federalistiska tendensen så starkt, att förbundsstaten till slut endast har utrikes- och försvarspolitiken samt styrning och kontroll av den ekonomiska politiken kvar. Vidare insätter Tito ett presidieråd, som kollektivt skall leda regeringen och består av representanter för de sex republikerna och de två autonoma områdena. Ordförandeposten i detta råd skall sedan Tito lämnat det politiska livet rotera för ett år i sänder mellan ledamöterna av rådet. Den sovjetiska interventionen i Tjeckoslovakien innebär ånyo en utomordentlig belastning av förhållandet till Sovjetunionen. En konsekvens är ett närmande till USA. President Nixon avlägger i oktober 1970 ett besök hos Tito, varvid Medelhavsfrågor (både den amerikanska och den sovjetiska flottans närvaro) liksom konflikten i Mellersta östern är samtalsämnen. Tito besöker året därpå USA, Kanada och Storbritannien. I förgrunden för bemödandena beträffande Västeuropa står förhandlingarna om vidgade ekonomiska förbindelser, som Tito återigen underbygger genom statsbesök i Belgien, Luxemburg och Holland samt ett sammanträffande med den tyske förbundskanslern Brandt. Ett avtal träffas med EG. Tyska returbesök på Brioni och i Belgrad leder till en varaktig förbättring av förhållandet till förbundsrepubliken Tyskland. Sedan Jugoslavien redan 1970 etablerat diplomatiska förbindelser med Vatikanen, tar påven Paul VI i mars 1971 emot Tito som förste kommunistiske statschef. Även 1971 förhållandet till folkrepubliken Kina och Albanien förbättras.
- 1971 Otvivelaktigt är Rumäniens stats- och partichef Ceausescu den som politiskt står den jugoslaviske statschefen närmast. Försök att bringa den besvärliga Makedonienfrågan ur världen genom en förlikning med Bulgarien strandar på Sofias omedgörliga hållning (bulgarerna gör av gammalt anspråk på Makedonien, vars invånare förklarar sig vara bulgarer). I den eviga pendlingen i 1971 förhållandet till Moskva uppstår sommaren 1971 en ny skärpning. Warszawa-pakten anordnar stora manövrer, som Tito betecknar som ett hot. Han avvisar den så kallade "Bresjnev-doktrinen", som kräver rätt till intervention i händelse av ett hot från västimperialismen och därmed en inskränkning i de sovjetiska ländernas suveränitet. Detta är, säger Tito, ingenting annat än ett instrument för inblandning i självständiga staters inre angelägenheter. Ändå kittar ett besök av Bresjnev i Belgrad i slutet av 1971 åter ihop det krossade porslinet.
- 1972 Ett returbesök av Tito i Moskva i juni 1972 leder till en bekräftelse av Jugoslaviens självständighet och en sovjetisk förklaring om icke-inblandning. Under tiden utvecklar sig i Jugoslavien självt en konflikt på nationell nivå. Avundsjukan och misstron mellan de enskilda folkgrupperna har inte minskats. Särskilt kroaterna anför klagomål mot att deras land ekonomiskt exploateras till förmån för andra delrepubliker, speciellt Serbien, men inte är tillräckligt representerat inom maktstrukturen. Detta leder till en stort upplagd utrensning inom 1972 partiapparaten i Kroatien. I januari 1972 minskar Tito medlemsantalet i partiets exekutivbyrå från 15 ledamöter till åtta. Han utrustar vidare Belgradregeringen med ökade inrikespolitiska befogenheter. I väst ser man häri en återgång till den så kallade "demokratiska centralismen", en kommunistisk fras bakom vilken partiledningens diktatur döljer sig. Utrensningen i Kroatien följs av utrensningar i Serbien och Makedonien, som inte heller gör halt inför positioner i toppen. Uppenbart bekymrad över att den statliga makten efter hans avgång kan glida partiet ur händerna, inleder Tito en ytterligare omfattande

uppstramning av partidisciplinen.

- 1973 Tito deltar i säkerhetskonferensen i Helsingfors, mottar den tyske förbundskanslern Schmidt.
- 1974 Den 16 maj blir Tito vald till statens president på livstid. Han angriper i sitt tal återupplivningen av de så kallade "kominformist"-grupperna, dvs den Moskvatrogna riktningen, och kungör ett nytt ekonomiskt program.
- 1975 Upprepade insjuknanden tvingar Tito att under våren inställa alla resor och mottagningar med undantag av ett möte med Egyptens president Sadat. I december besöker Österrikes förbundskansler dr Bruno Kreisky Tito; det slovenska problemet i Sydkärnten diskuteras.
- 1976 Upprepade sjukdomsperioder (i januari och september). Resor till Sydamerika, Sverige, Grekland, Portugal och Turkiet samt Östberlin, där en kongress av Europas kommunistpartier äger rum (juni). Resa till Colombo till de alliansfrias toppmöte. Besök av Fidel Castro och Ceausescu.
- 1977/78 Resor av Tito till Sovjetunionen, till Kina, Algeriet och Storbritannien. Samtal med president Carter i Washington och president Valéry Giscard D'Estaing i Paris. Den kinesiske stats- och partichefen Hua Kuo Feng besöker marskalken i Belgrad (den 21 augusti 1978).
- 1979 Tito reser till Mellersta östern. Tito avvisar visserligen en separat lösning av Palestinafrågan, men fördömer också uteslutning av Egypten ur OAU, organisationen för afrikansk enhet.
I september betonar Tito vid en konferens av de alliansfria staterna i Havanna nödvändigheten av att de alliansfrias rörelse bevarar sin oavhängighet

*

Under de sista åren före sin död får Tito, som blivit vald till statspresident på livstid, visserligen ett ständigt tilltagande antal hedersvedermälen av alla slag, och också erkännanden på internationell nivå, men framgångarna på hemmafronten i Jugoslavien är inte lika omfattande. De nationella spänningarna fortsätter pyra under ytan. Inte heller kan en intensifiering av de ekonomiska förbindelserna med den europeiska marknaden lösa landets komplicerade ekonomiska problem. Miljoner jugoslaver, som skulle förblivit arbetslösa i hemlandet, arbetar utomlands, framför allt i förbundsrepubliken, i Österrike och i Schweiz. Som enda kommunistiska land öppnar Jugoslavien sina gränser för turismen utan inskränkningar, vilket får en utomordentlig uppblomstring av reseindustrin till följd.

*

- 1928 Medan Tito sitter i fängelse, skiljer sig hans hustru Pelagija från honom och återvänder med deras son Žarko till Sovjetunionen.
- 1937 Tito blir bekant med en ung "folktysk" studentska, Herta Hass från Maribor. Varken med Herta Hass eller hennes efterträderska Davorjanka ("Zdenka") Paunović är han formellt gift. Ur samlevnaden med Herta Hass stammar dock
- 1941 Titos yngre son Aleksandar-Miša. Tito skiljer sig från 1941 Herta på våren 1941 efter sonens födelse. Hans nästa livskamrat Zdenka är en studentska, vilken som kommunist skickats till en illegal radiokurs i Zagreb och vid detta tillfälle blir bekant med Tito. Från våren 1941 är hon till efter krigets slut ständig följeslagarinna åt Tito, som vars sekreterare hon också fungerar. Herta Hass råkar i fångenskap i Zagreb i ett ustasja-läger. Först inom ramen för en fångutväxling

kan hon bli fri och förs av Milovan Djilas till Sarajevo. Hon tillhör den högsta staben och överlever sin medtävlare Zdenka, som 1946 dör i tuberkulos. Herta gifter sig och får två barn. Hon bor nu i Belgrad.

- 1952 Josip Broz-Tito gifter sig 1952 med Jovanka Budisavljević. År 1946 hade den då 23-åriga Jovanka från ett militärförband — hon var soldat — avdelats till tjänst hos Tito. Det var hennes uppgift att förestå statschefens hushåll. Intimare förbindelser uppstod mycket snart. Tito skiljer sig från Jovanka år 1978. Skälen härtill är inte kända. Jovanka tycks först på hans dödsbädd ha återsett Tito.
- 1979 I december insjuknar Tito med cirkulationsstörningar i högra benet, och fastän han tycks klara en amputation bra, uppstår ständigt nya komplikationer, som trots modernaste intensivvårdsmetoder inte längre kan hejda den kroppsliga nedbrytningen.
- 1980 Josip Broz-Tito dör den 4 maj 1980.

Korta biografier över ledande personer i Jugoslavien

Bakarić, Vladimir (f 1912). Ledande kroatisk kommunist, medverkade i organiserandet av partisanrörelsen under andra världskriget. Innehade senare höga stats- och partiposter i Kroatien. Medlem av presidiet.

Dapčević, Peko (f 1913). Montenegrinsk kommunist som deltog i spanska inbördeskriget, anslöt sig till partisanresningen i Montenegro och blev befälhavare över Första armén. Generalstabschef i jugoslaviska armén 1953, men avsattes för att han indirekt var inblandad i Djilas kontrovers med partiet.

Dedijer, Vladimir (f 1914). En av redaktörerna för det kommunistiska partiorganet Borba och medlem av Agitpropsektionen under kriget. Blev senare medlem av partiets centralkommitté. Han är författare av två viktiga bidrag till partiets historia, ”Dagbok” och ”Tito”. Bröt 1954 med partiet och ägnade sig därefter åt historiskt författarskap och undervisning.

Djilas, Mitra Mitrović (f 1912). Serbiska, Milovan Djilas första hustru. Anslöt sig 1941 till partisanerna och arbetade i partiorganisationen. Efter kriget beklädde hon höga poster inom undervisningsväsendet.

Hebrang, Andrija (1899-1948). Framstående kroatisk kommunist och ledare av partisanrörelsen i Kroatien under andra världskriget. Befanns 1946 skyldig till feghet under kriget och samarbete med *ustasja* och fräntogs alla ämbeten. Efter en tid i fängelse — emedan han påstods ha ämnat fly till Rumänien 1948 — begick han självmord. Det hävdas att han blev mördad.

Kardelj, Edvard (1910-1979). Ledande slovensk kommunist, som före kriget blev utbildad i Moskva. Han var en av organisatörerna av partisanresningen i Slovenien 1941, blev senare medlem av partiets centralkommitté och 1945 vice ministerpresident i den nya jugoslaviska regeringen. Beklädde fram till sin död de högsta stats- och partiämbetena. Han var andre man efter Tito och ledande partiideolog.

Kidrić, Boris (1912-1953). Ledande slovensk kommunist, som tillsammans med Kardelj organiserade partisanresningen i Slovenien 1941. Beklädde höga politiska poster under och efter kriget, blev 1954 medlem av presidiet. Ansvarig för Jugoslaviens ekonomi från 1946 till sin död.

Micunović, Veljko (f 1916), montenegrinsk kommunist, partimedlem sedan 1934, först verksam i studentrörelsen. Under partisankriget politisk funktionär. Beklädde först i den montenegrinska delrepubliken och senare i förbundsregeringen skilda ministerposter, verkade som ambassadör i USA och andra länder. Medlem av presidiet 1971 (som representant för Montenegro). Medlem av centralkommittén sedan 1952.

Mihailović, Draga (1893-1946). Före kriget överste i den kungliga armén. Organiserade motståndsrörelsen av *tjetnikerna* mot tyskarna 1941. Befordrades till general och krigsminister i den kungliga exilregeringen. Då strider utbröt mellan partisanerna och *tjetnikerna*, samarbetade han med italienarna och senare med tyskarna. Engelsmännen stödde honom till 1944. Efter kriget jagad och tillfångatagen av partisanerna blev han arkebuserad 1946, efter en process i Belgrad.

Nikezić, Marko (f 1921), serbisk kommunist. Partimedlem sedan 1939, aktiv under partisankriget. Beklädde skilda parti- och statsämbeten, däribland som ambassadör, utrikesminister 1965, partiordförande i Serbien 1968. Måste som företrädare av ”liberala” idéer frånträda alla ämbeten 1972 och uteslöts 1974 ur partiet.

Pijade, Moša.. (1890-1957). Framstående kommunist av serbisk-judisk härkomst. Ledde

tillsammans med Djilas 1941 partisanresningen i Montenegro. Höga politiska poster under och efter kriget. Medlem av centralkommittén och politbyrån. Utnämnd till ”folkhjälte”.

Popović, Koča (f 1908). Kommunistisk frivillig i spanska inbördeskriget. Anslöt sig 1941 till partisanerna, förde befäl över skilda förband, generalstabschef 1946-53. Blev 1953 utrikesminister. Utnämnd till ”folkhjälte”. Vicepresident 1966. Medlem av presidiet fram till 1972.

Ranković, Alexander-Leka (f 1909). Ledande kommunist av serbisk härkomst. Sedan 1940 medlem av politbyrån. Han tillfångatogs och torterades av Gestapo, men befriades genom en djärv kommunistisk kupp. Under kriget medlem av högsta staben. Efter kriget inrikesminister och chef för militärpolisen och hemliga polisen. Avsatt 1964 under förevändningen att han missbrukat sin ställning. Utesluten ur partiet 1966. Lever som pensionär i Belgrad.

Ribar, dr Ivan (1881-1968). Framstående kroatisk vänsterman före kriget. Anslöt sig 1941 till partisanerna, blev kommunist och medverkade vid organiserandet av de båda mötena med AVNOJ (Antifascistiska rådet för Jugoslaviens nationella befrielse). President i den konstituerande församlingen 1945, ordförande i presidierådet till 1953.

Ribar, Ivo-Lola (1916-1943). Son till den förre. Aktiv kommunist före och under kriget. Medlem av centralkommittén och ledare av den kommunistiska ungdomen. Dödad av en tysk bomb, då han 1943 startade på en flygning till det allierade kommandot i Mellersta östern. Utnämnd till ”folkhjälte”.

Šubašić, Ivan (1892-1955). Kroatisk politiker före kriget, medlem av agrarpartiet. Guvernör i Kroatien 1939. Flydde 1941. Minister och från juni 1944 ministerpresident i den kungliga exilregeringen i London. Ingick två avtal med Tito, som ledde till en koalitionsregering med Tito som ministerpresident och honom själv som utrikesminister. Avgick 1945 av politiska skäl.

Tripalo, Mika (f 1926), kroatisk kommunist, partimedlem sedan 1944. Ungdomsledare och president i Jugoslaviens studentförbund, ledamot av skupsjtinan, medlem av centralkommittén, medlem och sekreterare i exekutivkommittén för Kroatien. Hans ledande roll i den ”nationella” rörelsen i Kroatien ledde till att han 1971 fick frånträda alla ämbeten.

Vukmanović-Tempo, Svetozar (f 1912). Ledande kommunist från Montenegro, medlem av centralkommittén och under kriget medlem av högsta staben, ledde specialmissioner till Bulgarien, Grekland och Albanien. Blev Titos personlige representant i Makedonien, minister under efterkrigstiden. Utnämnd till ”folkhjälte”.

Zogović, Radovan (f 1907). Kommunist från Montenegro, journalist och författare. Propagandist under och efter kriget.

Žujović, Sreten (f 1899). Serbisk veteran från första världskriget, kommunist av gammalt. Medlem av centralkommittén och politbyrån före andra världskriget. Medverkade vid organiserandet av partisanresningen i Serbien (1941), medlem av högsta staben. Finansminister efter kriget. Förlorade sin post då han 1948 tog ställning mot Tito och för Stalin.

Lästips – Böcker och artiklar av Milovan Djilas

[Samtal med Stalin](#) (1962)

[Den nya klassen](#) (1957)

[Den moderna fysiken i Stalins Sovjet](#) (1969)